

TƏRCÜMƏ MƏRKƏZİNİN KİTABLARI

OLJAS SÜLEYMƏNOV

AZ-YA

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
NAZİRLƏR KABİNETİ YANINDA
TƏRCÜMƏ MƏRKƏZİ
BAKİ – 2015**

Tərcümə: Natiq Səfərov

Redaktorlar:

Qəmər Alxanova, Tamilla Rüstəmov

Oljas Süleymenov

Az-Ya

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə
Mərkəzi. Bakı: 2015. – 360 səh.

ISBN 978-9952-503-01-2

©Azərnəşr, Bakı-1993

© Şərq-Qərb, Bakı-2007

© Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi,

Bakı-2015

“DAĞLARI ALÇALTMADAN ÇÖLLƏRİ YÜKSƏLDƏN” MÜDRİK TÜRK

Planetar düşüncənin milli dəyərlər əsasında formalaşdığını, rəngarəng milliliklərinə insanların düşüncə tərzlərini daha da zənginləşdirəcəyini söyləyən Oljas Süleymenov çağdaş türk dünyasının tanınmış şəxsiyyəti, qazax xalqının mərd oğlu, şöhrətli şair, görkəmli publisist alim, türk xalqları tarixinin tədqiqatçısı kimi çox dəyərli əsərlərin müəllifidir. O.Süleymenov təxminən yarım əsrdən bəridir türk dünyası poeziyasına, tarixinə və ədəbiyyatına təmənnəsiz xidmət göstərir, sözdə deyil, əməldə xalqların, mədəniyyətlərini dərinləndirən bildiyi türk və slavyan xalqlarının daha çox yaxınlaşması üçün çalışır.

Gözəl şair, dəyərli tarixçi alim olmaqla yanaşı, ictimai və siyasi xadim kimi də geniş dairədə tanınan Oljas Süleymenovun adı Azərbaycan üçün olduqca doğma və əzizdir. O.Süleymenovun yaradıcılığında Odlar diyarı ilə bağlı bir çox həqiqətlər öz əksini tapıb... Oljasın Azərbaycana münasibəti – əsl dostluq və qardaşlıq etalonudur. O, bizim böyük klassiklərimizin yubiley təntənələrinin iştirakçısı olmuş, Moskvada N.Nərimanovun yaşadığı evdə xatirə lövhəsinin açılışından xəbər tutan kimi Oljas ora gəlmiş, tədbirə qatılmış və çıxış etmişdi... 1990-cı ilin Qanlı Yanvar hadisələri zamanı Oljasın Bakıya gəlməyini və burada gördüklərini dünyaya çatdırmağını isə unutmamaq mümkün deyil...

O. Süleymenovun bir neçə kitabı Bakıda nəşr olunmuş, “Az-Ya” kitabının Türkiyə nəşri isə Azərbaycan nəşrindən tərcümə edilmişdir...

Oljas Ömər oğlu Süleymenov 1936-cı il mayın 18-də Qazaxıstanın Almatı şəhərində hərbi ailəsində dünyaya göz açmışdır. 1959-cu ildə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin geologiya fakültəsini, 1961-ci ildə isə Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirmişdir. O, 1971-81-ci illərdə Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin katibi, 1983-cü ildən birinci katibi, həmçinin 1981-83-cü illərdə Qazaxıstan Kinematografçılar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi olmuşdur.

1980-ci illərin sonlarından etibarən fəal ictimai-siyasi həyat meydanına atılan Oljas "Nevada-Semipalatinsk nüvə əleyhinə hərəkət"ın və Qazaxıstan Xalq Konqresi Partiyasının əsasını qoymuşdur. 1990-cı illərdə Türk Xalqları Konqresinin keçirilməsində Oljas Süleymenov müstəsna xidmətlər göstərmişdir. O, Dialoq Avrasiya platformasının yaradıcılarından və fəal iştirakçılarındandır.

Oljas Süleymenovun əsərləri 1959-cu ildən işıq üzü görür. O, "Torpaq, insana təzim et!" (1961) poemasının, "Yel qanadlı atlar" (1961), "Nurlu gecələr" (1962), "Gün doğanda" (1964), "Meymun ili" (1967), "Gil kitab" (1969), "Dəyirmi ulduz" (1975) və s. şeir kitablarının müəllifidir. Fəlsəfi düşüncə, vətəndaşlıq ruhu, publisistlik və emosionallıq onun xüsusi koloritiylə seçilərək, şifahi və yazılı qazax şeiri ənənələri ilə dərin bağlıqda olan poeziyasının səciyyəvi cəhətlərini təşkil edir. O.Süleymenovun eyni zamanda kinossenariləri və filologiyaya dair əsərləri də mövcuddur. 1975-ci ildə onun sonralar böyük qalmaqallar yaradacaq "Az-Ya" (Аз и Я) kitabı nəşr edilmişdi. Əsər Çöllə Rus arasında münasibətlərin işıqlandırılmasında çevrilmiş törətmişdi...

...Türkologiya sahəsində qazandığı böyük nailiyyətlərə görə Oljas Süleymenov 2002-ci ildə Kül-tegin mükafatına layiq görülmüşdür. Onun yaradıcılıq fəaliyyəti boyu qazandığı çoxsaylı mükafatlar sırasına Qazaxıstanın ali dövlət mükafatlarından – "Otan" ordeni, Ukraynanın yüksək dövlət mükafatlarından olan "Yaroslav Mudrı" ordeni, həmçinin Azərbaycanda layiq görüldüyü "Şöhrət" ordeni də daxildir.

Oljas Süleymenov təfəkkürü müasir poetika ilə yanaşı, eyni zamanda zəngin etnoqrafik potensiala malik olan bir şairdir. Müasir qazax ədəbi-ictimai fikrinin bu parlaq siması az qala ilahi bir idrakla bu gündə keçmiş görür, tarixin kontekstində bu günü dərk elədiyi həmin böyük ölçüdə bu günü də tarixin miqyasıyla ölçür. “Köçəri”, “Gəl çat”, “Qarağac”, “Qurd balaları”, “Kuman mahnısı”, “Səhrada gecə” kimi şeirlərində Oljas öz içərisində keçmiş axtarır, “çöl qanunlarıyla” poetik əxlaqı gün işığına çıxarır.

O.Süleymenovun lirik yaradıcılığı 1960-cı illərin ikinci yarısında nisbətən daha analitik məzmun daşıyır. Türkün çöl, yazı həsrətini onun qədər gözəl duyan bir başqa türk şairini təsəvvürə gətirmək olduqca çətindir. Gerçəkdən də, bu əsərlərində “Oljasın qədim türk çölləri boyu Şərqdən Qərbə çapan bir atlıya bənzəri var”.

Oljas Süleymenovun poetik-bədii təfəkkürü çox əski qaynaqlardan baş alıb gəlir. O, məhz 1970-ci illərin sonu – 80-ci illərdə ümumtürk poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi olaraq dünya şöhrəti qazanır.

Doğrudan da, sabahın türk poeziyasını geniş fəaliyyət meydanına çıxarmaq üçün ən böyük addımı atan “Oljas Süleymenov ümumən dövrümüzün şairidir və deməli, həm keçmişin, həm də gələcəyin şairidir”.

Oljasın bütün poeziyası ucsuz-bucaqsız çöllərin, yazıların nəfəsi və rayihəsilə doludur, amma eyni zamanda o, dağların əzəmətinə də heyrandır. Onun elmi araşdırmalarının mayası da elə bu ikili düsturdan yoğrulubdur. “Tarixdən öncə türklər”, “Yazının dili” adlı əsərləri yeni və orijinal baxışıyla fərqlənərək müəllifin geniş erudisiyasına, tədqiqatının dərinliyinə, mövqeyinin dəqiqliyinə yalnız qibtə doğurur.

“Köçərilər və Rus” mövzusunda etimologiyaya dair yazırla Oljas Süleymenov hələ 1962-ci ildən çıxış etməyə başlamışdı. 1970-ci illərdə işıq üzü görən “Az-Ya” kitabını isə mühafizəkar düşüncəlilər top-tüfənglə qarşıladılar. Onlar türk mədəniyyətinin

slavyan mənəvi dəyərlərlə bərabər tutulmasının qəti əleyhinə idilər. Yalnız bir neçə alim və onların da sırasında görkəmli etnos nəzəriyyəçisi Lev Qumilyov ənənəvi və bəsit baxışların fəvqündə dayanaraq Oljasın kitabını layiqincə qiymətləndirməyi bacardılar.

Xoşməramlı oxucuya ünvanlanmış son dərəcə dəyərli “Az-Ya” əsərinin Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasında 1976-cı ilin fevralında aparılan müzakirələrdən sonra yasaq olunmasının da məlum səbəbləri vardı. Müəllif tarixi hadisələrə və əsərlərə özünə-məxsus yanaşma tərzilə seçilən kitabda o dövr üçün qadağa qoyulmuş mövzulara toxunmuşdu. Bundan başqa, O.Süleymenov “Az-Ya”sında həmin vaxta qədər türkologiyada və hind-Avropa dilçiliyində söylənənlərə büsbütün yeni gözlə baxırdı. Yəni müəllifə görə, “İqor polku dastanı” – nadir abidədir, burada bir çox türk sözləri öz ilkin mənalarında qalmışdır. Gözəgörünməz türkizmlər – XII əsr slavyan dialekti əsasında yaradılmış “İqor polku dastanı”nın həqiqətən qədim olmasını sübut edən çox kəsərli dəlildir”.

İki hissədən ibarət “Az-Ya”nın birinci hissəsində rusların məşhur “İqor polku dastanı” fonunda O.Süleymenovun slavyan və türk xalqları tarixinin, mədəniyyətinin və dilinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə dair görüşləri əksini tapır. Burada müəllif Dastandakı türk mənşəli sözlərə – Dastan mətninə XI-XII əsrlərdə daxil olmuş və sonradan slavyan mənşəli deyə qəbul edilən türkizmlərə geniş ölçüdə aydınlıq gətirir. Rus tarixinə dair salnamələri və dünya tarixi ilə bağlı ən mühüm əsərləri diqqətlə gözdən keçirən filoloq alim “İqor polku dastanı”nın yazıya alınması ətrafındakı ziddiyyətləri də ortaya çıxarır; XI-XII yüzillərdə ruslarla poloveslər arasında sıx siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr olduğunu açıq dəlillərlə sübuta yetirir. O.Süleymenova görə, IX-XIII əsrlərdə türk-slavyan əlaqələri bütün sahələri əhatə etdiyindən və neçə-neçə türk mənşəli söz slavyanca işlədildiyindən bu dövr slavyan-türk ikidilliliyi olaraq öyrənilməlidir.

“Şumernamə” adlanan ikinci hissədə isə türk-şumer əlaqələri, ən qədim türk dövrüylə əlaqəli bir sıra dil məsələləri, mifoloji anlayışlar və tarixi adlar araşdırılır. Oljas Süleymenov burada qaynaqlar

əsasında əski türk dövrüylə bağlı yanlış qənaətləri, o cümlədən Orxon-Yenisey abidələrinin İran mənşəli olduğu haqda fikirləri tənqid edir, ortaq türk mədəniyyətinin araşdırılmasında paleoqrafiya ilə yanaşı, bir sıra digər elm sahələrinə də əsaslanmağın gərəkli olduğunu vurğulayır. Orxon-Yenisey yazılarının daha çox linqvistik yöndən araşdırıldığını və Şərq tarixinə ümumən qısqanclıq dolu baxışın hakim olduğunu söyləyən müəllif dilin hər bir xalqın tarixinin araşdırılması baxımından mötəbər roluna diqqəti çəkir. Türk dillərinin mənşəyi məsələsinin doğru-düzgün həllini tapmadığını söyləyən O. Süleymenovun qənaətinə, Altay dil ailəsinin hind-Avropa nümunəsində olduğu kimi təsnifi doğru deyil.

Əsərdə şumer və türk dillərində sözlərin qarşılaşdırılmalı cədvəli verilmişdir ki, bunların da tarixi-etimoloji təhlili şumerlərlə türklər arasındakı mədəni əlaqələrdən xəbər verir.

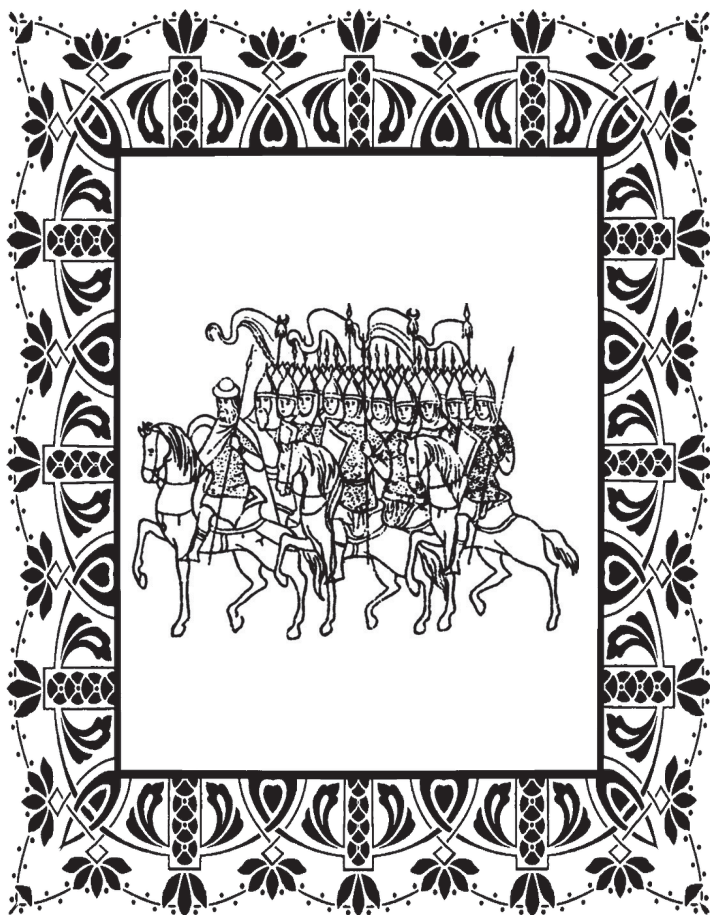
Rus dilində yazılmasına baxmayaraq, Oljas Süleymenovun is-tər "Az-Ya" sı, istərsə də başqa əsərləri türk xalqlarında milli şüurun oyanışına təsir gücü baxımından ana dilində yazılan yüz-yüz kitabdan daha böyük əhəmiyyət daşıyır.

Oljas Süleymenov 2006-cı ilin ortalarından Qazaxıstan Respublikasının YUNESKO-dakı daimi nümayəndəsidir. Ona qədər isə Oljas dünyanın iki ən gözəl şəhərində – Romada və Parisdə müstəqil Qazaxıstanın səfiri işləyib. Tanınmış yazıçı Anarın yazdıqlarına əsasən, o, "İtaliyada səfir olmağa etrusklara görə razı olubmuş. Etrusklar İtaliyanın qədim sakinləridir və Oljasın fərziliyinə görə, genetik olaraq əski türklərlə bağlıdırlar. Yəni diplomat işində də Oljas elmi axtarışlarının bu yönünü unutmur və yeni əsərləri üçün məlumat toplayır".

Hələ çox gənc yaşlarında yəzdığı şeirlərindən birində bəyan etdiyi "Dağları alçaltmadan Çölləri yüksəltməli" müdrik kəlamına bu günəçən sadıq qalan ustad Oljas Süleymenovun həmin yeni əsərlərini Azərbaycan oxucusu yenə öz doğma ana dilində görmək arzusundadır. Tanrı bu yolda yardımçı olsun!..

Cəlal BƏYDİL (MƏMMƏDOV)

QIZILQUŞLAR VƏ QAZLAR

BİRİNCİ HISSƏ

“İQOR POLKU DASTANI” TARİXİNƏ DAİR

*“İqor polku dastanı” və “Zadonşina”
tarixinin qısa xülasəsi*

1791-ci ildə A.İ.Musin-Puşkin Müqəddəs Sinodun ober-prokuroru təyin edildi. Həmin il avqustun 11-də II Yekaterinanın fərmanı ilə Sinoda monastır arxivlərindən və kitabxanalardan rus tarixi üçün dəyərli olan əlyazmaları müsadirə etmək icazəsi verildi.

Bu iş A.İ.Musin-Puşkinə tapşırıldı. Təxminən 1792-ci ildə (dəqiq tarixi müəyyənləşdirilməyib) o, XVI əsrə aid bir məcmuə əldə etdi. “İqor polku dastanı”nın nüsxəsi də oradan tapıldı.

1812-ci il Moskva yanğını zamanı qrafın evi də, kitabxanası da yanıb külə döndü. XVI əsrə aid nüsxə beləcə məhv oldu. Hazırda elm aləmində Musin-Puşkinin nəşrindən və Yekaterina üçün surəti köçürülmüş nüsxədən istifadə edilir.

XVI əsr nüsxəsiylə bağlı bu maraqlı əhvalat elə həmin dövrdə rus alimlərində də, əcnəbi mütəxəssislərdə də Dastanın həqiqiliyinə şübhə oyatdı; güman edilirdi ki, əldə olan nüsxə saxtadır və bundan məqsəd keçmiş dövrlərdən alınmış dəlillərlə Yekaterinanın imperialist siyasətinə haqq qazandırmaqdır. Hətta saxta nüsxənin gümana gələn müəlliflərinin adları çəkilirdi (o cümlədən Musin-Puşkinin).

Skeptiklər çox əsaslı tarixi və linqvistik dəlillər irəli sürə bilmişdilər. Son iki əsr ərzində dastanın fasiləsiz öyrənilməsi nəticəsində toplanmış bütün ədəbiyyat əslində bir məsələyə həsr edilmişdir: “İqor polku dastanı” orijinal əsərdirmi?

Skeptiklərin və müdafiəçilərin mübahisəsi öz məğzi etibarilə Ostap Benderlə Ksendzlərin mübahisəsini xatırladır.

Ostap dedi:

– Allah yoxdur.

Ksendzlər dedi:

– Var, Allah var.

Skeptiklər dastanı bütövlükdə inkar edir, məddahlar eyni bir qətiyyətlə onu öpüb gözləri üstünə qoyurlar.

XIX əsrin birinci yarısında, Rusiyada skeptiklər məktəbinin təzəcə yarandığı dövrdə, dolay yolla da olsa, dastanın həqiqiliyini sübut edən bir çox tarixi faktlar hələ məlum deyildi.

Skeptiklər məktəbinin banisi, “Elm üçün skeptisizmdən dəyərlı şey yoxdur” şüarını irəli sürmüş M.T.Kaçenovski özünün ilk yazısı olan “Rus tarixinin mənbələri haqqında”¹ məqaləsində knyaz Oleqlə İqorun yunanlarla bağladıkları sazişi şübhə altına almışdı. “Rus salnamələrində paralellər” məqaləsində isə müəllif qədim rus xronikalarındakı bir çox məlumatların həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, bu məlumatlar sonralar, yəni XVI əsrdə əlavə edilmişdir.²

M.T.Kaçenovski və onun məktəbinin nümayəndələri təkid edirdilər ki, faktlar bir-biriylə müqayisə edilməli və “tarixi inkişafın ümumi qanunları” əsasında nəticə çıxarılmalıdır. Sonralar bu məktəbin başqa bir nümayəndəsi N.İ.Nadejdin

¹ “Вестник Европы”, 1809, № 18.

² Yənə orada.

yazırdı: “Hər bir fakt inandırıcı görünməsi üçün öz-özlüyündə daxili mühitə malikdir... Bu daxili mühit faktın tarixən mümkünlüyünə şərait yaradır... Əgər hər hansı bir fakt bu qanunlara büsbütün ziddirsə, o vaxt ən qədim manuskript, tənqidin bütün işgəncələrindən uğurla çıxmış ən mötəbər alim belə məni həmin faktın doğru-dürüslüyünə inandıra bilməz”.¹

Qədimliyə belə münasibət zərurətdən doğmuşdu. Milli süurun inkişafı nəticəsində elm bir çox hallarda rəsmi, saxta vətənpərvərliyin quluna çevrilir və tarix həqiqətdən uzaqlaşmağa başlayır. Keçmişə mövcud baxışdan asılı olaraq, faktlar ya düzgün işıqlandırılmır, ya da saxtalaşdırılır.

Bu hal universal xarakter daşıyır. Avropa ölkələri tarixçilərinin demək olar ki, hamısı bu mərhələdən keçmişdir. Qərbdəki skeptiklər məktəbinin banisi Avqust Şlester realiyalar əsasında tarixi mənbələrə şübhəylə yanaşmağın zəruriliyini sübut etmişdir. XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada xeyli miqdarda saxta tarixi sənəd meydana gəlmişdi. Bunların çoxu skeptiklər tərəfindən ifşa edildiyinə görə, elm aləminə daxil ola bilməmişdir.

Skeptiklər məktəbi (bir sıra qeyri-dəqiq praktiki nəticələrə baxmayaraq) rus tarixşünaslığının inkişafında müsbət rol oynadı. Elmdə mənəvi mühitin yaranmasına, dəqiq mənəvi meyarların təsdiqinə kömək etdi; bunlarsız elm obyektiv bilik mənbəyi kimi mövcud ola bilməz.

Skeptiklər vətənpərvər tənqidin olmazın “işgəncələrinə” dözməli oldular. Rus tarixinə olan hədsiz şəkk-şübhəni onlara bağışlamırdılar, heç indi də bağışlamırlar. Skeptiklərin ayırı-ayrı səhvləri, bəzi hallarda ciddi səhvləri (hər bir metodun

¹ Н.И.Надеждин. *Об исторической истине*. СПб, 1837, т. 20, стр. 153.

təcrübəsində belə səhvlər labüddür) rəqiblərə imkan verirdi ki, onları mühafizəkarlıqda və s. günahlarda ittiham etsinlər.

Artıq XX əsrdə Rusiyada Kaçenovskinin ardıcilları qalmamışdı və bu məktəbin tənqidi xüsusi xarakter almışdı, yəni cavabsız hücumlar idi.

“Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, skeptiklər məktəbinin nümayəndələri mühafizəkar, rəsmi dünyagörüşünə malik adamlar idi. Təkcə “parnas köhnəpərəsti” M.T.Kaçenovski deyil, F.Bulqarinin dostu O.İ.Senkovski, həmçinin M.İ.Katkov da öz mürtəcə baxışları ilə tanınmışdır. İ.İ.Davidov isə bununla məşhur idi ki, Baş Pedaqoji İnstitutun rektoru olduğu illərdə onunla N.A.Dobrolyubov mübarizə aparmışdır”.¹

Maraqlıdır: skeptiklər tərəfindən İ.İ.Davidovdan da kəskin çıxışlar edən K.S.Aksakov, görəsən, kimin dostu idi və kiminlə mübarizə aparmışdı?!

Halbuki K.S.Aksakov baltanı lap kökündən vururdu. O belə hesab edirdi ki, “İqor polku dastanı” rus vətənpərvərinin deyil, əcnəbi saxtakarın əliylə “düzəldilmişdir”.

* * *

“İqor polku dastanı”nın öyrənilməsinin yeni mərhələsi başqa bir abidənin – “Böyük knyaz Dmitri İvanoviç haqqında dastan”ın (nüsxələrindən birinə əsasən, əksər hallarda “Zadonşina” adlandırılır) tapılması ilə bağlıdır.² Fərz olunur ki, bu dastan Dmitri Donskoyun Mamay üzərində qələbəsindən (1380) az sonra yaradılmışdı. Əsərin müəllifi Sofoni – “rezanest” hesab edilir. Belə ki, bütün nüsxələrdə bu ad və

¹ Д.С.Лихачов. Изучение “Слово о полку Игореве” и вопрос о его подлинности. В кн.: “Слово о полку Игореве” – памятник XII века. М.-Л., 1962, стр. 21.

² “Zadonşina”nın bir neçə nüsxəsi məlumdur.

ayama qeyd olunub. Bəs bu adın altında konkret olaraq kim gizlənilib? Bu sual indinin özündə də tədqiqatçılara rahatlıq vermir. Onu gah “Ryazan keşişi”, gah “Bryansk boyarı” hesab edirlər.

B.A.Rıbakov ikinci varianta üstünlük verir: “Bryansk boyarı Sofoni (əlyazmalarda “rezanets” kimi müəmmalı və heç bir məntiqə sığmayan ayama ilə qeyd edilib)”¹ məlumdur ki, axtaları, yaxud zorla sünnət edilib müsəlmanlaşdırılan xristianları “rezanest” adlandırırlar. Volqa sahillərində hal-hazırda da müsəlmanları “rezanest” deyər çağırırlar.

“Zadoşşına”nın əlyazması 1852-ci ildə tapılmışdır. “Zadoşşına” ilə “İqor polku dastanı” arasında oxşar cəhətlər o qədər çox idi ki, bu hal məddahları da, skeptikləri də çətin vəziyyətə saldı, həm də hər iki tərəfin əlinə güclü dəlillər vermiş oldu. Nəhayət, fransız slavisti Lui Leje 1890-cı ildə öz tarixi-ədəbi analizinin nəticələrini çap etdirdi. Onun gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, “İqor polku dastanı” təqlidi və zəif əsərdir. “Zadoşşına” – orijinal və poetik cəhətdən güclü dastandır. O, “Zadoşşına”nın kəşfi tarixinə də tənqidi yanaşmış, belə bir fikir yürüdü ki, bu əlyazma XVIII əsrin axırlarında aşkar edilmişdir və onun əsasında naməlum saxtakarlar “İqor polku dastanı”nı yazmışlar.²

Son zamanlara qədər Lui Lejenin fərziyyəsi Fransada prof. A.Mazon və onun həmfikirləri tərəfindən qətiyyətlə davam etdirilirdi.

Professor A.Mazon yazırdı: “Bu ala-bəzək mətnə dövr və mühitdən savayı heç bir vəhdət yoxdur; dövr – XVIII əsrin axırları zəfər çalmış Rusiyada II Yekaterina dövrüdür,

¹ Б.А.Рыбаков, “Слово о полку Игореве“ и его современники. М., 1971, стр.27.

² Луи Леже. Славянская мифология. Воронеж, 1908, сәһ 4-5, fransız nəşrindən tərcümə, 1900.

mühit isə qraf Musin-Puşkinin dərnəyi ətrafında toplanmış bir neçə savadlı adamdan, kitabxana işçilərindən, tarixi əsərlərin müəlliflərindən vəcdə gəlmiş kübarlardan, vətənpərvər olduqları qədər də yaltaq olan bir sürü şəxsdən ibarətdir ki, onlar yazı-pozuları və nitqləriylə öz millətçilik hisslərinə, bir də imperatriçənin siyasətinə nökrəçilik edirlər.”¹

İki abidənin poetika və leksikasını müqayisə edən A.Mazon bir neçə konkret sual irəli sürdü. Qeyd edək ki, Dastanın məddahları bu sualları çoxdan özlərinə verməliydilər.

Bir qrup sovet alimi A.Mazona qarşı etirazla çıxış etdi: A.S.Orlov, S.P.Obnorski, N.K.Qudziy, V.P.Adrianova-Perets və s., əcnəbi alimlərdən A.V.Solovyov, İ.N.Qolonişev-Kutuzov, A.V.İsaçenko, S.Lesnov (Paramonov), R.O.Yakobson və s. müdafiəçilərin bir neçə cild təşkil etmiş cavablarında eyni bir dəlil müxtəlif üsul və şəkillərdə təkrar edilirdi. Bu əsas dəlil də Dastanın həqiqiliyinə olan sonsuz... inamdan ibarət idi!

Halbuki A.Mazonun bir çox sual və qeydləri onlardan ciddi əsaslandırılmış cavab tələb edirdi; məsələn, belə bir qeyd: “Xeyli xristian məzmunlu əsərdə bütprəstlik ünsürləri süni şəkildə gözlənilməz həddə səpələnmişdir”.

Avstraliya alimi S.Lesnov (Paramonov) A.Mazonun iradəsinə hamıdan konkret cavab vermişdir. Doğrudur, o, elmi üsluba riayət eləmir, bəzən təsvirçiliyə uyur (sübutlardan az istifadə edir), bununla belə, onun cavabları bir çox hallarda digər müdafiəçilərin daha mükəmməl elmi əsaslarla təchiz edilmiş əsərlərindən həqiqətə yaxın olur. O yazır: “Professor Mazon öz təhlilinə aludə olduğundan başa düşmək istəmir ki, Dastandakı bütün bu “xristianlıq” ünsürləri yazının surətini

¹ A.Mazon. *Le slovo d'ilgor. Paris, 1940.*

köçürən rahiblərin əlavələridir, çünki Dastanda xristianlığın üstündən sükutla keçilməsi onları narahat etməyə bilməzdi. Onların əlavələri açıq-aydın seçilir, ələlxüsus, axırda “xristianlar”dan danışıldığı səhnədə. Yeri gəlmişkən, Dastanda bu məqama qədər xristianlar haqda bircə kəlmə də deyilmir”.¹

Bir çox müdafiəçilər A.Mazonun qarşıya qoyduğu problemə tam bir etinasızlıq göstərirlər. Halbuki bu sualların cavabı qədim Rusiyanın mənəvi mühitinin daha mükəmməl öyrənilməsinə kömək edə bilərdi.

Təkrar edirəm ki, Dastanda süni bütprəstliklə süni xristianlığın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini müdafiəçilərin özləri ortaya qoymalıydılar.

Bu da səciyyəvidir ki, A.Mazonun mülahizələrinə cavab formasında yazılmış əsərlərdə fransız aliminin kitabından son dərəcə xəsisliklə sitatlar gətirilir və bu sitatlara elmə dəxli olmayan kənar şərhlər verilir ki, nəbələd oxucuda A.Mazonun savadsızlığı və nadanlığına heç bir şübhə qalmasın. Bu mənada D.S.Lixaçovun redaktorluğu ilə çıxmış məqalələr toplusu diqqəti cəlb edir.²

N.K.Qudziy məhz bu topluda öz “məşhur” tezisləriylə çıxış edərək, Dastanın mətnində olan bütün uyğunsuzluqları, külli miqdarda qrammatik, ədəbi və orfoqrafik səhvləri bir neçə kəlmə ilə “izah etmişdir”. Məkrli “fransızların” və “almanların” “bic” suallarından bezib usanmış möhtərəm alim sanki “əl çək” deyərək belə buyurmuşdur: “Mazona da, Unbeqauna da etiraz olaraq əvvəlcə onu göstərmək olardı ki, Dastanın dili poetik dildir; deməli, o, hamı tərəfindən qəbul edilmiş dil normalarından kənara da çıxıb bilərdi, elə çıxırdı da...”³

¹ С.Леснов. Слово о полку Игореве. Вып. 2, Париж, 1951, стр. 179.

² Сб. “Слово о полку Игореве” – памятник XII века. М.-Л., 1962, стр.113.

³ Yenə orada.

Bəzən mənə elə gəlir ki, A.S.Puşkinin “Poeziya gicbəsər olmalıdır” kəlamını bir çox alimlər hərfi mənada dərk ediblər, hər halda onların poetik dilə münasibətləri adamda bu təəssüratı oyadır.

...“İqor polku dastanı” ilə bağlı sovet elmi son on ildə dinamik sabitlik vəziyyətindədir, bunun da səbəbini elmin özündə deyil, onun ətrafında gedən proseslərdə axtarmaq lazımdır.

Riyaziyyatçılar deyir: “Elmi kollektiv o vaxta qədər işləməyə qabildir ki, orada ideyalar ziddiyyəti mövcud olsun. Əgər bütün kollektiv bir nəfər kimi “bəli” söyləyirsə, bu o deməkdir ki, ya mövzunun axırına çıxıblar, ya da kollektivin öz imkanları büsbütün tükənib”.

Ölkəmizdə Dastan üzrə mütəxəssislər kollektivi çoxdan fəaliyyət göstərir. Hamısı da bir ağızdan “bəli” deyir. Dastanın yaranma tarixinə olan ümumi baxışı az-çox dəyişdirmək cəhdi dərhal lənətlənir.¹

Meydanda bir komanda var – hamısı da müdafiəçidir. Hücumçular çoxdan soyunma-geyinmə otağına çəkiliblər. Müdafiəçilər isə çılğın bir oyun imitasiya edir, guya hansısa gözəgörünməz, lakin vahiməli komandaya qarşı gərgin mübarizə aparırlar...

Müdafiəçilərin yozumları, tərcümələri, şərhləri çap olunub, geniş yayılıb və dərsliklərə daxil edilib. On illərlə yığılıb toplanmış bu bilgilərin dəyərində şübhə ilə yanaşmaq çətindir, bəlkə də təhlükəlidir. Elm alimdən asılı vəziyyətə qoyulub.

¹ A.A.Ziminin ikicildlik əsərinin taleyi bu mənada ibrətamizdir. Bu yaxınlarda rotaprintdə cəmi bir neçə nüsxədə çap edilmiş bu tədqiqatda məşhur ədəbiyyatşünas Dastanın həqiqiliyini şübhə altına almağa cəhd göstərmişdir. Bu əsərin ətrafında gedən qızğın müzakirələrin materialları populyar nəşrlərdə əsərin özündən qat-qat böyük tirajla çap edilmişdir. A.A.Ziminin nəticələriylə mən özüm də razı deyiləm, lakin bu cür müzakirə üsulu da məqbul sayıla bilməz.

Dastanı bütövlükdə rədd edən skeptiklərdə inam hissi, Dastanı bütövlükdə qəbul edən məddahlarda isə sağlam bir skeptik şübhəsi çatışmır.

Tək şübhə hesabına elmi irəli aparmaq mümkün olmadığı kimi, təkçə inam gücünə də onu inkişaf etdirmək olmaz. Əks halda tarixi tutya iki dinin – nihilizmin və vətənpərvərliyin bir atributuna çevrilir. ***Mənbəni bilmək mənbədən nə almaq istədiyini bilməkdən qat-qat əhəmiyyətlidir.***

Belə bir şəraitdə elmdə ən dəyərli fiqur skeptik olur. Onu qoruyub saxlamaq elmin ömrünü uzatmaq deməkdir.

Müdafiəçilər fəhmlə də olsa bunu anlayırlar, buna görə xaricdə özlərinə bir rəqib tapıblar. Mədəhiyyə əsərlərində “Mazonu qoruyaql!” istəyi aydınca duyulur. Skeptik – neştərli arıdır. Yalnız nadan bağban bu arını qoruq sayılan gül-bağçadan qova bilər. Məhz arı gülzarlığa girərək çiçəkləri mayalandırır. Qiymətli çiçək şirəsini tüklücə quldurdan qorumaqla gələcək məhsulu məhv etmiş oluruq.

Əgər riyaziyyat və fizika da belə saxta vətənpərvərlik təzyiqinə məruz qalsaydı, bəşəriyyət indi də kəl arabası sürürdü. Yüz-yüz nida işarəsinin arasında tək-tənha bir sualı görmək nadir keyfiyyətdir. A.Mazonu qoruyub saxlayaq! Qəribə mənzərədir: geniş meydanda bir qoşun piyada tək-tənha bir atlını qəzəb və hiddətlə təqib edir.

S.Lesnov (Paramonov) öz tənqidini müvafiq “üsluba salıb” yazır: “Professor A.Mazonla haqq-hesabı çürütmək və bir də bu məsələyə qayıtmamaqdan ötrü qeyd edək ki, bu tənqidi heç də professor Mazonu fikrindən döndərmək üçün yazmamışıq! Onun təfəkkür metodu və elmi materialdan istifadə üsulları göstərir ki, bu büsbütün ümitsiz işdir. Biz Mazona və onun həmfikirlərinə “Söz”ün həqiqiliyinə şübhəylə yanaşmağı əsla qadağan etmirik, belə ki, rəylər toqquşmasından həqiqət

doğur. Biz yalnız buna etiraz edirik ki, professor Mazon “İqor polku dastanı”nı ortabab, əlaqəsiz, süst əsər və s. adlandırır”.¹

Bu parçada “biz” əvəzliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Bəzi dostlarımız bizim tənqidi qeydlərimizin forma etibarilə çox kəskin olduğunu söyləyirlər. Biz onlara – “şərə müqavimət göstərmə” prinsipinə üstünlük verənlərin hamısına bildirmək istərdik ki, 1) səbr kasası daşa bilər; 2) elmdə məsuliyyət hissi olmalıdır, günahkar mütləq öz cəzasına çatmalıdır!..

Ən pisi odur ki, Dastanla bağlı məsələdə hər çeşiddən olan ruslar birləşmişlər: “ağlar”, “qırmızılar“, “yaşılar“ – görünür, onların yekdilliyinin fikir ayrılığından da möhkəm əsası var”.²

Maraqlı müşahidədir.

...Tarix – maraqlandırır, istorioqrafiya – maraq oyadır. Əgər mən desəydim ki, bu Dastan müxtəlif yozumlar burulğanında fırlanmasaydı da məni bu cür özünə cəlb edərdi, yalan söyləmiş olardım. Bunlarsız o, adi muzey əşyasına çevrilər, son iki yüz ildə rus ədəbiyyatı, incəsənəti və filologiya elminə belə güclü təsir göstərə bilməzdi. Bu iki yüz ildə Dastan üzrə bibliografiyada bir neçə yüz adda əsər, məqalə toplanıb. Hamısında da eyni dəlillər təkrarlanır, palçığa düşmüş təkər kimi yerindəcə fırlanır və bu dəlillər çox vaxt elmi olmasa da, həmişə vətənpərvər xarakter daşıyır və bu ədəbiyyata artıq heç bir yangın qorxulu deyil.

Dastanla bağlı mübahisələrdə bəzən gerçəklik hissi itirilir, beyinlər elə qızır ki, hətta ümumbəşəri anlayışlara münasibət də kökündən dəyişilir. Abidənin yalnız təxminən anlaşılan emosional üst qatları alimlərin yozumu və səyi sayəsində

¹ С.Леснов. Слово о полку Игореве. Вып. 2, Париж, 1951, стр. 181.

² Yənə orada

ən fantastik donlara geydirilir, rənglərə boyanır, hətta zəhər rənginə düşür.

“İqor polku dastanı“ XVI əsrə aid yeganə nüsxədə bizə gəlib çatmışdır. Dastanın başqa nüsxələri olmuşdurmu? Bu barədə müxtəlif rəvayətlər gəzir. 1948-ci ildə Parisdə çıxan “Русские новости” qəzetində (№186) A.L. imzası ilə bir məqalə dərc edilmişdi:

“Вопросы истории” jurnalı vaxtilə nəhəng Sovetlər ölkəsinin ən ucqar yerlərində tələf olan qədim rus əlyazmalarının toplanmasını təşkil etmək haqqında akademik Tixomirovun çağırışını dərc etmişdi. Jurnal çoxlu cavab məktubu almış və son nömrəsində “əlyazmalar ardınca yürüşü” həyata keçirmək kampaniyasına başlamışdır. Məqsəd bu möhtəşəm ekspedisiyaya geniş ictimai hərəkət xarakteri vermək, mü-təxəssisləri, tələbə və şagirdləri və ümumiyyətlə, ölkənin bütün mədəni qüvvələrini bu işə cəlb etməkdir.

Biz öz şəxsi xatirələrimizdən bilirik ki, demək olar hər bir rus evində, ələlxüsus, qədim şəhərlərdə, malikanələrdə, yaxud monastırlardakı çardaqlarda, iri-iri sandıqlarda hər cür məktub, sənəd, fərman, əlyazma bağlamaları, əski kitablar saxlanılır. İnqilabın ilk illərində böyük arxivlərdə, kitabxanalarda toplanmış sənəd və kitablar şəhərlərə daşınmışdır. Lakin qalaq-qalaq əlyazma materialı hələ də yerlərdə qalmaqdadır və bu qiymətli, bəlkə də rus yazısına abidə olan əlyazmalarını toplamaq lazımdır ki, yanğın qurbanı olmasın.

Akademik Tixomirovun məktubuna cavab olaraq, jurnal alimlərin və arxivşünasların rəylərini dərc etmişdir; onlar şimal vilayətlərində, Altayda, Pribaltikada və Qərbi Ukraynada axtarış aparmağı xüsusi tövsiyə edirlər...

Lakin ən maraqlı məktub Pskov muzeyinin əməkdaşı L.A.Tvoroqovdan gəlmişdir. “İqor polku dastanı”nın Olonetsk

nüsxəsinin axtarışından bəhs edən bu məktubu həyəcansız oxumaq olmur. Tvorogov bildirir ki, professor Troitski vaxtilə Olonetsk seminariyasında təhsil alarkən məşğələlərin birində müəllimin əlində bir əlyazma görmüşdür və müəllim bu əlyazma barədə demişdir: “Bax bu “İqor polku dastanı”nın başqa bir nüsxəsidir. Özü də çap edilmiş nüsxədən genişdir”. Lakin müəllim tezliklə vəfat etmiş və əlyazma yoxa çıxmışdır.

Sonralar Dastanın mətni üzərində işləyən Tvorogov 1923-cü ildə Petrozavodska gedib çıxmış və orada Olonetsk seminariyasının müəllimlərindən birilə görüşmüşdür. Həmin şəxsdə əlyazmanın mövcud olduğunu və xarakteristikasını təsdiq etmişdir.

Bu əhvalatın sonluğu rus mədəniyyəti üçün kədərli dir. Professor Perets danışdı ki, onun tələbələrindən biri Həştərxan bazarında bir kəndlinin araba dolu köhnə kağız-kuğuzu necə satdığını şahidi olmuşdur. Tələbə kağız qalağının içindən bir neçə qədim əlyazma aşkar edir ki, bunların arasında “İqor polku dastanı”nın nüsxəsi də var imiş. Lakin əlyazmanı almağa tələbənin pulu olmur, axırda hansısa bir qazax bütöv kağız qalağını alır, öz arabasına doldurub aparır...

Bu əfsanəvi qazaxın bir arabalıq qədim rus əlyazmasını hansı məqsədlə aldığınyı söyləmək çətindir. Lakin bir çox qiymətli əlyazmaların hansı möcüzə və təsadüflər sayəsində elm aləminə daxil olduğunu bildiyimiz üçün güman etmək olar ki, Həştərxan bazarında baş vermiş hadisəyə bənzər situasiyalarda neçə-neçə əvəzsiz əlyazma yoxa çıxmış, məhv olmuşdur.

Lavrentev salnaməsi kimi nadir nüsxələr müasir oxucuya gəlib çatmaya da bilirdi. Musin-Puşkin bu əlyazmanı 1792-ci ildə təsadüfən Petrovsk komissarı Krekşinin varisindən satın aldığı bir qalaq kitabın arasından tapıb əldə etmişdir.

Dastanın yeganə nüsxədə olması qədim rus tarixinin bir para “qeyrətkeşinə” dinclik vermirdi. Musin-Puşkin əlyazmanı çap etdirdikdən az sonra bir neçə saxta əlyazma peyda oldu. Ümumən dörd belə saxta nüsxə aşkar edilmişdi.

Məşhur arxeoqraf, qədim rus yazısının toplayıcısı və mütəxəssisi M.P.Poqodin A.İ.Bardinin ölümünə həsr etdiyi nekroloqda yazırdı:

“...Mərhum qədim əlyazmaları, xətləri təqlid etməyin ustası idi. İndi də camaat arasında onun A.İ.Musin-Puşkin və A.F.Malinovski kimi mütəxəssislərin başına necə oyun açdığı barədə gülməli bir əhvalat gəzir. Deməli, qraf Musin-Puşkin tarix cəmiyyətinə gəlib heyranlıq və sevinclə bildirir: “Cənablar, misilsiz bir şey əldə etmişəm, möcüzədir, möcüzə!” Cəmiyyət üzvlərini maraq bürüyür: “Nə möcüzə?” – “Gedək bizə, göstərim”.

Hamı yığılıb qrafgilə yollanır, ev sahibi o biri otaqdan saralmış, bozarıb qaralmış perqament dəftəri gətirir... “İqor polku dastanı”nın nüsxəsi. Hamı təəccüblənib sevinir. Təkcə Aleksandr Fyodoroviç (Malinovski) dinib-danışmır.

Bəs siz niyə dinmirsiz?

– Qraf, dünən mən də buna oxşayan bir əlyazma almışam.

– Ola bilməz!

– Düz sözümdür.

– Kimdən almısınız?

– Bardindən.

Dərhal xidmətçini göndərüb Malinovskinin evindəki əlyazmanı gətirdilər. Məlum olur ki, hər iki nüsxə bir adamın işidir... Savab əməllərini yad edək, Allah ona rəhmət eləsin”.

Bu cür “zarafatlar” Dastanı əhatə edən şübhələri bir az da qatılaşdırır, tündləşdirirdi.

Əgər Musin-Puşkin kimi mütəxəssis Bardin nüsxəsinin saxtakarlığını sezməmişdisə, kim zəmanət verə bilər ki, yanlış əlyazma da kiminsə “zarafatı” deyilmiş? Əgər Bardin təkcə bir nüsxəni satmaqla kifayətlənsəydi, bunun mistifikasiya olduğu belə tez aşkar edilərdimi? O vaxtlar mürəkkəbin kimyəvi analizi hələ tətbiq edilmirdi, kağız isə doğrudan da köhnə, XVI əsrə aid ola bilərdi. Bu cür kağız ehtiyatı monastır kitabxanalarında XVIII əsrə qədər qalmaqda idi.

Haqlı suallardır. Əsas suala – “İqor polku dastanı” həqiqətən olubmu, yoxsa bu, XVIII əsrdə düzəldilmiş saxta əlyazmasıdır? – sualına isə yalnız Musin-Puşkinin çap etdirdiyi mətnini “Böyük knyaz Dmitri İvanoviçin dastanı”nın nüsxə mətnləriylə müqayisə etdikdən sonra dəqiq cavab vermək olar.

Müdafiəçilər məhz bu iki kəsişən istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Heç şübhəsiz, xeyli iş görülmüşdür, lakin alınmış nəticələr hətta kül halında da əsas suala konkret cavab verməyə qadir deyil.

Bir qoşunluq müdafiəçi əməyinin faydalı iş əmsalının bu qədər aşağı olmasının səbəblərini hekayətimin gedişində demişdim, indi qalır işin sırf texniki cəhətini nəzərə çarpdırmaq. Bu cəhət də ondan ibarətdir ki, bizim dövrə gəlib çatmış nüsxənin üzünü köçürmüş XVI əsr nasixinin¹ mətnə yaradıcı müdaxiləsini ya büsbütün inkar edir, ya da bu müdaxilənin payını xeyli azaldırlar. Abidənin dil, üslub və ideya eklektizmi də bundan irəli gəlir.

Nəyin bahasına olursa olsun özlərini və özgələrini Dastanın başdan-başa həqiqi olduğuna (yəni XII əsrə mənsub olduğuna) inandırmağa çalışan müdafiəçilər vəziyyəti bir az da qəlizləşdirirlər.

¹ Nasix – ərəbcə “nüsxə” sözündəndir, əlyazma nüsxəsini köçürən şəxs deməkdir.

Mənə belə gəlir ki, heç olmasa bir faktı belə olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. “İqor polku dastanı” ən azı iki zaman kəsiyinin – XII və XVI əsrlərin məhsulu, ədəbi abidəsidir. Bu abidədə protoqrafdan qalan nədir, nasixin verdiyi nədir? “Sünbülü alağ otundan” ayırmağa “Zadonşına” kömək edə bilər. Bu dastan dahiyənə orijinalın kompozisiyasını və obrazlarını elə təfərrüatıyla təkrar edir ki, bir çox hallarda “Zadonşına”nın dəlillərinə daha qəti inanırsan, nəinki Musin-Puşkin nüsxəsindəki faktlara. Bəzi poetik obrazları o daha dəqiq ifadə edir. Dastanda olduğu kimi, özbaşınalığa yol vermir, yəni obrazın leksikasını süni surətdə inkişaf etdirmir.

“Zadonşına”nın müəllifinin qarşıya qoyduğu məqsəd nasixin məqsədindən xeyli fərqlidir.

Birinci yalnız formadan istifadə edir və buna görə əgər anlaşılmaz, yaxud köhnəlmiş detallara rast gəlirsə, bunları sadəcə olaraq buraxır, yaxud müasir vasitələrlə ifadə edir.

Nasix isə məcbur idi ki, formanı da çatdırsın, məzmunu da; özü də elə çatdırsın ki, müasir oxucu bunları anlaya bilsin. Buna görə o, anlaşılmaz yerləri bildiyi kimi yozur, arxaizmləri sətirüstü sözlərlə izah edir, türkizmləri (əgər mənalı onlara aydın idisə) öz dilinə çevirirdi.

O nəinki Dastanın canına bir xristian ab-havası hopdurur, ən kədərli odur ki, öz dövrünün ruhuna uyğun olaraq, bəzi parçalara vətənpərvərlik donu geydirməyə cəhd edirdi.

Ola bilsin, mən müəyyən mübaliğəyə yol verirəm, lakin qədim freskada rəngli malanın olması sübuta yetirilmiş faktıdır. Səhvim varsa, daha mükəmməl təhlil alətlərindən istifadə edəcək sabahın tədqiqatçıları öz düzəlişlərini verəcəklər.

Hələlikse, protoqrafı bərpa etməyin bizə məlum olan metodunu sınamaq istəyirəm. “Zadonşına” və Musin-Puşkin nüsxəsi mətnlərində ayrı-ayrı yerlərin bir-birinə tam uyğun gəlməsi sübut edə bilər ki, bu yerlər ya orijinala mənsubdur, ya da Dastanın daha qədim və dəqiq nüsxələrinə.

Müdafiəçilər bu iki dastan arasındakı formal oxşarlıqları belə izah edirlər: Sofoni-rezanets Dmitri Donskoyun qələbəsi haqqında povesti qələmə alarkən, “İqor polku dastanı” onun masası üstündəymiş. “Zadonşina” rusların Kulikov çölündə Kayaladakı məğlubiyyətin əvəzini necə çıxdığından bəhs edir. Bu əsər bir növ “İqor polku dastanı”na cavab şəklində yazılmışdır.

Bu sxemin bütün suallara cavab verməyib yenilərini doğurduğuna baxmayaraq, mən ümumən onunla razılaşıram. Bu sxemə istinad etmirəm, lakin çox mümkün bir variant kimi ona qayıdıram.

...“Zadonşina” necə yaranıb? Variantlar çoxdur. Bunlardan biri üzərində dayanacaq, xəyalımıza güc verək.

“Dastan” dramında mənim fikrimcə, əsas dörd surət iştirak edir: Müəllif, Nasix, Sofoni-rezanets, Tədqiqatçı (bu ad altında müdafiəçinin ümumiləşdirilmiş obrazını fərz edək).

Dramın birinci pərdəsini buraxaq.

II pərdə. Hadisənin cərəyan etdiyi yer – Cənubi Rusiya.

Zaman – 1240-cı il. Batı ordaları Kiyevi işğal edib. knyaz və monastır kitabxanaları yandırılıb. Salamət qalmış kitablar şimal vilayətlərinə daşınır. Bunların arasında “İqor polku dastanı”nın bir neçə nüsxəsi var. XIII əsrə aid bu nüsxələr hələ ki, orijinala xeyli yaxındır. Dünyəvi məzmununda olan digər ədəbi nümunələr kimi bu nüsxələr də, çox güman, knyaz, yaxud boyar kitabxanalarında saxlanılırdı. Bu növ ədəbiyyatı şeytan əməli, küfr sayan kilsə xadimlərində yəqin elə bir maraq oyatmırdı (Güman etmək olar ki, monqol-tatarların gəlişindən əvvəlki dövrlərdə də, kilsə büt-Allahların tərənnüm edildiyi, yaxud özündə xristianlıqdan öncəki dinlərin terminlərini daşıyan neçə-neçə qədim rus

ədəbiyyatı nümunəsini məhv etmişdir). Onu demək kifayətdir ki, “veşşi” (müdrük) kimi geniş yayılmış sözə belə qadağa qoyulmuşdu, çünki bu söz bütpərəst kahinlərə tətbiq edildikdə “sehrbaz”, “ovsunçu” mənasını alırdı. “Keçmiş illərin po-vesti”ndə tarixi Oleq Veşşi adı xüsusi bir qeydlə verilmişdir: “Və Oleqi “Veşşi” adlandırırıldı, çünki bu adamlar bütpərəst və cahil idilər”.

“Sehrbazların döyülməsi” dövründə bütpərəstlik “iyi” gələn əsərlərin “üzü” yuyulur və pərqamentdən “düzgün” əsərlərin yazılışı üçün istifadə edilirdi. Kilsə qədim rus bəddii ədəbiyyatına Batının yangınlarından heç də az ziyan vurmamışdır.

Beləliklə, Rusiyanın cənub şəhərlərindən, dağıdılmış knyaz kitabxanalarından salamat çıxan əlyazmalar şimal-şərq monastırlarına aparılır və kilsə nümayəndələrinin əlinə keçir. Dini kitablar üçün yazı materialının qıtlığı Dastanın bəzi nüsxələrinin taleyində həlledici rol oynaya bilərdi. Onun tarixi məzmunundan və poetikasının ayrı-ayrı məqamlarından, yəqin ki, salnamələrin və dünyəvi məzmununa malik bəzi əsərlərin üzünün köçürülməsi və redaktəsi zamanı istifadə olunurdu. Qeyd edək ki, “bitərəf”, yaxud mühüm tarixi məzmununa malik bəzi ədəbiyyat nümunələri qorunub saxlanılırdı.

“İqor polku dastanı” isə az tanınmış, elə bir nüfuzu olmayan Novqorod-Seversk knyazının əməllərindən, özü də xeyli kədərli hadisələrdən bəhs edirdi. XIII əsr ruslar üçün ağır məğlubiyyətlər dövrü idi, bütün “cəbhələrdə” çölçülərə basıldıqları bir dövrdə bu cür kədərli məzmununa malik əsərlərə çətin ki, müsbət münasibət olardı. Belə əsərlər vətənpərvərlik tərbiyəsində əsaslı rol oynaya bilməzdi, deməli, lazım deyildi, bəlkə hələ ziyanlı idi. Xristian silahını vəsf edən, “poqanı”lar üzərindəki qələbələrdən dəm vuran

əsərlərə ehtiyac vardı. Bax elə bu səbəblərə görə “İqor polku dastanı” da faydasız sayıla bilərdi.

XIV əsrdə şimal-qərb monastirlarında Dastanın olsa-olsa iki-üç nüsxəsi qalmışdı.

III pərdə. Fəaliyyət yeri – Moskva monastirlarından biri. Zaman – 1380-ci ildən az sonra. İştirak edənlər – Sofonirezanets. Yaradıcı – istehsalat xasiyyətnaməsi: salnamələrin üzünü köçürən rahib, öz dövrünə görə kifayət qədər savadlıdır, kitab həvəskarıdır, bədii yaradıcılığa meyli var, bu meyil çoxillik məşqlər – köhnə əlyazmaları köçürmək və redaktə etmək nəticəsində yaranıb; ondakı təqlidçilik qabiliyyəti də elə bu məşğələlərin sayəsində tərbiyə edilib, lakin orijinal bədii istedadı malik deyil (dəqiq bilmirəm, ancaq yəqin ki, incəsənət aləmində “kapelmeyster musiqisi” anlayışı mövcuddur. Birisi ömrü boyu nəfəsli orkestrə rəhbərlik edir və günlərin bir günü dizini yerə qoyub öz simfoniyasını yazır. Lakin musiqi onun qəlbindən çox qulaqlarında səsləndiyinə görə, “Amur dalğaları” və dəfn marşları parçalarından quraşdırılmış bir “həftəbecər” alınır. Bəzi bəstəkarlar bu sahədə “kamillik” zirvəsinə yetirdilər).

Sofoni monastir kitabxanasında bütpərəstlik ruhunda yazılmış köhnə əlyazma tapır. Əsərin ədəbi üslubu onun əsl söz sənəti haqqındakı təsəvvürünə tam uyğun gəlir. Lakin fabulası, ideyası və məzmunu Sofoninin dünyabaxışı, müasir hadisələr və o dövr Rusiyasının əhvali-ruhiyyəsi ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Bununla da əlyazmanın taleyi həll olunur.

Sofoni savadlı, çox oxumuş bir adam kimi başa düşür ki, Dastan geniş yayılmayıb və heç yayıla da bilməzdi. O özü indiyədək bu əsər haqqında heç nə eşitməmişdir. Başa düşür ki, bu nüsxə (bəlkə də bunun orijinal olduğunu zənn edir)

yandırılmış Kiyevdən gətirilmişdir. O əmindir ki, bu, yeganə nüsxədir. Anbara yığılmış və güman ki, XIII əsrdən bəri əl dəyilməmiş kitab qalağında ondan savayı bu əlyazmanı se-zən olmayıb, olsaydı, çoxdan üzü silinərdi. Sofoni bəlkə də anbarı belə bir praktiki məqsədlə yoxlamışdı – qeyri-dini məzmunlu kitab tapıb perqamentindən öz işi üçün istifadə etsin. Əlyazmanı oxuduqdan sonra Sofoninin ağına gəlir ki, müasir məzmununda belə bir şey yazsın. Kulikov hadisəsi hələ də onun xəyalına qol-qanad verirdi.

Dastan Don astanalarında rusların köçəri türklərlə vuruşundan bəhs edir (bizim hekayət Don uğrunda döyüşdən olacaq).

Dastan rusların köçəri türklər tərəfindən necə basıldığını təsvir edir (bizim hekayət qələbə haqqında olacaq).

Dastan zavallı knyaz İqor haqqındadır (hekayətimiz böyük knyaz Dmitri haqqında olacaq).

Başqa iş üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyat perqament üzərində o, “Dmitri Donskoyun dastanı”nı (“Zadonşına”) yazmağa başlayır. Yanındakı qüdrətli nümunə əsasında. Bu əlyazmanın mütləq silinəcəyinə arxayın olduğundan Sofonirezanets qorxusuz-hürküsüz onun “dərisini” soymağa, məhvə məhkum edilmiş nəhəngin canlı toxumalarını və üzvlərini öz əsərinə köçürməyə başlayır.

...Əgər Sofoninin azacıq belə şübhəsi olsaydı ki, qarşısındakı yeganə nüsxə deyil, Dastanın rus ədəbiyyatında öz müstəqil həyatı olacaq (özü də necə!) onun poetikasından bu cür açıq-aşkar bəhrələnməyə, üstəlik, oğurluq əsərə imzasını qoymağa heç vaxt cəsarət etməzdi.

...“Zadonşına” yerinə düşdü. Sofoni-rezanetsin adını şöhrətləndirdi. Neçə-neçə nüsxəyə köçürülüb (əslə bizə çatmasa da) geniş yayıldı. Lakin Sofoni bir daha əsər yazmadı. Görünür, müvafiq nümunə olmadığına görə.

Üçüncü pərdəyə əlavə.

Sovet ədəbiyyatşünaslığında “Zadonşına”nın yaranma mənzərəsi başqa cür təsəvvür edilir: XIV əsrdə “İqor polku dastanı”nın onlarca, yüzlərcə nüsxəsi vardı. Geniş yayılmışdı, üslub gözəlliyi və yüksək amalına görə xalq tərəfindən sevilirdi. Geniş xalq kütlələri o vaxt da əsərin ədəbi dəyər və əzəmətini yaxşı dərk edirdi. Əsərin sadıq pərəstişkarlarından biri də “Bryansk boyarı Sofoni Ryazanski” idi. Abidənin gözəlliyindən ilhama gələn bu Sofoni dizini qatlayıb cavab əsərini yazır və nümunəyə bəslədiyi böyük hörmət hissəsinə görə onun poetikasını öz əsərinə köçürür.

“Zadonşına”nın oxucuları və dinləyiciləri sevilə-sevilə oxunan hər iki əsəri həyəcan içində müqayisə edir, dogma ədəbiyyatın iki əsr ərzində qət etdiyi məsafəni xəyalən gözədən keçirib qürrələnirlər...

Akademik B.A.Rıbakovun izahını oxuyanda qarşında təxminən belə bir mənzərə canlanır. O yazır:

“Dmitri Donskoyun qələbəsi Don uğrundakı döyüşdən az sonra Sofoni Ryazanski tərəfindən yaradılmış “Zadonşına” əsərində vəsf edilmişdir. Elə ilk sətirlərdən müəllif “İqor polku dastanı”ndan sitatlar gətirməyə başlayır, ondan ilhamlanaraq, özünü onun təntənəli ahənginə sazlayır. Yəqin ki, “Zadonşına”nın oxucuları da, dinləyiciləri də “İqor polku dastanı”na yaxşı bələd imişlər və Kulikovo döyüşü haqqında nəğmə üçün necə bir dahiyənə nümunə seçildiyini layiqincə qiymətləndirə bilərdilər. Onun (müəllifin – O.S.) “İqor polku dastanı”ndan daim bəhrələnməyi, dastanın poetikasına vurğunluğu seçdiyi nümunənin təntənəli möhtəşəmliyi, 1180-ci illərdə ömür sürmüş naməlum kiyevlinin dahiliyinə, onun nəcib məramına duyduğu dərin ehtiram hissiylə izah edilə bilər”.¹

¹ Б.А.Рыбаков. “Слово о полку Игореве” и его современники. М., 1971, стр.26.

Toy sağlığına oxşayan belə təntənəli bəyanatlar onsuz da mürəkkəb məsələni bir az da dolaşdırır.

IV pərdə. Fəaliyyət yeri – Pskov monastırlarından biri. Zaman – XV–XVI əsrlər. İştirakçılar: kitabların üzünü köçürən naməlum rahib. Yaradıcılıq xasiyyətnaməsi: əla redaktordur, şərik müəllif bacarığına malikdir (dünyəvi ədəbiyyatları köçürənlərin hamısı üçün xarakterik keyfiyyətdir). Süjetin yalnız başlanğıcı əvvəlkilərin eynidir.

...Rahib monastır kitabxanasındakı nüsxələri saf-çürük edir. Müharibə illərində cənubdan gətirilmiş əlyazmalar da burada saxlanılır. Rahib dini ədəbiyyatların üzünü köçürmək üçün perqament axtarır. Perqament isə hələ də çatışmır. Artıq Rusiyada yeni yazı materialı – kağız işlədilir. Lakin bu, dini ədəbiyyata layiq material deyil. Nisbətən ucuz olsa da, perqamentdən davamsızdır. Bununla belə, kağız istehsalı qədim rus ədəbiyyatını tam məhv olmaqdan xilas etmişdi. İndi rahibi dünyəvi ədəbiyyat da maraqlandırır. Özü də təkcə onu yox. Rusiyanın hər yerində qədim ədəbiyyata maraq gündən-günə artır. İndi qeyri-dini mətnləri dərhal silmir, əvvəlcə kağıza köçürürlər.

Rusiyada savadlıların sayı durmadan artır. Hətta kağızdan hazırlanmış kitablar da yaxşı qiymətə gedir, monastırlara (o dövrün nəşriyyatları) böyük gəlir gətirir.

Anbarlarda uzun illər baxımsız qalmış kitablar araşdırılır, saf-çürük edilir, qədim əlyazmalar, toplular, məcmuələr dünya işığına çıxarılır. Doğrudur, bu məcmuələrdə açıq-aşkar qeyri-xristian məzmununda olan yazılara da təsadüf edilir. Lakin varlığa nə darlıq, kağız ki var, azacıq redaktəylə kağıza köçürüb çoxaltmaq olar...

Perqament qıtlığının həlliylə kilsə senzurası da liberallaşır, müəyyən güzəştlərə gedir. Həm də siyasi vəziyyət dəyişib. XVI əsrdə qədim rus büt-pərəstliyi artıq heç bir təhlükə kəsb etmir. Büt-tanrılar – Perun və Beles, Striboq və Xors xalq tərəfindən büsbütün unudulub, artıq onlar İsa peyğəmbərlə rəqabətə girə bilməzlər. El mədəniyyətində büt-pərəstliyin bəzi elementləri qalmışsa da, ideologiyaya zidd olduğundan boşluqdan asılı kimidir. Pravoslavlığın güzlləriylə yerlə yeksan edilmiş əski monolit bu miskin qalıqları kimi qorxuda bilər?! İndi mövcud ideologiya üçün qulyabanı və damdabacalar da qorxulu deyil. Axı mövhumat din deyil, maraqlı, gülməli bir anaxronizmdir. Kilsə nümayəndələri bunu yaxşı bilirlər. Elə xristianlığın özü də indi Rusiyada hər bir din üçün labüd olan mərhələdən keçmədədir – o tədricən vərdişə çevrilir, adamların canına, beyninə hopur, öz mövqeyini möhkəmlədir.

Əsas rəqibləri məhv etdikdən sonra qalib ideologiya əqi-dəyə, sonra da vərdişə çevrilir. O, eroziyaya uğrayır, qocalır, məişət səviyyəsinə enir, kütləşir. O artıq qıcıqlandırıcı xatirələrə ehtiyac duyur. Qocalıb əldən düşmüş, piy bağlamış bu hakimi-mütləqə qədim düşmənlərin cisimsiz kölgələri daim özünü təsdiq etmək üçün gərəkdir. Beləcə, din tədricən qətilikdən azad olur. Onun sönməkdə olan ruhu yalnız küfr-dən, bidət cərəyanlardan qida alır. Onlarla mübarizədə öz ömrünü uzadır. Onun diqqəti daim həmən istiqamətdədir. Çünki ortodoks kilsənin nüfuzuna qəsd edən həyati, cəsərətli niyyət və proqramlar orada hazırlanır. Onların kitabları hələ də camaatın gözü qabağında tənənəli surətdə yandırılır. Mənasız Veleslər, heç nəyə yaramayan, nə dediyini özü də başa düşməyən Makoşlar isə heç bir proqram irəli sürmür,

onlardan yalnız boş ad qalıb və onlar kilsə üçün samoyedlərin taxta bütlləri qədər ziyansızdır.

...Və rahib “İqor polku dastanı”nın son nüsxəsini tapıb öz masası üstünə qoyur. Üzünü kağıza köçürür, bir neçə nüsxə də hazırlayır. Bu nüsxələrdən birini XVIII əsrdə Musin-Puşkin əldə edir. O biri nüsxə XX əsrdə Peçorada görünüb yox olur. Üçüncüsünü isə Həştərxan bazarından naməlum bir qazax alıb harasa aparır...

MAVİ GÜNƏŞ

HEYVAN CİVILTİSİ

Dastan bizə şeiriyəti öyrədir. İllər boyu onu sətir-sətir oxuyub qavradıqca poeziya savadın artır. Rus dili və poetikasının canlı dərsliyidir bu Dastan – elə bir dərslük ki, qaydalarını, düsturlarını özün tapıb qurursan, elə bir dərslük ki, istisnalar cansıxıcı qanunauyğunluqlardan yüksəkdə durur. Poeziya – qrammatikanın özünüifadəsi deyil, lakin qrammatik duyum bəzən poeziyanı anlamağa kömək edir. ...İqor və Vsevolodun qoşunları qarşılaşır. Yürüş başlanır:

Тогда выступи Игорь Князь в злать стремя
и поеха по чистому полю. Солнце ему
тьмою путь заступайте; *ночь стонуци*
ему грозою птиц у буди; свисть зверинь
*въ стазби; дивь кличьть връху древа...*¹

Musin-Puşkinin tərcüməsi: “Князь Игорь вступа в златое стремя, поехали по чистому полю. Солнце своим затмением преграждает путь ему, грозная возставшая ночью буря пробуждает птиц; режут звери стадами, кричить филин на вершине дерева...”²

¹ Слово о полку Игореве, под редакцией и в переводе графа А.И.Мусина-Пушкина, М., 1800.

² Musin-Puşkinin izahlı tərcüməsinə görə: “Onda knyaz İqor qızıl üzəngini basdı, düzənliyə vardı. Gün tutuldu, qaranlıq yolunu kəsdi, gecədən başlamış tufan quşları oyatdı, heyvanlar nəvə çəkdi, ağacın başında bayquş uladı...”

Bir çox mütərcim və tədqiqatçılar bu parçada ilk növbədə “стазби” sözünün izahını tapmağa çalışır və haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, bu ifadələrin (qeyd etdiyim) mənası bütöv sətrin bölgüsü zamanı yaranmış bu süni birləşmənin vasitəsilə aydınlaşdırıla bilər.

V.İ.Stelletski¹ “стазби” sözünün yozumu ilə bağlı əsas tədqiqatları ətraflı tədqiq etmişdir, – Maksimoviç birinci olaraq, burada “вста” (qalxmaq, durmaq) feilini görmüş və “bi” hissəciyini sonrakı cümləyə aid etmişdir. Onun yozumuna əsaslanan Potebninin “узбися Дивь” düzəlişini V.A.Yakovlev “збися Дивь” (“збися” – diksindi, tərpendi, həyəcana gəldi və s.) formasında qəbul etmişdir. Sonralar akademik V.N.Perets də həmin nəticəyə gəlmişdir və hazırda bu variantın xeyli tərəfdarı var – D.S.Lixaçov, O.V.Tvoroqov və s.

V.F.Rjiqinin “вста близь” (qalxdı yerindən) düzəlişi paleoqrafiya mövqeyindən əsassız görünür, ədəbi baxımdan da qeyri-təbii, süni təsir bağışlayır.

V.S.Miller, A.A.Potebnya, V.N.Şepkin, V.N.Adrianova–Perets, A.S.Orlov, D.S.Lixaçov, tərcüməçilərdən A.F.Veltman, Q.P.Ştorm, N.A.Novikov, L.İ.Timofeyev və başqaları belə hesab edirlər ki, cümlə “вста” feili ilə bitir, yəni “свист звериный встал” (“heyvan civiltisi qalxdı”), Y.V.Barsov, S.K.Şambinaqo, F.E.Korş və V.İ.Stelletski isə “zbi”ni cümləni tamamlayan feil hesab edir və “вста” sözünü parçalayırlar və “в ста”. Bəs bu “ста” qalığı nəyi bildirir? Burada fikirlər haçalanır: Barsov və Şambinaqo “ста” hissəciyinə “стая” (dəstə, sürü, qatar), Korş isə “стадо”(sürü, naхır) sözünün qalığı kimi baxırlar. Stelletski iki fərziyyəyə tərəfdar çıxır.

¹ Слово о полку Игореве, под редакцией В.И.Стеллецкого. М., 1987, стр.130.

Stelletsकिनin tərcüməsində mətn belə şəkil alır:

ночь стонуши ему грозою
птиць убуди,
свистъ зверинь въ ста(да) зби,
Дивъ кличьеть врѣху древа.¹

Məncə, bu, indiyə qədər edilmiş elmi və bədii tərcümələrdən ən uğurlusudur. Digər nümunələrdən söhbət açmaq zaman istəyir və maraqsızdır. Mən etimoloji üsuldən əvvəl struktural metodu sınaqdan çıxarmaq istədim və bu parçanı aşağıdakı şəkildə düzdüm:

Солнце ему тьмою путь заступаше.
Ночь стонуши ему грозою.
1) Птиц убуди свистъ.
2) Зверинь вьста зби.
Дивъ кличьеть врѣху древа...²

Müqayisə üçün daha bir təbiət təsvirinə – döyüş ərafəsində səhərin açılması səhnəsinə diqqət yetirək:

Долго ночь меркнет
Заря свет запала.
Мъгля поля покрыла.
3) Щекоть славий успе
4) Говорь галичь убуди³

¹ *İzahlı tərcüməsi: "Gecə onu tufan iniltisiylə qarşladı (sanki onu təhlükədən xəbərdar etmək istəyirdi), quşlar oyandı, heyvanların civiltisi qalxdı. Div ağacın başında nəvə çəkdi".*

² *Tərcüməsi: "Gün tutuldu, qaranlıq yolunu kəsdi. Elə bil gecə düşdü, tufan inildədi. 1) Quşların civiltisi oynadı. 2) Heyvanlar təşvişə düşdü. Div ağacın başında nəvə çəkdi".*

³ *"Gecə qurtarmaq bilmir. Dan yeri sökülməkdə, çöllər qaranlığa bürünüb. 3) Bülbül cəh-cəhi susdu. 4) Doluşalar səsləndi".*

Dastanın iki müxtəlif yerindən götürülmüş cümlələrin qrammatik qohumluğu şəxsən məndə heç bir şübhə doğurmur. Bir-birindən yalnız mübtədanın mövqeyi ilə seçilir, lakin belə inversiya mümkündür və həm Dastan dövrünə, həm də sonrakı dövrlərə aid rus ədəbi dili tərcüməsində bu cür nümunələrə çox rast gəlmək olar.

1, 2, 3, 4 konstruksiyalarının ümumi quruluş xüsusiyyətləri:

1) təyinin xəbərdən əvvəl gəlməsi (птиць убудизверинь въста-славий успе-гличь убуди);

2) xəbər feilin keçmiş zamanı ilə ifadə edilir (убуди-въста-успе-убуди);

3) təyin sifətin qısa forması ilə ifadə edilir (птиць-зверинь-славий-гличь)

Quruluş baxımından 1 və 2-ci sətirlər 3 və 4-cü sətirlər kimi bir-birinə tam uyğun gəlir.

Beləliklə, bu nəticəyə gəldim ki, птиць – çoxlarının düşündüyü kimi isim deyil, qısa formalı sifətdir, belə bir qrammatik oxunuşda slavyan ədəbiyyatı üçün qərribə və yad səslənən “свист звериний” (heyvan civiltisi) ifadəsi aradan qalxır. Daha dəqiq və ənənəvi – “птиций свист” ifadəsi peyda olur (hətta Musin-Puşkin də öz tərcüməsində “свист звериний” ifadəsini işlətmək istəmiş, onu “ревут звери” – nəgilti, böyürtü ilə əvəz etmişdi).

Mən bu sübutları bir qədər ehtiyatla, tanınmış dilçilərin nüfuzu və adından çəkinə-çəkinə deyirəm. Onları da beləcə Musin-Puşkinin adı və nüfuzu ovsunlamışdır. Bu parçanın “anlaşılmazlığı ” heç də sirli “въстазби”dən deyil, araydın “птиць” sözündən irəli gəlir.

...Aydın olmayan “зби” mübtədanın yerində durur və çox güman, ismə aiddir. Semantik sxemə görə, heyvanın çıxardığı, yaxud hərəkətdən doğan səsin adıdır.

Qədim rus dilində oxşar söz var: “зыбь” – həyəcan, təşviş, təlatüm. Müasir rus dilində “зыбь” – dalğa, xəfif ləpə. Sözün kökü Ukrayna, əski slavyan, slovak, serb dillərində yayılmışdır (-зиб, -зъб, -зеб, -зайб).

Bu, mümkün axtarış istiqamətlərindən biridir.

“Зби” artıq bizə və nasixə məlum olmayan paleoqrafik, yaxud nitq nüansının ifadəsi ola bilərdi (зыби > зби). Hələlik sə, mən “зби” – “həyəcan, təşviş” oxunuşunu qəbul edirəm. Kobud, hərfi tərcüməsi: “Quş civiltisi oyandı, heyvanlar təşvişə düşdü”.

İZYASLAV ÇARPAYIDA

Dastandakı bütün anlaşılmazlıqları Musin-Puşkinin ayağına yazmaq da düzgün olmazdı. Belə dolaşılıqlar sətirlərin səhv parçalanması nəticəsində də meydana gələ bilərdi. Musin-Puşkinin “ətirafına görə, əlyazmadan baş açmaq olduqca çətindir, çünki nə yazı qaydalarına riayət olunmuşdu, nə söz bölgüsünə, istifadədən çıxmış, mənası aydın olmayan əski sözlər hədsiz çox idi”.

Bütün bunlar əlyazmanın oxunuşunu çətinləşdirirdi. Musin-Puşkin novqorodluların knyaz Yaroslava göndərdikləri fərmanı araşdıran Şerbakov kimi kobud bir səhv buraxmaqdan ehtiyat edirdi (Шербакoв “заяць и Миловцы” ifadəsini “заячьими ловцами” (doğşan tutanlar) kimi oxumuşdur.

Lakin Musin-Puşkin bütün ehtiyatkarlığına baxmayaraq, bütöv sətirləri sözlərə bölərkən, Şerbakovun səhvindən heç də geri qalmayan kobud təhriflərə yol vermişdir: “Къ мети” əvəzinə “къмети”, “въ стазби” əvəzinə “въста зби”, “мужа имесь” əvəzinə “мужа имься” və s.

Redaktorun anlamadığı sözlər çox vaxt böyük sözlə yazılır və şəxsi adlara çevrilirdi. Beləcə, “Кошей” – poloves adı, “Урим” – İqorun voyevodası kimi təqdim edilmişdi.

Redaktorun anlamadığı sözlər çox vaxt böyük hərfə yazılır və şəxsi adlara çevrilirdi. Beləcə, “Кошей” – poloves adı, “Урим” – İqorun voyevodası kimi təqdim edilir.

Sözlərin səhv bölgüsü ucbatından qurama metaforanın yaranmasına səbəb olmuş bir halı nəzərdən keçirək. Musin-Puşkinin səhvlərini düzəltməyə çalışan tədqiqatçılar xeyli səy göstərir, lakin ondan da gülünc nəticələrə gəlib çıxırdılar. Охиси alimlərin ədəbi duyğusuzluğu nəticəsində bəzi hallarda öz saxtılığı ilə təəccüb doğuran, dastana, ümumiyyətlə, ədəbiyyata dəxli olmayan obrazlar yaranırdı.

“Единъ же Изяславъ сынъ Васильковъ позвони своими острымъ мечи о шеломи Литовслия, притрена славу деду своему Всеславу, а самъ подь чрълеными щиты на кроваве траве притрепанъ Литовскыми мечи. И схотию на кровать и рекъ: “Дружину твою, Княже, птиць крилы приоде, а звери кровь полизаша”.

Qeyd etdiyim yeri Musin-Puşkin belə tərcümə etmişdir: “На семь то одре лежа произнесъ онъ” (Yataqda uzanıb dedi). Düzəliş verənlər çox idi. Ən maraqlı düzəlişlər bunlardır: 1) “И схоти юнак рова тьи рекъ”¹ Bu serb-rus cümləsinin təklif edilmiş tərcüməsi belə idi: “И хотел юноша ямы (могилы) тот сказал” (“Və gənc ölmək istədi, dedi”). Lakin müəllifin lüğətində artıq “юноша” sözü var, deməli, “юнак” yaramır. Bununla belə, tərsliklərinə davam edirlər: 2) “и схыти юнак рова...” – yəni gənci yer

¹ Musin-Puşkinin yozumuna əsasən: “Тэкэ Василконун оғлу Ызяслав өз iti qılncı ilə litvalılarla сəngə girdи, məğlub olub өз babası Vseslavın şöhrətini yerə vurdu, özү isə al-qırmızı qalxanın altında, qanlı otlar üstündə Litva qılncıyla doğrandı. Və istəklisi ilə çarpayıya uzandı, gənc (istəklisi) dedi: “Княз, сənin дружинан qушlara yem oldu, vəһşi heyvanlarsa qanıна yaladı”.

(qəbir) gizlədi; 3) “и схопи” – yəni uddu; 4) “и с хотию на кровать” и рекъ” – любимцем на кровь, а тот сказал”; 5) “и с хотию на кровать и рекъ” – yəni “öz istəklisi ilə çarpayıya uzandı və dedi”.

Bu mənzərə V.İ.Stelletskini utandırdığından o, cümləni bu cür çevirməyi təklif etmişdir: “И с милою на кровать” – yəni knyaz İzyaslav gənc oğlanla deyil, cavan qızla çarpayıya uzandı...

Mən “İqor polku dastanı”na illüstrasiyalar çəkməli olsaydım, tədqiqatçıların uydurduğu bütün obrazları rənglərdə əks etdirərdim. Bu epizod da rəssam fırçasına layiqdir:

Çöl, qana bulaşmış otlar. Dəbilqələri əzik-üzük litvalıların sərəli cəsədləri. Geniş çölün ortasında şışləri nikelli taxta çarpayı qoyulub. Çarpayıda ehtirasa gəlmiş İzyaslav öz istəklisiylə (hansının ki, cinsi əlamətləri “əncir yarpağı” ilə üsulluca pərdələnib) uzanıb. Ətrafda isə cəsədlər, cəsədlərin üstündə də qarğalar...

Təklif edilmiş bölgü variantları qrammatik və ədəbi baxımdan qeyri-bitkindir.

İlk növbədə qrammatik baxımdan.

1. Musin-Puşkin bölgüsündə ən azı iki xəbər itirilib. Bunlar “fərz edilir”.

O biri bölgülərdə də bu qüsurlar aradan qaldırılmayıb.

2. Hərəkətin başlamasını bildirən “i” bağlayıcısı Dastanda bir qayda olaraq feildən qabaq gəlir. N.M. Dılevski bu əlaməti xüsusi qeyd edir: “Yalnız bir təsadüflə başlanğıc “i” feildən qabaq gəlmir – “и с хотию на кровать”.”¹

Mən İzyaslavla bağlı parçanı epik monolit şəklində görürəm:

Mənim bölgüm:

¹ Н.М.Дылевский. Лексические и грамматические особенности языка «Слово о полку Игореве». М.-Л., 1966. Стр. 241.

Единъ же *Изяславъ сынъ Васильковъ*
позвони своими острыми меча о шеломы Литовския,
притрена славу деду своему Всеславу,
а самъ подь чръленымя шиты
на кроваве траве, притрепанъ
литовскими мечи
исхоти юна кров.

А ты рекъ: Дружину твою, княже,
птиць крылы *приоде*, в звери кровь
полизаша.

Не бысь ты брата Брячаслава, ни
другаго – Всеволода.¹

“Исходить кровью – bir çox slavyan dillərində sabit birləşmədir. Mənası – “qan itkisindən ölmək”. Görünür, “исхоти” (istəkli, təxminən məşuq) müəllif uydurmasıdır. Əgər orijinalda oxşar “исходи” olsaydı, nasix, heç şübhəsiz ki, bu sözü tanıyar və orfoqrafiyasını saxlayardı.

Həm qrammatik, həm də ədəbi baxımdan bu oxunuş daha dəqiqdir.

Qanlı döyüş meydanındakı dəhşətli çarpayının və bu çarpayıda İzyaslavla “qol-boyun” olmuş gənc məşuqun əvəzinə epik mətnin obrazlar sisteminə və üslubuna tam uyğun, hamının bələd olduğu sadə bir frazeologizm.

ƏLAVƏ

Adama ağır gəlir. Ötən iki yüz il ərzində Dastan üzrə külli miqdarda material toplanmışdır. Bütün bunları müntəzəm

¹ Sətri tərcüməsi: “Təkcə Vasilkonun oğlu İzyaslav öz iti qılıncıyla Lintas dəbilqələrini çaldı, babası Vseslavın şöhrətini yerə vurdu, özü isə al-qırmızı qalxanların altında qana bulaşmış otların üstündə Litva qılıncılarıyla doğrandı. Öz qanına bələnmiş gənc döyüşçü dedi: “Knyaz, drujinan qurd-quşa yem oldu”.

izləmək əslində mümkün də deyil. Dastan üzrə elmin əsas məcrasından kənarında qalmış köhnə, “əyalət” yazıları isə yalnız təsadüf nəticəsində oxuna bilər.

Bu məqaləni yazandan sonra bir kitabxananın kataloqunda belə bir qeyd gördüm: “N.İ.Mankovski. “İqor polku dastanı” – Boyan nəvəsinin lirik poeması. Jitomir, 1915-ci il”.

Deməli, hələ 50-60 il bundan əvvəl “çarpayıda ki məşuqdan” asanca yaxa qurtarmaq olardı. O isə indiyədək çarpayıda öz işindədir.

ŞAHİN TÜKÜN TÜLƏYƏNDƏ

Günlərin bir günü Böyük Kiyev knyazı Svyatoslav Vsevolodiçə xəbər çatır ki, İqorun qoşunu Kayala çayı sahillərində darmadağın edilib və poloveslər rus sərhədinə yönəliblər. Svyatoslav öz “qızıl sözünü” söyləyib, öz “doğma yuvasını” son damla qanınadək qorumaq əzmində olduğunu bildirib.

А чи диво ся, братие, стару помолодити?
Коли соколь въ мытехъ бываетъ,
высоко птиць възбиваетъ
не дасть гнезда своего въ обиду.

Musin-Puşkinin tərcüməsi:

*“Но мудрено ли, братцы, и старому помолодеть?
Когда сокол перелиняетъ, тогда онъ птиць высоко
загоняетъ и не даетъ в обиду гнезда своего”* (“Qardaşlar,
məgər qocanın cavanlaşması çox qəribədir? Şahin tükünü
dəyişəndə quşları yüksəklərə çəkib aparar, yuvasına yaxın
buraxmaz”).

D.S. Lixaçov bu cümləni qrammatik cəhətdən daha dəqiq tərcümə etmişdir:

**Когда сокол линяет
высоко птиц взбивает,
не даст гнезда своего в обиду.¹**

Sonra da izahını vermişdir: “В мытеш” termini tüləmə dövrünü, xüsusən cavan şahinlərin tükləndiyi dövrü bildirir. Bu, qızılquşun yetkinliyə çatdığına dəlalət edir. Belə qızılquşlar öz yuvalarını daha güclü yirtici quşlardan (məsələn, qartal-berkutlardan) cəsarətlə qoruyur”²

Bu da V.İ.Stelletskinin izahı:

“МЫТЬ”, yaxud “МЫТ” – tüləmə, tük tökmə, şahinlərin hər il tükünü dəyişməsidir. Tüləmə şahinin yetkinliyinə və bununla bağlı ov təcrübəsinə dəlalət edir. Müəllif tük atmış qızılquşdan danışır. Tüləmə dövründə olan şahin öz yuvasının yanından çəkilmir, onu xüsusi bir çılğınlıqla qoruyur, yuvaya yaxınlaşan hər bir quşa hücum edir.³

... Alıcı quşlarla ov – ovlardan ən qədimidir.

Belə hesab olunur ki, ovun bu növü Avropaya cənub rus çöllərindən, Asiyadan gəlmişdir. Və yüz illər boyu Almaniya, Hollandiya, Fransa, İngiltərə, Macarıstan, Polşada hökmdar və əyanların bəlkə də ən sevimli əyləncəsi olmuşdur. Alıcı quşların köməyi ilə qu quşu, durna, ördək, leylək ovlamaq digər ov növlərindən yüksək qiymətləndirilirdi. Bu səbəbdən alıcı quşlar (ələxüsus şunqar) çox baha idi... Bir çox hallarda sülh müqaviləsi bağlayan knyaz, yaxud hökmdar belə bir tələb qoyurdu: “Bundan əvvəl on əla şunqar quşu göndərilsin...”

¹ “Şahin tükün tüləyəndə; Yüksəklərdə döyüşər; Yuvasını ayağa verməz”.

² Слово о полку Игореве. М., 1961 (тərc. və şərhlər V.İ.Stelletskinindir).

³ Yenə orada.

Fransız kralı VI Karl Nikopol yaxınlığındakı türklərlə uğursuz döyüşdən (1386) sonra öz marşalları de-Busiko və de Iya Tremoqlyanı cəmi bir neçə şunqar quşunu əsirlikdən qurtara bilmişdi. Burqund hersoqu isə öz oğlunu elə həmin türklərdən bir düjün alıcı quşa azad etmişdi. İvan Qrozni ingilislərin qılığına girmək ümidiylə onlara rus şunqarlarını hədiyyə göndərmiş, lakin Stefan Batorini belə “mərhəmətdən” məhrum etmişdi: “Qabaqlar mahir şunqarlarım vardı, heyif, kökü kəsildi”.

Rusiyada qızılquşa həmişə hörmətlə yanaşıblar. Hələ rüriklərin gerbindəki soy emblemi qızılquş olub. Qızılquş ovuna gəldikdə isə bu barədə ilk dəfə XI əsr salnaməsində danışılır. Yaroslav Mudrı dövlət qızılquş xidməti təsis etmişdi, bu işin bir çox mahir ustalarını qulluğa götürmüşdü. Onlar “sokolnik” (quşağası) adlanırdı. Sokolniklər saraya yaxın adamlar sayılırdılar. Onların bir çox imtiyazları vardı. Bu işlərə baş quşağası rəhbərlik edirdi. O, hökmdarı əhatə edən əyanlarla bir sırada dururdu”.¹ (V.Peskov).

Bu xeyli faydalı məlumatın fonunda “İqor polku dastanı”nda qızılquş ovu ilə bağlı olan və müəllifin bu mövzuya bələdçiliyinə dəlalət edən informasiya daha asan qavranılır: *“Тогда пуцашеть соколовъ на стадо лебедей, который дотечаше, та преди песь пояше... Боянъ же, братие, не соколовъ на стадо лебедей пушаше, нъ своя вещица пръсты на живая струны въскладаше: они же сами княземъ славу рокотаху”*.²

Dastanda qızılquş obrazı dönə-dönə müxtəlif metaforalarda iştirak edir. Məndə adı çəkilən quşları müqayisə etsək,

¹ “Комсомольская правда”, 16 октября 1971, “Ловчие птицы”.

² V.İ.Lixaçovun çevirməsi: “O vaxt qu quşu dəstəsinə on qızılquş buraxardı, hansı qızılquş öz şikarını tutsaydı, o, birinci olaraq knyazların şəninə nəğmə oxuyardı”.

müəllifin mənsub olduğu mühitin adamlarına ən çox tanış olanı qızılquş idi. Bol və dəqiq təbiət təsvirlərindən hiss olunur ki, müəllif təbiət aləminə yaxşı bələdmiş. Buna görə inanmaq çətindir ki, xalq arasında yayılmış ənənəvi bir terminin yazılışında səhvə yol versin. Müəllif bilməliydi ki, **МЫТ**¹ – xəstəlikdir. Tükünü tökən, tülənən qızılquş köməksiz olur. O nə göylərdə uça bilir, nə düşmənləriylə vuruşa bilir, yuvasındaca oturur və öz lələkli tanrısına yalvarır ki, ona təcavüz edən olmasın. Tükünü tüləmə dövründə o, büsbütün acizləşir. Ovçular vəhşi qızılquşları məhz belə bir vəziyyətdə yuvadaca tuturlar. Qədim Rusda şunqar ovçularını “**помытчик**” adlandırırdılar. Qızılquş ömrü boyu bir neçə dəfə tük atır. İki-üç tüləmədən sonra güclü və döyüşkən quş olur.

İndinin özündə də “üç tüləmə” ifadəsini tez-tez işlədirlər (“üç” sayı tüləmənin miqdarını deyil, “döyüşkənlik” anlayışını bildirir). Mətnə “**МЫТ**” – ifadəsi işlədilib, yəni söhbət tükünü dəyişib qurtarmış quşdan deyil, hələ ki, tüləmə dövründə olan qızılquşdan gedir.

Grammatik forma kontekstin ədəbi mənası ilə ziddiyyətə girir. Metaforada bir neçə dəfə tükünü dəyişmiş qızılquş iştirak etməlidir.

Nasixin əlyazmanın üzünü düzgün köçürdüyünə istər-istəməz şübhə oyanır.

Quşların tükünü tüləməsinə aid ən qədim nümunə XVI əsrə aiddir. Həmin dövrün salnaməsində oxuyuruq: “**Мытятся яко истреби и понавляются яко орли**” (Qırğılar tükün tüləyir və qartallar tükün dəyişir).

V.P.Adrianova-Perets haqlı olaraq yazır ki, “**мытиться**” sözünün kilsə öyüd-nəsihəti kimi təbiətşünaslıqdan uzaq

¹ *Heç şübhəsiz ki, latın dilindən alınmadır: mut – tüləmə, mutare – dəyişilmək, dəyişmək.*

bir janrda işlənməsi bu terminin xalq dilində geniş yayıldığını göstərir, əks halda müqayisənin özü oxucu kütləsi üçün anlaşılmaz qalardı.

XVIII əsr Rusiyasının ali dairələrində yenidən qızılquş ovuna maraqla oyanır (yəqin ki, bu, çar Aleksey Mixayloviçin həmin ova olan həvəsiylə bağlıdır) və “Урядник сокольничего пути” adlı qəzet çıxır. Elə o vaxtlar “Akira haqqında povestlər” əsərinin bir nüsxəsində deyilir: “Üç dəfə tükünü dəyişmiş qızılquş imkan verməz ki, onu yuvadan götürüb aparasan”.¹

Qızılquş ovçularının “tükünü üç dəfə dəyişmiş qızılquş özünü ələ verməz” və qızılquşa baxanların “üç dəfə tükün tüləmiş qızılquş ova hazırdır” kimi müşahidələri yalnız XVII əsrdə düstur halını almışdır. Knyaz saraylarında xüsusi qızılquş xidmətlərinin təsis edilməsi – yırtıcı quşların tutulması və öyrədilməsi qədim ənənə idi. Zərbi-məsəllər və atalar sözləri artıq X-XI əsrlərdə dilə daxil ola bilərdi.

Əski rus yazısında, yunan ənənəsinə görə, rəqəmlər hərf-lərlə göstərilirdi. Özü də kiril əlifbasında yalnız yunan əlif-basından alınmış hərlər rəqəm mənasında işlənilə bilərdi.

Belə ki, orijinal Б (буки) hərfi kiril əlifbasında rəqəm kimi işlədilmirdi. Həmçinin Ж (живете) və s. hərlər.

Qlaqolitsada bu prinsipə riayət edilmirdi. Buna görə hər bir hərfin əlifba sırası həm də onun ifadə etdiyi rəqəm idi: *аз – 1, буки – 2, веди – 3, глаголь – 4, добро – 5 və s. Kiril əlifbasında: аз – 1, веди – 2, глаголь – 3, добро – 4.*

Yalnız yota hərfi hər iki slavyan sistemində, yunan yazı-sında olduğu kimi, 10 rəqəmini bildirirdi.

Yəqin ki, “barmaqsayı” qlaqolitsa prinsipi daha rahat ol-duğundan kiril yazılarında da tətbiq edilirdi. Maraqlıdır ki,

¹ Памятники старинной русской литературы. Вып. II, СПб, 1860, стр. 368.

V.İ.Stelletski öz tərcüməsinin nəşrində “qlaqolik” səhvlərə yol vermişdir. Musin-Puşkin nəşrində rəqəmlər titlo işarəli hərflərlə verilmişdir: “Dənizdən gələn qara bulud D günəşin qabağını tutmaq istəyir”. II Yekaterina üçün nüsxəni hazırlayan nasix rəqəmin şifrini açmışdır – “dörd günəş”. Yekaterina nüsxəsinə istinad edən V.İ.Stelletski Musin-Puşkin variantında düzəliş etmişdir: “Q” günəş. Sonra öz tərcüməsində də “dörd günəş” yazmışdır. Qlaqolik “barmaqsayı” üsuluna əsasən. Kiril əlifbasında isə q – üçdür.

D.V.Aynalov da “Qədim rus ədəbiyyatı tarixinə dair” məqaləsində belə bir səhvə yol vermişdir. O, 1141-ci ilə aid Radzivil nüsxəsindən belə bir sitat gətirir: “Tabut aparanda səmada bəd əlamət peyda oldu, ürəklərə qorxu saldı: Q günəş işıq saçırdı”. D.V.Aynalov bu işarəni izah edərək mötərizədə yazmışdır: (“4”). Digər tədqiqatçı Q.İ.İmedaşvili onun səhvi üzərində olduqca inandırıcı fərziyyə qurmuşdur. “İqor polku haqqında dastanı”nı tərcümədə oxuyarkən, “dənizdən gələn qara buludun dörd günəşin qabağını tutmaq istədiyini” görmüş və bu “Dörd günəş”i D.V. Aynalovun eyni sayda olan günəşləriylə müqayisə etmişdir. Belə “dərin” müşahidədən sonra “müdrükəsinə” bildirmişdir: “Dörd günəş heç də... uydurma alleqoriya, rəmz, məcaz deyil, 1185-ci ildə Kayala döyüşü zamanı baş vermiş real hadisədir”.

Öz ideyasından ruhlanan Q.İ.İmedaşvili, yumşaq desək, mübaliğəyə yol vermişdir: “1185-ci ildə səmada dörd günəşin peyda olması faktı rus salnamələrində qeydə alınmışdır”. Halbuki nəşr edilmiş salnamələrdən heç birində belə məlumat yoxdur.

Qlaqolitsa və kiril əlifbası qaydalarını hətta salnaməçilər də qarışıq salırdılar.

“Rəqəmlərin oxunuşunda tez-tez səhvə yol verilirdi. Hazırda məlum olmuşdur ki, qədim kiril əlyazmalarında bir

sıra hallarda orijinaldakı qlaqolitsa rəqəmləri düzgün tərcümə edilməmişdir. Belə ki, qlaqolitsa mətni köçürülərkən S işarəsi kiril əlifbasının say qaydasına zidd olaraq, “8” kimi (qlaqolitsa sayına uyğun olaraq) qeyd edilir, halbuki “6” olmalıdır.

Paleoqrafların müşahidəsinə görə, hərfi rəqəmə çevirmək üçün onun üzərində qoyulan “titlo” işarəsi əksər hallarda itirilir, yarıpozulmuş, yarıçürümüş, çirklənmiş yazılarda nasixlərin gözündən qaçırdı” (V.N.Şepkin).

Mənə belə gəlir ki, “İqor polku dastanı”nın orijinalında tədqiq etdiyimiz parça belə idi:

***“Колѣ соколъ мытейъ бываѣтъ, высоко птичьъ възби-
ваѣтъ не дастъ гнезда своего въ обиду”.***¹

Şifahi zərbi-məsəli yazıya alan müəllif “üç” sayını və-
rərkən, qlaqolitsa qaydasından istifadə etmişdir: az – 1, bu-
ki – 2, vedi – 3. Nasix isə titlonu sezməmiş, ya da əlyazma
ona artıq titlosuz gəlib çatmışdır. Rəqəm yenidən hərfə
çevrilmişdir: “В МЫТЕЙ” (tük tökmə). Nasix bu sözü yeni
qrammatik situasiyaya uyğunlaşdıraraq, “vedi” hərfində ça-
tışmayan “Ъ” işarəsini əlavə etmiş və sözü “ВЪ МЫТЕХЪ”
(tükün tüləyəndə) şəklinə salmışdır. İfadə qrammatik cəhətdən
kamilleşmiş, lakin mənasını dəyişmişdir.

GİZLİ MÜTƏRCİM

Onlarca yazıçı və alim “İqor polku dastanı”nı qədim rus
dilindən müasir dilə çevirmişdir.

Əgər XVI əsr nasixinin adı bizə məlum olsaydı, heç şüb-
həsiz ki, mütərcimlər siyahısının başında onun adı durardı.
Dastanı öz dövrünün dilinə çevirməyə birinci o cəhd göstərmişdir.

¹ “Qızılquş tükünü üç dəfə dəyişəndən sonra, quşlarla yüksəklərdə döyüşür, onları
öz yuvasına yaxın buraxmır”.

Ədəbi əsər tarixi şəraitlə bağlıdır, təkrarsızdır. Orijinalla nüsxə arasında tam eyniyyət ola bilməz, orijinalın bütün incə çalarlarını, xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlamaq qeyri-mümkündür. Belə foto dəqiqliyini yalnız nüsxəçoxaldan məşindən tələb etmək olar. “İqor polku dastanı”na artıq nadir bir abidə kimi yanaşan XVIII əsrin nasixləri də hələ ki, belə surət eyniliyinə nail ola bilməmişdilər.

XVI əsr nasixinin qarşısında orijinalı foto dəqiqliyi, “səhvlərinin” bütün təfsilatıyla vermək vəzifəsi durmurdu. “İqor polku dastanı” elm üçün deyil (o vaxt hələ elm yox idi), məişət mütaliəsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Buna görə nasixin vəzifəsi çox sadə idi – köhnə povesti XVI əsr oxucusu üçün anlaşılıqı etmək. O eyni zamanda həm mütərcim, həm şərhçi idi. Bu da Dastandakı tipik xüsusiyyətlərin bədii yenidən dərkini, o cümlədən anlaşılmaz obrazların başqaları ilə əvəz olunmasına, uydurma fikir və ideyaların yaranmasına gətirib çıxarırdı.

Ədəbi əsər öz məzmununu ictimai şüurdan alır və onu ünsiyyət vasitəsinin – dilin köməyi ilə həyata keçirir, belə konkretləşdirmə heç də gerçəkliyi təhrif etmir, ancaq bir şərtlə ki, müəllifin və oxucunun ictimai şüur yönü və ünsiyyət vasitələri bir-birinə uyğun gəlsin, eyni olsun.

Xalqın ictimai şüuru inkişaf etdikcə, əsərin məzmununu bəzi hissələri köhnədir, anlaşılmaz olur və yanlış yozumlar doğurur: tarixi realiyalar, insanlar arasında münasibət xüsusiyyətləri və s. beləcə köhnəlib sıradan çıxır. Dil də inkişaf edir, əsasən stilistikası. Müəllifin işlətdiyi və müasirlərinin də eləcə qavradığı loru bir ifadə zaman keçdikcə öz xəlqi xarakterini itirir, yaxud büsbütün arxaizmə çevrilir. Buna görə müasir oxucu orijinalı təhrif olunmuş şəkildə dərk edir, mütərcim isə ilkin variantı – tərcümə nəzəriyyəçisi

İrji Levinin dediyi kimi, “təhrif olunmamış qavramaya əsaslanmalıdır”.¹

XVI əsrin oxucusu kimi nasix də XII yüzilliyin orijinalını təhrif olunmuş şəkildə anlayırdı. Müəllifin dialektinə xas olan spesifik ifadələr nasixin qavrayışında konkret ola bilmədiyindən onun üçün məzmunuz bir formaya çevrilirdi. O, çox vaxt formaya toxunmasa da, sərəncamında olan bütün vasitələrdən istifadə edərək, ona yeni məzmun verməyə çalışırdı.

Əski poetik mətnlərlə iş prosesində ortaya çıxan ən mü-rəkkəb problemlərdən biri orijinaldakı qısa, yığcam ifadələrlə tərcümə nüsxələrinə xas geniş təfsirlər arasında olan fərqdən doğur. Burada əksər hallarda eyni bir personaj, yaxud əşya ən müxtəlif “qiyafələrdə”, bəzən isə yalnız tarix və mifologiya mütəxəssislərinin anlaya biləcəyi eyham və rəmzlərin vasi-təsilə təqdim edilir. Onu da əlavə edək ki, bütün bunları həzm-rəbedən keçirmək üçün paleoqrafiya ənənəsini də bilmək lazım gəlir.

Mövcud nasix problemini, – təəssüf ki, tədqiqatçının bundan heç xəbəri də yoxdur, – həll edərkən, mütərcimin iş prosesində meydana çıxan bir sıra praktiki məqamlar mütləq nəzərə alınmalıdır.

Orijinal əsər yaradan sənətkardan təsvir etdiyi gerçəkliyi tam qavramaq, mütərcimdən isə çevirdiyi əsəri tam dərk etmək tələb olunur. Mahir mütərcim həm də səviyyəli oxucu olmalıdır.

...Mütərcimin əsərin ideyasına nüfuz etməsi üç mərhələdə keçir.

Birinci mərhələ mətnin hərfən, yəni filoloji dər-kindən ibarətdir. Filoloji anlam mütərcimdən yalnız və yalnız

¹ Иржи Левый. Искусство перевода. М., 1974, стр. 160.

xüsusi hazırlıq və peşə təcrübəsi tələb edir. Bu mərhələdə tərcümə səhvlərinin səbəbləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

A. Omonomik səhvlər.

1. Sözü konkret mənasını seçərkən düzgün qərarın qəbul edilməməsi.

2. Bir sözün oxşar səslənən digər sözlə qarışıq salınması.

3. Əcnəbi sözün oxşar səslənən doğma sözlə əvəz edilməsi.

B. Kontekstin düzgün mənimsənilməməsinə görə olan səhvlər.

4. Hər hansı bir sözün əsərin real kontekstinə düzgün daxil edilməməsi (realiyaları anlamamaqdan irəli gəlir).

5. Hər hansı bir sözün müəllif baxışı sisteminə düzgün daxil edilməməsi (əsərin ideyasını anlamamaqdan irəli gəlir).

İkinci mərhələ müəllif ideyasına nüfuz etmədir. Mətn düzgün oxunarsa, mütərcim dilin üslub xüsusiyyətlərini, yəni əhvali-ruhiyyəsini, kinayəli və faciəli çalarları, müəllifin fəal ahəngini, yaxud quru fakt təsdiqinə olan meylini duyub dərk etmək imkanı əldə edir.

Üçüncü mərhələ. Ayrı-ayrı dil vasitələrinin və qeyri-tipik motivlərin üslubu və məna çalarlarını öyrənməklə mütərcim bədii vəhdətin, yəni əsərdə əks olunmuş gerçəkliyin təzahürlərini: münasibətlərin xarakterini, hadisə yerini, müəllifin ideyasını dərk edir. Mətnin belə anlam üsulu nisbətən çətindir, çünki hər bir oxucu kimi mütərcim də sözlərin və motivlərin hərfiliyinə meyl edir. Mütərcimin zəngin təxəyyülü olmalıdır ki, əsərdəki bədii gerçəkliyi bütün dolğunluğu ilə dərk edə bilsin. Bir replikanın stilistik quruluşundan baş çıxarmaq bir o qədər çətin deyil. Çətini odur ki, personajın bütün replika və hərəkətləri əsasında onun xarakteri haqqında tam təsəvvür əldə edəsən. Rejissor kimi mütərcimdə də

fantaziya hissi olmalıdır. O ilk növbədə orijinalda təsvir edilmiş mühitin realiyalarını, yəni müəllifin yaratdığı gerçəkliyi dərindən öyrənib duymalıdır ki, onu bütün dolğunluğu, ən incə çalarları ilə birgə tərcümədə canlandıra bilsin.

Mütərcimin mətni başa düşməməsi bütün hallarda iki səbəbdən: əsərdə təsvir edilmiş gerçəkliyi, yaxud müəllif ideyasını təsəvvürdə canlandırmaq qabiliyyətinin olmamasından və orijinalın dilindən doğan, – istər təsadüfi omonimlər olsun, istərsə mətnin həqiqi çoxmənalılığı olsun, – aldadıcı semantik əlaqələrdən baş çıxarmamasından irəli gəlir...”¹

Bədii tərcümə nəzəriyyəçisinin müddəalarından ona görə bol-bol sitat gətirirəm ki, bunların hamısı bizim nasixin işinə aid edilə bilər. Biz onun hazırladığı nüsxədə tərcümə işinə xas səhvlərin şahidi oluruq: omonimik səhvlərin də, kontekstin yanlış mənimsənilməsindən doğan səhvlərin də. Biz görürük ki, mütərcim Dastanı bədii vəhdətdə: Müəllif, İqor, Boyan, Svyatoslav Vsevolodiç obrazlarını, bu personajların qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin müəllifin türk probleminə olan mürəkkəb münasibətini düzgün dərk edə bilməmiş və nəticədə müəllifin əsas ideyası oxuculara təhrif olunmuş şəkildə çatdırılmışdır, – bu səhv nasixin şərh və əlavələrində xüsusilə qabarıq üzə çıxır.

Tədqiqatçılar nasixin rolunu azaltmağa çalışırlar. Onu əlyazmanı bütün dəqiqliyi ilə köçürən bir şəxs kimi təqdim etmək, görünür, hamı üçün sərfəlidir. Halbuki yaxşı məlumdur ki, mexaniki surətdə yalnız dini yazıların üzü çıxarılırdı.

Hətta əvvəlki nüsxədəki mürəkkəb ləkəsi də sonrakı nüsxələrdə təkrar edilirdi; dünyəvi əsərlər isə köçürülmür, nasixin dilinə çevrilirdi. O, orijinalı istədiyi kimi ixtisar

¹ *Иржы Левый. Искусство перевода. М., 1974, стр. 60-61.*

edir, ona əlavələr yazır, adları yozur, realiyalara izahlar verir. Bu janrın çoxaldılmış digər nümunələri kimi “İqor polku dastanı” da belə qismətdən yaxa qurtara bilməmişdir. Və biz istəsək də, istəməsək də bu kədərli faktla razılaşmalıyıq. Çünki bu tarixən şərtləndirilib. Nasixlərin “İqor polku dastanı”na qeyri-dini məzmunlu əsərlərdən fərqli şəkildə yanaşdıqlarını düşünməyə heç bir əsas yoxdur.

Biz “İqor polku dastanı”nı iki epoxanın – XII və XVI əsrlərin dil və poeziya abidəsi hesab etməliyik və nasixə düşüncəsiz nüsxə üzü çıxaran kimi deyil, yaradıcı interpretator, redaktor, bəzi hallarda isə orta müəllif kimi yanaşmağa borcluyuq.

Yalnız belə real münasibət Dastanın taleyini düzgün başa düşməyə və mətnini düzgün oxumağa imkan verir. Nasixin istifadə etdiyi üsulun mexanizmini öyrənəndən, yəni orijinalın saf toxumunu əlaqə otundan ayırandan sonra həqiqi mətni bərpa etməyə cəhd göstərmək olar.

Haşiyə: XVIII əsrin nasixi də (Musin-Puşkin) Dastanın mətninə bir neçə izah yazmışdır. Bunları asanlıqla ayırmaq olur. Musin-Puşkin tarixə öz sələfindən yaxşı bələd idi: o, nüsxə üzərində işlərkən, heç şübhəsiz ki, daha zəngin materialdan istifadə etmişdi. O, tez-tez Dastanın personaliyalarını dəqiqləşdirir. Musin-Puşkin nüsxəsinin bir yerində belə əlavə aydınca seçilir:

**Пети было песь Игоревн
того (Олга) внуку.**

Yəni “Oləqin nəvəsi İqorun şəərəfinə nəğmə oxundu”. Bu misrada mötərizə təsadüfən salamat qalmışdır. Əgər Musin-Puşkin öz əlavəsini gözə çarpdırmaq istəməsəydi, “Olqa” izahı artıq olardı.

“Oleqa” (Oleqin) yazmaq kifayətdir ki, môtərizəyə ehtiyac qalmasın: bu yazılış yeni orfoqrafik normanı bürüzə vermiş olardı.

Digər bu sayaq halların çoxunda Musin-Puşkin môtərizələri götürmüş və onun əlavələri müəllif mətninə daxil olmuşdur. Musin-Puşkin mətnində iştirakını gizləmək istəyirdi. XVI əsr nasixi gizlətmirdi. Onların qarşısında müxtəlif məqsədlər dururdu.

GÖZƏGÖRÜN MƏZ TÜR KİZMLƏR

*Ulu "İqor polku dastanı"nda sıx otlar kimi
slavyan sətirlərində bitmişdi qıpçaq sözləri.*

S.Markov

Burada araşdıracağımız tür kizmlər sırasına türk mətninin üst qatında olan türk sözlərini daxil etməmişəm. Yarıqa, ya-pança, ortma, oksamit, xoruqv, çaqa, koşşey, koqan, noqata, kotora, kramola və s. kimi mənşəyi bəlli olan, dəfələrlə təhlilə çəkilməmiş terminlərin izaha ehtiyacı yoxdur. Bunları sadəcə olaraq rus dilinə tərcümə etmək lazımdır. Bu tür kizmlərdən bəzilərinin tədqiqi ilə Melioranski, Korş, Rjiqa məşğul olmuşlar. Doğrudur, onlar oksamit, xoruqv, koşşey sözlərini dəqiq tərcümə etməmişlər, lakin bu tərcümələrin təhlilinə vaxt itirmək istəmirəm, baxmayaraq ki, Dastanı düzgün anlamaq üçün "koşşey" kimi tür kizmin böyük əhəmiyyəti var.

QIZMIŞ KƏL MÜDAFİƏDƏ

Biz Dastanda bir neçə kalka hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Bu kalkaların bəziləri nasixə məxsusdur (mətnəki dolaşlıqların bir çoxu məhz bu kalkalarla bağlıdır), digərləri Kiyev Rusu

dövrünün ədəbi dilinə aiddir və müəllif tərəfindən doğma sözlər kimi işlədilir – bu sözlər, adətən, mətn daxilində heç bir təbəddülət oyatmır. Bunlara “злат стол” (алтын тахт – qızıl taxt), “беля” – gümüş pul (акша-ахча) və s. aiddir.

Rast gəlib tanıdığı hər türk sözünü tərcümə etmək meyli nasixi öz tərcüməsini qrammatik cəhətdən mətndə yerləşdirmək zərurətinə gətirib çıxarır. Bəzi hallarda o buna nail olur. Lakin bunu mətnin təhrifi hesabına edir. Əsasən isə belə cəhdlər uğursuzluqla nəticələnir. Hiss olunur ki, nasix türk dilini zəif bilir. Görünür, şivələrdən biri ilə ötəri tanışdır. Buna görə o, Dastan müəllifinin rus nitqinin gur yerlərində işlətdiyi bəzi türk terminlərini tanıya bilməmişdir. O, yalnız topa halında olan türkiizmləri görür. Məsələn, birinci döyüşdə alınan qənimətin təsvirində və Yaroslavin hünərlərini sadalayanda olduğu kimi. Ayrılıqda təsadüf edilən “koşşey”, “yaruqa” kimi sözlər isə XVI əsrin dilinə daxil olmuşdu və tərcüməyə ehtiyacı yox idi.

Vsevolodun “buytur” təxəllüsünü də mən nasixin sezə bilmədiyini türkiizmlər sırasına aid edirəm. Salnamələr bu knyaza rəğbətlə yanaşır, onun hərbi rəşadətini və igidliyini xüsusi qeyd edirlər. “İqor polku dastanı”nda onun əsgəri hünərlərinə az yer ayrılımayıb. Görünür, müəllif onu təsadüfən “buytur” adlandırmır. Bu, batır (batur, bootur, boqatur, boqatır) sözünün etimologiyasını başa düşməyi arzulayan türkoloqlar üçün əsl tapıntıdır. “İqor polku dastanı” XIII əsrdən sonra geniş yayılmış bu terminin praformasının əks olunduğu yeganə abidədir. X əsrin mənbələrində bu termin hələlik yoxdur. O, çox güman, XI-XII əsrlərdə qırpaq mühitində yaranmışdır (“buy-ture” – hərfi mənası “bəy”). Volqa türklərinin dil xüsusiyyətlərini daşıyır.

...Игор ждёт мила брата Всеволода.

И рече ему буйгурь Всеволодь...¹

Musin-Puşkin bu qeyri-adi termini dərk və izah etməyə cəhd göstərmişdir: “Buy – vəhşi, tur isə kəl deməkdir. Beləliklə, Vsevolod öz gücünə və igidliyinə görə məcazi mənada Buytur yaxud Kəl adlanır. Yəqin ki, bu iki sözün birləşməsindən sonralar “boqatır” sözü yaranmışdı. İqorun kiçik qardaşı Vsevolod Svyatoslaviç öz zəmanəsinin digər knyazlarını təkə boy-buxunu ilə deyil, igidliyi və mənəvi keyfiyyətləriylə kölgədə buraxmış, böyük şöhrət qazanmışdı”.

Bu, “xalq etimologiyası”nın tipik nümunəsidir. Bəy – Vəhşi Kələ çevrilmişdir. XVI əsr nasixi və “Zadonşına”nın müəllifi də bu termini dərk etməmiş və onu səhv yozmuşdur.

Sonrakı tədqiqatçıların heç biri “buytur”un sabit birləşmə olduğunu görə bilməmişlər. Nasix Dastanın sonrakı yerlərində də özbaşına olaraq, “buy” terminini süni müqayisə yolu ilə aldığı “yar” sifəti ilə əvəz etmişdir. Bu, onun “buy” epitetini necə yanlış başa düşdüyünü göstərir (“буй”, “буйный” – qızğın, coşqundursa, deməli, “ярый” (həmin mənada) – “ярь” olmalıdır).

1) ...Ярь туре Всеволоде,

стоиши на борони.

2) ...камо Турь поскочяше...

3) ...тебе Ярь Туре Всеволоде.²

¹ Tərcüməsi: “İqor öz sevimli qardaşı Vsevolodu gözləyir. Buytur Vsevolod ona deyir...”

² Musin-Puşkin yozumuna əsasən:

1) Qızmış Kəl Vsevolod,

durmusan müdafiədə.

2) ...ey Kəl, hara cumursan...

3) ...Qızmış Kəl Vsevolod

Kompozisiyada “буйтуп” sözünün tez-tez işlədilməsi, görünür, nasixin xoşuna gəlməmişdir və o, epitet sarıdan “kasad” olan müəllif təhkiyyəsini “zənginləşdirmək” xəyalına düşmüşdür. Gördüyümüz kimi, bir yerdə o, “epitetdən” büsbütün imtina etmişdir.

Düşünürəm ki, orijinalda bu sətirlər belə imiş:

1) Буйтупе Всеволоде.

стоиши на борони.

2) камо буйтупе поскочяше...

3) от тебе, буйтупе Всеволоде...¹

Rus knyazının vəhşi öküzlə qeyri-adi müqayisəsi “Zadonşına” müəllifinə xoş gəlmiş və o öz əsərində bu epitetdən istifadə etmək qərarını vermişdir. Ola bilsin ki, bu epitet ona bir qədər kobud görünürmüş və “яр туп” epiteti daha çox ürəyinə yatırmış. Lakin o vaxt “яр туп” hələ yox idi...

...Fransız tədqiqatçısı Mazon belə hesab edir ki, “буй туп” və “яр туп” ifadələri “İqor polku dastanı”nın XII əsrdə deyil, xeyli gec yarandığına dələlət edir. Saxtakar müəllif bu obrazları Amerika və hindular haqqındakı romantik əsərlərin təsiri altında yaratmışdır. “Vsevoloda verilmiş bu epitet hindu ayamalarına oxşayır və Dastan müəllifinin ən təəccüblü uydurmalarından biridir... “Buy” ifadəsi Dastanda bol-bol işlədilir. Etiraf etməliyik ki, “буй туп” da, “яр туп”

¹ 1) *Adı bəy Vsevolod,
durmusan müdafidə.*

2) *adı bəy hara çapırsan...*

3) *Adı bəy Vsevolod!*

da olduqca saxta səsələnən “kəşfdir”. Bəlkə də Amerika səyahətlərinə aid əsərlərdə bu ifadələr daha yerinə düşər və orta əsr rus poemasında göründüyü qədər qəribə görünməzdi. “Dişli” tədqiqatçı bu baxımdan sübut edə bilər ki, hindu ayamalarına oxşayan bu adlar XVIII əsrdə dəbdə olan iki ədəbi cərəyanın təsiri ilə yaradılmışdır. Bu mənbələrdən biri dəniz quldurları, o biri isə Amerikaya səyahətlər haqqındakı əsərlərdir...”¹

Əgər “буй тур”u rus dilində “буйный бык” (qızmış öküz) mənasında qəbul etsək, bu halda slavyan poeziyası üçün yad olan ifadə, doğrudan da, şübhə doğura bilər.

A.Mazona etiraz edirlər: qədim rus mətnlərində ara-sıra bu cür ayamalara rast gəlmək olar. Məsələn, voyevoda “Волчий хвост” (Canavar quyruğu), heyvanat aləmindən götürülmüş şəxsi adlara da təsadüf edilir (“Ворон”, “Волк”, “Собака”, “Воробей”, “Бык” və s.)

Zəif etirazlardır. Birincisi, bunlar knyazların adları deyil, aşağı təbəqənin adamlarına verilən ayamalardır. İkincisi, “tur” termini nəinki ayama-ad halında, hətta adi söz kimi də heç vaxt təyinlə bir yerdə işlənilir. Sabit epitetlər dövründə bu cür müxtəliflik məntiqə sığmır: komon (at) həmişə “yüyrək”dir, qurd həmişə “bozdu”, qarğa həmişə “qaradır”. Dəniz – mavi, ot – yaşıl, günəş – işıqlıdır.

Bu halda çox da populyar olmayan “tur” – “öküz” hansı xidmətlərinə görə birdən-birə iki epitetə layiq görülüb, özü də belə nadir epitelərə? Əgər müəllif «буйный» (qızgın, coşqun) sifətini qısa formada vermək istəsəydi, onda «буй» deyil, yəqin ki, “буйн”, “буйн” işlədərdi.

¹ A.Mazon. *Le slovo d'İgor*, 1940, cəp.66-67.

DƏLİQANLILAR

...Svyatoslav Kiyevski İqoru üç dəfə "buy" kimi təqdim edir. Mənə belə gəlir ki, "buy" Kiyev Rusunda titullar sırasına daxil olub, knyaz iyerarxiyasında hansısa dərəcəni ifadə etmiş.

Türk dillərində buy, biy, bay, bey, boy variantları hökmü və nüfuzu olan şəxslərlə əlaqədar işlədilirdi.

Svyatoslavın "qızıl" sözündə buy epitetindən orijinal tərzdə istifadə edilməsi hallarına rast gəlmək olar. Knyazlara müraciət edərək, onları rus torpağının müdafiəsinə səsləyən Svyatoslav knyazların hər biri üçün müvafiq tərifli epitet tapır. Knyazlardan yalnız dördünə nədənsə "sən"lə müraciət edir:

...*А ты буй Романе и Мстиславе!*..

...*Ты буй Рюриче и Давиде!*..

XVI əsr nasixi necə başa düşürsə, elə də tərcümə edir:

...*Ты буйный Рюрик и Давид!*..

...*А ты буйный Роман и Мстислав!*..¹

Dastanda yaman çox dəliqanlı var. Halbuki Svyatoslavdan daha nəzakətli rəftar gözləmək olardı. Müəllif kimi ona da "siz" əvəzliyi yaxşı məlum idi və bu nümunələrdə belə müraciət daha yerinə düşərdi. Mənə belə gəlir ki, məhz nasix knyaz Svyatoslavı ədəbsiz etmişdir.

Orijinalda yəqin ki, beləymiş:

...*А ты буй Рюриче и Давиде!*..

...*А ты буй Романе и Мстиславе!*..

¹ ... *Dəliqanlı Rürik və David!*

... *Sən isə, dəliqanlı Roman və Mstislav!*

Bu müraciət türk dilindən hərfən "adı yüksək" kimi tərcümə edilir:

...**Adı bəy Rürik və David!**

...**Adı bəy Roman və Mstislav!**

Bu nümunə nasixin və onun ardınca bütün tədqiqatçıların tətbiq etdikləri xalq etimologiyası metodunun nə ilə nəticələndiyini əyani nümayiş etdirir.

"А ты буй" türkiyəni öz gözəgörünməzliyi sayəsində qalmışdır: sadəliyi və xoş ahəngi (daha dəqiq desək, slavyan leksemalarına həmahəng olması) termini kalka üsulu ilə tərcümədən, yaxud düzəlişdən xilas etmişdir.

SƏKKİZFİKİRLİLİYİN BƏLƏSİ

Digər türk təyinlərinin bəxti az gətirmişdir. Svyatoslav Qaç knyazına bu sözlərlə müraciət edir: "Osmomısl Yaroslav!" Musin-Puşkin bu epiteti izah etmir.

"Osmomısl" epitetinin yozumları ilə V.N.Peretsin məqaləsindən tanış olmaq olar. Ən uğurlu yozumu F.İ.Pokrovski vermişdir.

Onun fikrincə, bu təxəllüs "knyaz Yaroslavin dövlət fəaliyyətində onu məşğul edən ən mühüm səkkiz qayğının "bir növ ümumiləşdirilmiş rəmzi idi".¹ Müasir şərhçilər V.İ.Stelletsinin izahı ilə də məmnuniyyətlə razılaşırdılar: "Yaroslav görkəmli dövlət xadimi idi, öz natiqliyi ilə adsan qazanmışdı. "İqor polku dastanı"nın müəllifi bütün bunları digər qədim rus abidələrində təsadüf edilməyən "Osmomısl" (yəni eyni vaxtda səkkiz müxtəlif işlə məşğul

¹ *Ярослав Осмомысл. Сб. статей в честь акад. А.И.Соболевского. Сб. ОРЯС АН, т. 101, № 3, стр. 199-202.*

olan) epitetində ifadə etmişdir".¹ Beləliklə, "Osmomısl" – "Səkkizfikirli" kimi başa düşülmüşdür.

...Qazax eposunda hərbdə və sevgidə, zəhmətdə və sənətdə, natiqlikdə və elmlərdə öz bacarığı ilə ad çıxarmış igidi ən yüksək mənada tərif etmək istəyəndə onu "Ceriş kырлы" adlandırırlar. Bu epitet müasir rus dilinə hərfən "Восьмиугольный", yaxud "Восьмигранный" (səkkizküncü) kimi tərcümə edilir.

Əski rus dilində isə "осмомыслый", yaxud sifət formasında "осмомысль" kimi çevrilə bilərdi.

Yoxlayaq: "Осмь" – səkkiz (qədim rus və köhnə slavyan), "мыс" – künc, tərəf (qədim rus və köhnə slavyan), "ль" – qısa sifət şəkilçisi.

Xalis kalkadır. Müəllif kalkasındımı? İnanmıram. Dastanın heç bir yerində Svyatoslava aid olan parçadakı ("Svyatoslavin yuxusu", "Boyarların bu yuxunu yozması", "Qızıl söz") qə-dər çox türk sözüne və frazeologizmə rast gəlməzsən.

Nasix gözünə dəyən türk sözlərini və ifadələrini cidd-cəhdlə tərcümə edərək, Kiyev knyazları və boyarlarının canlı vasitəli nitqinin xüsusi ahəngini təhrif edib axtalayır.

Əgər nasix tədqiqatçıların gördüyü mənanı ifadə etmək istəsəydi, epitet forması daha mürəkkəb olardı: "Осмомыслен".

UYDURMA GƏMİLƏR

Rus sözlərinin tərkibində olan gözəgörünməz türkiizmlər məndə xüsusi maraq oyadır. Bu, alınma leksemanın tam mənimsənilməsinə dəlalət edən göstəricidir.

Müəllif dialektində bir neçə türk mənşəli söz var – "припешали", "потручати", "расушась".

¹ Слово о полку Игореве, М., 1967, стр. 171.

Припешали (препишали) – biçdilər, türk dilindəki "biç" sözündən yaranmışdır; расушась – səpələmək, ətrafa dağılmaq, "uş, uç" sözündəndir.

Üzərində dayanmaq istədiyim bir feil isə bu yaxınlarda bərpa edilmişdir. Onun mənası kontekstdən aydın olur, lakin etimologiyası sübuta yetirilməmişdir: "Река Стугна: худу струю имя, пожрьши чужи ручьи и стругы ростре на кусту..."

Musin-Puşkinin tərcüməsi: *"Река Стугна: она пагубными струями пожирает чужие ручьи и разбивает струги у кустов..."* – "Stuqna çayı o məhvedici axınlarıyla özgə çayları udur və mənsəbindəki gəmiləri dağıdır..."

İlk nəşrdən ötən illər ərzində tədqiqatçılar bu cümləni aşağıdakı şəkllə sala bilmişlər: "Stuqna çayı: onun öz suyu azdır, özgə çayları və gəmiləri udur, mənsəbinə yaxın enlənir..."

V.İ.Stelletskinin tərcüməsi: "Stuqna çayı: onun öz suyu azdır, özgə çayları və axınları udur, mənsəbə doğru genişlənir..."

İlk dövrlərdə "струги" sözü "gəmi" mənasında başa düşüldüyündən "ростре, на кусту" ifadəsi "çayın mənsəbindəki gəmilər" kimi tərcümə edilirdi. Lakin sonradan məlum oldu ki, "стругы" sözü "çay"ın sinonimidir və yazılışında bir-birini əvəz edirlər.

Mən burada bilinçvə – iki sinonimin qovuşması hadisəsini görürəm.

Tərcümə edirik: "Stuqna çayı su sarıdan kasaddır, özgə çayları – struqiləri udur, mənsəbinə doğru genişlənir". Dastanda bu cür bir neçə qoşa sinonim var: "туга – тоска" (qəm), "свет – заря" (səhər), "свычай – обычай" (adət). "Ручьи" və "струги" qoşa sinonimi də bu sıraya aid edilə bilər.

Stelletski "rostrena" feilinin yaxın mənasını tapa bilmişdir. Bu məna mətnin məzmunundan aydın olur. Lakin "tren" kökünə daha heç yerdə təsadüf edilmir.

Bəlkə "rostrena"dır (itirmək)? Lakin bu mənə kontekstə büsbütün yaddır.

Qazax dilində "teren" sözü var: 1) dərin; 2) məzmunlu. Teren su – dərin su. Teren oy – dərin fikir, teren maqnalı söz – dərin mənalı söz. Lakin sözün "dərin" mənası ikinci dərəcəlidir. Söz "ter" – dər, yığ kökündən yaranmışdır. Teren – feili sifəti keçmiş zamandadır, hərfi mənada dərilməmiş, yığılmış, çoxaldılmış deməkdir. Bu söz "həcmdə böyüdülmüş", "genişlənmiş" mənalarını da ifadə edir.

Mənə belə gəlir ki, ilk çağlarda bu söz birləşməsi məhz sahənin artırılması mənasını ifadə edirdi (torpağa, suya və sair obyektlərlə əlaqədar).

Tinin (tatar) dialekt forması, yəqin ki, slavyan dilindəki incələşdirilmiş "ширина" (en) sözündən öncə işlədilmişdir.

Mənə belə gəlir ki, "расширена" (enlənmək) sözünün əski forması "рострена" imiş.

"İqor polku dastanı" nadir abidədir, burada bir çox türk sözləri öz ilkin mənasında qalmışdır. Gözəgörünməz türkiizm – XII əsr slavyan dialekti əsasında yaradılmış "İqor polku dastanı"nın həqiqətən qədim olmasını sübut edən çox kəsərli bir dəlildir.

TMUTOROKAN DİVARLARI

Vseslav "изъ Киева дорискаше до куръ Тмутороканя".

Musin-Puşkin bu cümləni belə izah etmişdi: "Knyaz Kiyevdən çıxıb Kursk və Tmutorokana qədər çapdı". Buna görə "куръ" sözünü böyük hərflə yazmışdı: "Куръ".

Hazırda D.S.Lixaçovun izahı əsasında "до курь" ifadəsi "xoruz banınadək" tərcümə edilir. Lakin bu oxunuş qrammatika ilə uzlaşmır (mən hələ saxta mənanı demirəm). Qrammatik sxemi sadələşdirməklə biz adlıq halın təkini alırıq – "кура Тмутороканя". Belə çıxır ki, Vseslav "xoruz banınadək" deyil, "toyuq banınadək" çarpmışdır ("до кур" – "до кури"). Bu incə fərqi nəzərdən qaçırmaq olmaz. D.S.Lixaçova lazım olan nəticəyə gəlmək üçün çatışmayan formanı əlavə etmək lazımdır – "до куровъ Тмутороканя".

Mən "до курь Тмутороканя" ifadəsinə başqa mövqedən yanaşmağı təklif edirəm. Belə bir türk sözü var: "kura" (qura – divar, hasar; müasir tatar dilində – kura, qazax dilində – kora). Bu sözün qədimliyi X-XI əsrlərin abidələri ilə sübut edilib. Onun mənşəyi lap üzdədir – "kur", "qur" kökündən yaranmışdır (курган – qala, tikili; həmçinin – qurma, həmçinin – qurğu, quran).¹

Dastanda "стена" (divar) sözünə rast gəlmirik (bu alman sözü rus dilinə çox sonralar daxil olmuşdur). Onun qarşılığı "zabralo"dur. Rus şəhəri Putivlin divarları – "забрало", poloves şəhəri Tmutorokanın divarları – "kur".

Beləliklə, tərcümə edirəm: "Vseslav Tmutorokan divarlarına qədər çapdı". "Kura" – Dastanda işlədilmiş daha bir gözəgörünməz türkiizmdir. Yəqin ki, nasix bu leksemanın əski mənasını bilmirdi, lakin tanış söz kimi səsləndiyindən bu sözün formal analogiyaları var idi. "İqor polku dastanı"nda və digər abidələrdə bu səbəbə görə başqa gözəgörünməz türkiizmlər də qala bilərdi.

¹ В.В.Радлов. *Словарь тюркских наречий*.

QORAZ QUŞU

Ни хытру, ни горазду,
Ни птицю горазду
суда Божиа не минути.

Musin-Puşkin: *"Как бы кто хитрь, какъ бы кто умень ни былъ, хотъ бы птицей леталь, но суда Божия не минетъ"* – "Nə qədər hiyləgər, ağıllı olsan, yenə Allah cəzasından qaça bilməzsən".

Məşhur kilsə məsəlindən istifadə edilib. "Daniil Zatoçkinin duaları"nda (XIII əsr) bu zərbi-məsəl belədir: "Суда де божия не хитру уму, ни горазну не минута" – "Nə ağıllı, nə də sarsaq – tanrı cəzasından qurtara bilməz".

Burada sirlilə "птица горазда" buraxılıb.

V.A.Jukovski və P.P.Vyazemski bu ifadəni "гораздый по птице" şəklində oxumağı təklif edirdilər, yəni quş uçuşuna əsasən fal açmağı bacaran.

Qədim insanların güclü heyvanlara – totemlərə sitayiş etməsi bu gün bizə təbii görünür. Hətta tuğlardakı qaban əksinə də haqq qazandırmaq mümkündür, hər halda qabanın da zəhləli görkəmi, iri çapaq dişləri var. Ancaq biz bitli-sir-kəli, gündəyməzi qırmızı əntər meymuna sitayiş edən qədim misirliləri heç cür anlaya bilmirik – nə olsun ki, günəşin çıxmasını birinci olaraq, öz qışqırıqları ilə bu əntərlər xəbər verirdi. Nəcis kürəciyini tələsmədən yumbaladan skarabey qurdunun "nəcib" işinə mane olmamaq üçün bütöv bir ordunu yolundan saxlayan fironların hərəkəti bizdə təəccüb doğurur. Biz həya edib peyin böcəyinin hətta adını da sirr örpəyinə bürüyürük – "skarabey" kimi romantik bir ad veririk ona. İşarənin sehri o qədər güclü idi ki, peyin böcəyinin

"yaratdığı" bu kiçik nəcis kürəciyi hətta günəşin özü ilə eyniləşdirilirdi. Formanın gücü mənfur məişətin əsiri olan məzmunu üstələyirdi.

Hind-Avropa xalqlarında adı xoruz doğan günəşin tanrıçası, həyat və dirilmənin rəmzi sayılırdı, yalnız ona görə ki, günəş çıxanda ucadan banlayırdı. Xoruzun adı xalqların adına çevrilir, əksi imperiyaların gerbi olurdu. Xoruzu xalılarda, əl işlərində təsvir edirdilər, onun taxta, bürünc, qızıl surətləriylə məbədlərin, evlərin damını bəzəyir, qəbirlərə rəmzi məna verirdilər. Sonralar xoruzu başqa sitayiş obyektinə – odun yeni rəmzi olan xaç əvəz etdi. Və xoruzun təqibi başlandı. Slavyan xristianlığının rəhbərləri xoruzla mübarizə aparmağı özlərinə ar bilmirdilər. Öz moizələrində biçərə xoruzun başına lənətlər yağdırır, yunan dilinin əsas düşmənlərindən biri kimi onu ən dəhşətli cəzalarla hədələyirdilər.

Nə hiyləgər, nə mahir

nə quş, xoruz

Allah cəzasından qurtara bilməz.

Lakin ciddi alim heç vaxt inanmaz ki, qədim rusların din rəhbərləri, o cür mötəbər şəxslər hansısa bir qanadlı məxluqla ilahiyyət mübahisəsinə girişib, özlərini bu qədər alçaltmış olsunlar. Buna görə "İqor polku dastanı"ndakı bu ifadə indiyədək heç cür ağıma yerləşmir. Hind-iranlıların folkloru sayəsində məşhurlaşmış əfsanəvi Haruda quşu, ya heç olmasa Simurq quşu olsaydı dərd yarı idi, belə "hörmətli" quşlarla mübahisə etməyə də dəyər, mübarizə aparmağa da! Yoxsa bu toyuq oğlu xoruzla nə dava, nə mərəkə?!

Günəş oğlu xoruz kultu çox güman iranlılarda, İranla qonşu olan türklərdə və bəzi slavyan tayfalarında eyni idi.

Türklər xoruzun adını olduğu kimi saxladılar – koraz, qoraz, qaruz, kuraz, karuz, xorus, xoruz və s. Yəqin ki, slavyan formaları da müxtəlif idi. Dastanda günəş tanrısı – "Xors" yad edilir. Düşünürəm ki, onun quş "xoros"a dəxli varmış.

Dastanda göstərilmiş məsəli müəllif uydurmayıb. Görünür, bu məsəl yüz illər boyu işlədilmiş. "Qorazdıy" (mahir, bacarıqlı, usta, zirək və s.) "koraz"dan (qoraz) xeyli aralanmışdır və bu məsələni çəkən şəxs qafiyələnen sözlər arasında bilavasitə semantik əlaqə olduğunu sezməyə də bilərdi.

SVYATOSLAVIN YUXUSU

Svyatoslav qarışıq yuxu görürdü: *"В Киеве на горахъ си ночь съ вечера одевахъте мя, – рече, – чръною паполомою на кровати тисове; чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смешено, съпахуть ми тыщими тулы поганыхъ тльковинъ великий женюгъ на лоно и негують мя. Уже дьскы безъ кнеса вмоемъ тереме златовръ-семъ. Всю ноцъ съ вечера босуви врани възгряху у Плесньска на болони беша дебръ Кисаню и несошлю къ синему морю".*

И ркоша бояре князю: "Уже, княже, туга умъ полонила. Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата поискати града Тьмотороканя, а любо испити шеломомъ Дону..."

Musin-Puşkinin tərcüməsinə vaxt itirməyək. Çünki bu tərcümə sonrakı nümunələrdə az qala sözbəsöz təkrar edilmişdi. Yaxın dövrlərə aid və ən yaxşı tərcümələrdən birinə – L.A.Dmitriyev, D.S.Lixaçov və O.V.Tvoroqovun birgə əməyinin məhsuluna müraciət edək.

"Svyatoslav Kiyevdə dağlar başında qarışıq bir yuxu gördü. Dedi: "Bu gecə yuxuda gördüm ki, axşamdan məni qara örtüyə bürüyüb qaraçöhrə taxtın üstünə uzadıblar; mə-nə qəm qarışıq göy şərab süzülər. Kafir yadellilər boş sadaqdan sinəmə iri-iri mirvarilər səpirlər, məni əzizləyirlər. Qülləsi qızıl köşkümlə taxtaları kərənsiz qalıb.¹ Axşamdan bütün gecəni Plesensk yaxınlığındakı çəməndə, Kisan meşəsində boz qarğalar qarıladaşdılar, sonra göy dənizə tərəf uçub getdilər".

Boyarlar knyaza dedilər: "Knyaz, qəm ağlını çəsdürüb. İki şahin qalxıb uçub qızıl ata taxtından ki, Tmutorokan şəhərini fəth etsinlər, ya da heç olmasa, dəbilqəylə ulu Dondan su içsinlər. Lakin artıq kafir qılıncları onların qol-qanadlarını qırıb, özlərini də dəmir tora salıblar".

O.V.Tvoroqovun yazdığı izahlarda bu parçanın bəzi yerlərinin müəyyən edilməsi sahəsində bir neçə mütəxəssis nəslinin əməyi əks olunmuşdur. Lakin təəssüf ki, O.V.Tvoroqovun şərhləri çox qısa və dəlilsizdir. Məsələn, "İri mirvari – rus inanclarına görə, yuxuda mirvari görmək göz yaşları, dərd-qəm deməkdir".²

Biz indi "Svyatoslav Kiyevski nə üçün belə yuxu görüb" sualını qarşıya da qoya bilərik, bu suala cavab da verə bilərik. Bu yuxunun simvolikası təsadüfdürmü?

Svyatoslav yuxuda görmüşdü ki, onu türk, tenqri adətincə dəfnə hazırlayırlar.

¹ *Qədim slavyan adətinə görə, ölənləri evin damından çıxarırmışlar. Bunun üçün damın bir hissəsini sökmək lazım gəlirmiş.*

² *Слово о полку Игореве. М.-Л., 1966, стр. 498.*

Siz bu mərasimlə ikinci hissədə – "Şumernamə" ("Tənqrilik" fəslı) kitabında ətraflı tanış ola bilərsiniz.

Əvvəlcə görək mərasimdə kimlər iştirak edir. Svyatoslavın əmisi oğlanları – İqor və Vsevolod.

"Си ночь съ вечера одевахъте мя – рече..."

Güman edirəm ki, perqament nüsxədə "сыновъчъ" (qardaş oğulları, əmioğlanları) termini sətirin sonuna düşdüyündən ixtisarla yazılmışdır: "СНЧЪ".

Sonrakı sətir "съ вечера" (axşamdan) ifadəsiylə başlayırdı. Nasix titri açarkən, bu qonşuluğu nəzərə almış və üzdə olan həlli tərmişdir – "Си ночь" (Bu gecə).

"Qəmlə qarışdırılmış göy şərab".

Mütərcimlər qəribə obraz yaratmışlar: "темно-голубое вино с горем смешено" – "qəmlə qarışdırılmış tünd-mavi şərab". Qədim Misir himnlərindən bəri bütün dünya pəziyasında çətin ki, belə məcaza rast gəlmək olsun. İfadəyə lazımsız bir mücərrədlik verən sözlərin etimoloji təhlilindən sonra bu misranın sehri də itir.

"Синее вино" kifayət qədər təhlil edilib.¹ "С трудом" – aydın deyil, çünki tərcüməçilər müasir "труд" (iş) sözü ilə paralelə qəribə bir asanlıqla inanmışdılar.

Lakin "с работой смешено" ("işlə qarışdırılmış") olduqca gülüncdür, buna görə hamıya məlum olan "труд" üçün yeni məna uydurulur – qəm, kədər. Çünki bu halda həmin ifadəylə "труд"un işlədilməsinə birtəhər haqq qazandırmaq olardı.

¹ Вах: О.Судейменов. Синие молнии и синяя мгла. "Простор", 1968, № 5.

Burada da nasix barmağı vardı.

Mənim fikrimcə, orijinalda belə olmalıdır: "синее вино съ трутомъ смешено". Mən burada türk dillərində geniş yayılmış "turta" sözünü işlətmişəm – torta, xılt, çöküntü (cığatay), torta (Azərbaycan), turtu (Türkiyə türkcəsi). Məsələn, şarap turtusu – şarab tortası. "Turu" sözündən əmələ gəlib – durmaq, durulmaq; turdu – durdu, duruldu.

"Trud" — iş sözü isə başqa türk formasından əmələ gəlib; "turt" – 1) itələ; 2) dürt, dürtələ; 3) vur (ümumtürk). Müqayisə et: "трутить" – itələmək, basmaq, dürtələmək (rus xalq dili), "трутити", "тручати" – itələmək, vurmaq (Ukrayna), "троутити" – itələmək (çex).

Dastanda maraqlı bir feil var: "потручати", mənası kontekstdən aydın olur – "vurmaq".

Qədim slavyan quldarlıq cəmiyyətində "iş" anlayışını ifadə etmək üçün hər bir sinif öz terminini yaradırdı: qullar sinfi – "работа" ("rabiti"dəndir), hərbcilər sinfi – "трут, труд" ("трудити" – vurmaq, döyüşmək).

Mənim fikrimcə, "труд" sözünün ilkin mənası "müharibə, hərbi iş" olmuşdur. Dinc dövrlərdə əsgər adı – "труть" başqa cür mənalandırılmışdır – müftəxor, tüfeyli (çox güman, hələ ümumslavyan dövrlərində sözün bu mənası geniş yayılmışdı. Müqayisə et: труд — müftəxor (slavyan), трут (qədim çex) və s.

Cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində "müharibə – iş" anlayışlarının mənacə eyniləşməsi bir çox dillər üçün səciyyəvi haldır. Müqayisə et: türk dilindəki "is", "iş" – 1) döyüş, müharibə; 2) iş, əmək, zəhmət.

...Dastan müəllifi yalnız iki omonimləşdirilmiş formaya bələd idi: "труд" – müharibə və "трута" – çöküntü, xılt. O bunları mətn daxilində olduqca dəqiq yerləşdirmişdir:

1) *"Не лепо ли ны бяшетъ, братие, начати старыми словесы трудных повестий о пълку Игореве"*¹ (hərbi, əsgəri hekayətlər).

2) "Синее вино съ трутомъ смешено" (çöküntü, torta ilə qarışdırılmış).

Nasix ikinci formanın mənasını bilmədiyindən, onu birinci variantın təhrifi zənn etmişdir.

Kim Svyatoslavın sinəsinə mirvari səpir və onu əzizləyir? Kafirlərin, yəni poloveslərin arıq və dul arvadları.

Тул – dul (ümumtürk). Daha bir gözəgörünməz türkiyə. Nasix də, mütərcimlər də qədim rus "tula" – sadaq sözünə tuşlanaraq növbəti məntiqsiz obraz yaratmışlar: "Тошими (deməli, arıq, boş) колчанами поганых язычников сыплют крупный жемчуг на грудь мне и нежат меня" – "Kafir yadellilər içi boş sadaqdan sinəmə iri-iri mirvari səpir, məni əzizləyirlər".

Dastanda "тули" sözünə iki dəfə təsadüf edilir:

...луци у нихъ напряжены,

тули отворены.

... лучи съпряже,

тугою имь тули затче.²

Mətdəndən tam aydın olur ki, burada söhbət sadaqdan, ox-qabından gedir. Bu dəqiq nümunələrdən biz Svyatoslavın yuxuda gördüyü "тулы"dan tam fərqli başqa söz görürük.

¹ Sətri tərcüməsi: "Qardaşlar, bizə yaraşarmı ki, vaxtı ötmüş sözlərlə İqor polkunun hərbi yürüşləri hekayətinə köhnə sözlərlə başlayaq?"

² ...Yayları dartılı,
sadaqları açıqdır.
...yayları gərili,
sadaqları oxla doludur.

Müəllif "тулы" və "тули" sözlərinin yazılış fərqlərini yaxşı bilirdi. Yəqin ki, orijinalda cümlə bu cür idi: **"Сыпахнутъ ми тѣщиѣ тулы поганых тлъковинъ великий женчюгъ на доно и негують мя"**, yəni "çölçülərin arıq və dul arvadları sinəmə göz yaşları tökür (mirvari – göz yaşı), məni əzizləyirlər".

Bu parça türkiizmlərlə zəngindir: 1) тлъковин – "язычник" in kalkası; 2) женчюгъ – çin dilindəki "йен-чу" qırçaqların vasitəsilə rus dilinə keçmişdir; 3) тул – dul.

XII əsrin ikidilli oxucusu Svyatoslavın yuxusunu XVIII və sonrakı əsrlərin təkdilli oxucusundan fərqli şəkildə dərk edirdi.

Svyatoslavın əmisi oğullarının arıq və dul poloves qadınları ilə "ünsiyyəti" çox şeydən xəbər verir. Qardaşları və dul qadınlar (poloves dərdi) onu tenqri (poloves) adəti üzrə geyindirib dəfnə hazırlayırlar.

"Уже дьскы безъ кнеса вмоемъ тереме златоврьсемь".

Tədqiqatçılar "дьскы" sözünü "доски" (taxta) mənasında qəbul etmişlər.

"Кнес" – bir neçə yozumu var: 1) damın banı, 2) damın banı altında üst şalban, "Svyatoslavın yuxuda öz köşkünün, sarayının "knesinin" yoxa çıxmasını görməyi nəinki təbiidir (?!), həm də əvvəlki əlamətlərin mənasını tam aydınlaşdırır, yəni "knes" yoxa çıxıb, onun bir-birinə bərkətdiyi taxtalar havadan asılı qalıb və artıq şübhə yoxdur ki, Svyatoslavı ölüm təhlükəsi gözləyir".¹

¹ М.П.Алексеев. К "Сыну Святослава" в "Слово о полку Игореве". М.-Л., 1950, стр.247-248

Ağlabatan izahdır. Bircə şübhəli görünən odur ki, şərq rus dilləri üçün "дѣски" (yəni "диски", yaxud "дески" və "кнес" formaları qeyri-adidir və qədim rus yazılı abidələrinin heç birində bu formalara təsadüf edilmir.

Qərbi slavyan dillərində isə bu yazılış adi haldır (məsələn, qədim çex "деска"sı – 1) masa; 2) taxta, knez-knyaz).

Birinci sözün semantik izahı var. Bu söz slavyanlara german dilləri vasitəsilə keçmişdir. German dillərində bu söz ilk çağlarda "yastı" mənasını ifadə edirdi. Bundan da konkret mənaya malik əşya adları yaranmışdır: "диск" – masa, nimçə, qədim yuxarı alman dilində: "тиск" – masa, taxta. İlk mənbə: latın sözü "дискус" – dairə, çevrə.

Bu cür mənə keçidi türk dillərindəki "taxta" sözü ilə əlaqədar da müşahidə edilir: 1) taxt-tac, 2) taxta.

... "Кнес" sözü qərbi slavyan dilindəki "knez" (ağa, knyaz) sözünün şifahi formasıdır.

"Дѣски без кнеса" əslində "престол без князя" deməkdir, yəni taxt-tac knyazsız qalmışdır.

Mən dövlət anlayışlarını ifadə edən bütün terminləri təhlil etmək fikrindən uzağam. Bu sözlərin hamısı həmin sistemdə heç də eyni yeri tutmur. Bunların bir qismi əsas terminlər qrupuna aid olub dövlət leksikası sisteminin özülünü təşkil edir (knyaz, böyük knyaz, taxt, qızıl taxt, boyar), digərləri situasiyadan asılı olaraq, əsas terminlərin əvəzçisi rolunda çıxış edir ("когань", "блъван", "буйтур", "были" və s.).

XII əsrdə Kiyevdə yaranmış siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq, boyar leksikonu qərbi slavyan terminləriylə zənginləşə bilərdi: "дѣски" – Kiyev taxtı, "кнес" – Böyük Kiyev knyazı.

Güman edirəm ki, bu frazeoloji birləşmələr boyar diplomatik lüğətinin ən "gizli" bölməsinə daxil idi. Bu leksikonun mühüm hissəsi artıq bizə məlumdur: "Bütün Rus torpağı və qara klobuklar səni arzulayır".

Boyarlar hər yeni knyazı bu sözlərlə taxt-taca sahib durmağa dəvət edirdilər. Ola bilsin ki, "Уже дьски безь кнеса" (artıq taxt-tac knyazsızdır) məşum ifadə də həmin o dəvətetmə formuluna daxil imiş. Bu o deməkdir ki, böyük knyaz taxtdan kənar edilib, yaxud kənar edilməlidir.

Yuri Dolqoruki və onun Böyük Çöllə ittifaqı saxlamağa çalışan oğlu Qleb ümidlərini Qərbə bağlayan boyarların gizli siyasətinin qurbanı olmuşlar.

"Artıq taxt-tac knyazsızdır!" – boyarlarla razılığa gəlmək istəməyən böyük knyaza xəbərdarlıqdır.

Buna görə təəccüblü deyil ki, digər məlum əlamətlərlə yanaşı bu hələ dolu ifadə də Svyatoslavın yuxusuna girmişdir. Əmioğluları tərəfindən incidilmiş Çöl, Svyatoslavı siyasi ölümlə hədələyir! Məncə, Svyatoslavın yuxusunun obrazlı və leksik atributlarının mənası budur!

"Всю ночь съ вечера босуви врани възгряяху у Плесньска на болони беша дебрь Кисаню и несошлю къ синему морю..."

Svyatoslavın yuxusunun ən mürəkkəb hissəsidir.

O.V.Tvoroqov: "Musin-Puşkin nüsxəsində açıq-aşkar təhrif edilmiş bu parçanın bərpası üçün müxtəlif düzəlişlər təklif olunmuşdu. Tədqiqatçıların əksəriyyəti yalnız iki düzəlişi qəbul etdilər – "бусови" və bir də "не сошлю" əvəzinə "несошася"nı. Qalan düzəlişlərlə yalnız bəzi alimlər razılaşmışdılar. Belə ki, "беша дебрь Кисаню" ifadəsini "беша дебрьски сани" kimi oxumaq təklif olunmuşdu; bunun da iki yozumu var – "cəhənnəm kirşəsi", yaxud "meşə ilanları". A.S.Orlovun tərcümə variantı: "Plesensk yaxınlığındakı yarğanlarda ilanlar məskən salmışlar, sonra onlar mavi dənizə üz tutdular". Mənim fikrimcə, mətnin başqa yozumu daha düzgündür: "Plesensk yaxınlığındakı Kisan

meşəsində qarğalar qarıladaşdılar, sonra göy dənizə tərəf uçub getdilər". Əksər mütəxəssislərin fikrincə, Dastandakı "Plesensk" – Kiyev şəhəri yaxınlığında yayladır. N.V.Şarleman Kisanyu sözünü "Kisani" kimi oxumağı təklif etmişdi, onun fikrincə, "debr Kiyen" – Kiyev yaxınlığındakı dərədə kiçik Kiyanka çayının əmələ gətirdiyi meşəlikdir. "Болонь" sözünün "dağətəyi" kimi tərcüməsi bir o qədər dəqiq deyil. Bu söz hərfi mənada – "çaybasar çəmənlər, çay kənarında ovalıq" kimi başa düşülməlidir.¹

V.İ.Stelletski: "Mətn açıq-aşkar korlandığından aydın başa düşülmür, buna görə düzəlişlərə ehtiyac var. S.K.Şambinaqo və V.F.Rjqiçinin təshihlərini daha dəqiq hesab edirəm".²

Və tərcümə edir: "Axşamdan bütün gecəni görücü qarğalar Plesensk yaxınlığında çəməndə qarıladaşdılar; onlar (qarğalar) Kisan (adlı) Gözyaşları dərəsindən gəlmişdilər və uçub göy dənizə tərəf getdilər".

V.İ.Stelletski daha sonra yazır: "Kisani" sözünə gəldikdə isə, çox güman, bu, yer adıdır; "дебри" (yəni meşəli dərə) sözünə xüsusi diqqət yetirilməlidir. P.P.Vyazemskinin yozumu – "Кисани" və serb dilindəki "кисанье" (gözyaşları, ağlamaq) sözləri arasında etimoloji əlaqə olması ehtimalı maraqlıdır...

N.V.Şarlemanın "дебрь Киянь" (Kiyen meşəsi) düzəlişi mətnə heç bir aydınlıq gətirmir və izah etmək olmur ki, yuxunun vəqə olduğu yeri bu cür dəqiqliklə vermək Kiyev knyazının nəyinə görə imiş?

...Xülasə, Svyatoslavın sözlərini bildiyi, istədiyi kimi yozan XVI əsrin canıyanan nasixi neçə-neçə tərmişə doğurmuşdur.

¹ Слово о полку Игореве. Комментарий О.В.Творогова, М.-Л., 1967, стр.499.

² Уенә орادا, səh.157.

Bu mənada elə Musin-Puşkinin də "əməyi" az olmamışdır. O, mətni istədiyi kimi hissələrə ayırmış və aldığı leksemalar arasında toponim zənn etdiklərini böyük hərflə yazmışdır – "Плесньска", "Кисаню"...

Afanasi Nikitinin "Üç dəniz arxasına səyahət" əsəri XVIII-XIX əsr alimlərinə az işgəncə verməyib.

Müasir yazıçılar istifadə etdikləri əcnəbi sözləri xüsusi şriftlə fərqləndirirlər. Qədim salnaməçilərin belə imkanı yox idi. "Səyahət" də türk termin və ifadələri bol-bol işlədilib. Hazırda bunların demək olar ki, hamısı "böyük müvəffəqiyyət" rus sözləri və ifadələriylə əvəz edilib; "yadellilərdən" yalnız hind mənşəli hesab edilən sözlər saxlanılıb, bunlar da xüsusi adlar kimi böyük hərflə təqdim olunur. Məsələn, hind heykəlinin rus adı nəyə desən dəyər – "Кот Ачук". Müasir alimlər latıncadan istifadə etdikləri kimi, Afanasi Nikitin də ayıb sayılan sözü vermək üçün türk dilindən istifadə edirdi.

Bütün natural detalları ilə birgə düzəldilmiş çalın-çılpaq bütələrin görünüşündən heyrətə gələn xristian-səyyah öz əsərinin rəsmi dilində oxucu heysiyyətinə toxunmayacaq dəqiq emosional ifadə vasitəsi tapmadığından "ehtiyat" dilə müraciət etmişdir – "Кот Ачук".

Bu məsələyə toxunmaqda məqsədim var: mənə belə gəlir ki, hamının qarğa bildiyi canlılar Svyatoslava türk dilində müraciət edirmişlər. Onların nitqini nə nasix, nə də Musin-Puşkin başa düşmüşdür. Buna görə mətni elə quraşdırmışlar ki, rus sözlərinə oxşar leksemalar alınsın. Əlyazmanın bu yeri nasixə şübhəli görünmüşdür. Hərfləri yan-yana düzəndə ilk baxışda rus sözlərinə oxşar sözlər alınır. Lakin ümumi mənə yenə qaranlıq qalırdı. Aydın olmayan yeri heç olmasa oxunaqlı etməyə çalışan nasix mətnə bir qədər əl

gəzdirir. "Всю ночь съ вечера" (axşamdan bütün gecəni) ifadəsi parçanın əvvəlindəki "Си ночь съ вечера" (bu gecə axşamdan) ifadəsi əsasında, lakin artıq başqa dialektdə yazılıb. İki yazılış arasındakı fərqi də bununla izah edirəm. Olduqca dolaşiq ifadə fonunda qrammatik və leksik baxımdan son dərəcə aydın "всю ночь с вечера" ifadəsi bizdə haqlı şübhə doğurur. Bu basmaqəlib ifadə, heç şübhəsiz, nasix tərəfindən, anlaşılmayan bir terminin yozumu nəticəsində alınmış "босови врани" (boz qarğalar) kompozisiyasına məntiq vermək məqsədilə yaradılmışdır,

...Slavyan xalqlarının nə folklorunda, nə yazısında qarğa heç vaxt belə təşbehə "layiq görülməyib". Qarğanın daimi epiteti "qara"dır: "черный ворон", "черный вран". Dastandakı ifadəylə müqayisə et: "черный ворон, поганый половчине!" – "qara qarğadır kafir poloves!"

"Босови"ni türk dilindəki bos (boz) sözüylə əlaqədar yozmaq kimi ilk baxışda uğurlu görünən cəhd də qarğanın bozluğuna olan şübhələri aradan qaldıra bilməz. Heç şübhəsiz ki, "boz qarğalar" modernizmdir. Doğrudur, təbiətdə boz qarğa var, lakin bu quşlar "галка" – dolaşa adlanır (onu da qeyd edək ki, Dastanda "qalka" üç dəfə yad edilir). Yalnız bu yaxınlarda bu qarğaları rənginə görə fərqləndirməyə başlamışlar: "ворон" – qara rənglidir, "ворона" – boz. Qədim rus dilində isə "ворон", "вран" həтта epitetsiz də qara rəngli kimi dərk edilirdi. Buna görə "boz qarğa" o dövr üçün qeyri-mümkün birləşmədir. "Босови" bədii epitet deyil. Canavarı "boz" adlandırmaq olardı, lakin həmin parçada canavarın izi-tozu da yoxdur. Bir çox tədqiqatçılar bu sözü "босый" (yalınayaq, ayaqyalın) kimi mənalandıрмаğı təklif edirlər. Lakin bu da heç bir məntiqə sığmır: bir anlıq "ayaqyalın qarğaları" təsəvvür edin. Mütərcimlər slavyan

dillərində "босый" epitetindən istifadə hallarının hamısını nəzərdən keçirmişlər. Məqalələrdə, deyəsən, bircə danışıq dilindəki "бусый" (sərxoş) sözü açıq-aşkar qeyri-elmiliyinə görə təhlil edilməmişdir.

Mən belə hesab edirəm ki, nasix burada poloveslərin daha bir ümumiləşdirilmiş ayaması ilə üzləşib. Ruslar köçəri qonşularını müxtəlif cür adlandırmışlar: "половцы", "кошей", "поганые", "хинове", "бесовы дети" (şeytan övladları) və kalka variantları: "толковин", "птиц подобие" (filan quşa oxşar). Çox vaxt epitetlə ifadə edilirdi: "черный ворон", "поганый толковин" (kafir çölçü), "поганый кошей" (kafir köçəri). "Zadoşına"da köçərilərin bu ayamalarını bir şagird səyilə təkrarlayır: "хинове", "половцы", "поганые". Lakin hərdən köçərilərlə əlaqədar "бусурман" (müsəlman) da işlədilir.

Dastanda məhz belə bir təyin çatışdır.

...Ərəblər Allah-təalaya tapınanları müsəlmin (müti, itaətkar) adlandırdılar. Anadolu türkləri iki sözü – "mısır" (Misir, yəni ərəb) və "müsəlmin" sözlərini kontaminasiya edərək, "müsəlman" terminini yaratmışlar. Bu termin İslama pənah gətirmiş köçəri türklərə də şamil edilmişdir. Qırçaqlar bu sözü "busurman" şəklinə salmışlar. Ruslar qırçaq variantını götürərək, onu öz dialektlərinə uyğunlaşdırmışlar: "бусурман", "бесермен", "басурман", "босоурман" və s. Sənub rus dialektlərində – "босоурман" (yazı dilində) və "босоврман" (şifahi) formalarını almışlar. Ukrayna dilində XIX əsrə qədər bu sözün "бусовир" forması işlədilməkdə idi. Güman etmək olar ki, ilkin forma cəm halında daha kamil idi: "бусоврмане", yaxud "бусоврамне".

Hərgah nasix Svyatoslavın yuxusunda tanış "бусурман"a rast gəlsəydi, o vaxt biz bu sirlə "босови врани" üzərində bu qədər baş sındırmazdıq.

Protoqrafda naməlum "босовраме"lər nəsə qırıldayırлар – çox güman, "глаголахуть" (danışmaq, qırıldatmaq). Lakin nasix "гряхуть" (qarıldamaq) feilini işlətməyi daha məqsəduyğun hesab etmişdir.

Düşünürəm ki, orijinalda hərflərin kombinasiyası bu cür imiş: "босоврамне... плеснь скана болони беша дебрь кисан юин ес ошлюксин". Nasix rus sözlərinə oxşayanları seçib ayırır: "болони", "дебрь" və "несош люк син..."

Sonuncu birləşmə ona yarımçıq görünür. O, üzdə olan "...ему морю" ifadəsini əlavə edir. Beləliklə, təxmini bir məna alınır – "и несет луке синему морю".

İfadə bütövlükdə bir qədər anlaşılmazdır, lakin hər söz ayrılıqda demək olar ki, ona tanışdır: onun vəzifəsi "yerli" mənanı almaqdır. Ola bilsin ki, bunun naminə o daha bir neçə hərfi dəyişdirmişdir. Saxta "Плесньск" toponimi bəlkə də belə bir redaktənin hesabına əldə edilmişdir. Türk mətni bu salnaməni dönə-dönə köçürən neçə-neçə nasixin əlində çətin ki, dəyişikliyə uğramadan "qaş-gözü" yerində çıxa biləydi. Lakin bizim dövrə gəlib çatanları da aşkar edib oxumaq mümkündür: "...бусурмане: "Знаешь, как вернуть разум? Пять железных путь омой – (инес) мстливый ты..." – "...müsəlmanlar: "Bilirsənmi, ağıl necə qaytarmaq olar? – Beş dəmir buxovu islağa qoy..." Ola bilsin ki, bu sözləri "kafir poloveslərin arıq və dul arvadları" deyirmişlər. Bir cümlə sonra Svyatoslavın "busurman" adlandırdığı arvadlar. O arvadlar ki, Svyatoslavın sinəsinə göz yaşı (mirvari) tökür, xəstəni əzizləyir, ona sağalmağın yolunu (dəmiri islağa qoymaq) öyrədirlər.

Bu mətndə məni ən çox maraqlandıran "дебрь кисан" (dəmir buxov, qandal, dəmir tor) ifadəsidir.

Məlum türk mənbələrində dəmir sözünün külli miqdarda dialekt variantı var – temir, tomor, timur, temur, tamir, tebr, damir, dəmir, timar və s. Bütün türk şivə və dialektlərini əhatə edən sözlük hələ ki, yoxdur. Ola bilsin ki, müasir dialektlərin hansı birindəsə "dəmir" in qədim qırçaq forması indi də qalmaqdadır – debir (rus transkripsiyasında – дебрь). Bu leksema toponimlərdə də əks olunmuşdur.

XII əsrdə tatar-monqolların güclü təzyiği altında macar çöllərinə çəkilən qırçaqlar orada "Дебрь-кент", "Дебрь-кен", "Томор-кен" (yəni "Dəmir şəhər") adlı qala-şəhərlər salmışdılar.

Macarlar bu qala-şəhərləri əsasən düzgün adlandırsalar da, "Темер-кен", "Томор-кени", bəzi hallarda "Дебри-сен" şəklində tələffüz edirlər. Qafqazın şərq sahillərində isə qala-şəhər – Dərbənd şöhrət qazanmışdır. Məncə, bu, "Дебрь-кент" in təhrif olunmuş variantıdır: Дебркент – Дебрент – Дərbəнд.

Oğuz türkləri hələ neçə əsr əvvəl (VIII əsrdən) bu şəhəri dəmir qarı (Kiçik Asiyaya açılan qarı) adlandırmışlar. Orxon-Yenisey abidə yazılarında "Темир капка" (Dəmir qarı) termininə təsadüf edilir.

Sözün qıساسı, dediyim odur ki, dəmirin qırçaq forması (debir, debr) yəqin ki, bir vaxtlar geniş yayılmışdı. Eləcə də "дебрь кисан" (debir kisan) – "dəmir buxov" ifadəsi. Müasir qazax dilindəki "temir kisen" və Krım tatarların dilindəki "damir kisan" la müqayisə et. Sual olunur: Svyatoslavın yuxusunda "дебрь кисан" – dəmir buxovun olduğunu nəyə istinadən deyirəm? Çünki boyarlar Svyatoslavın yuxusunu yozub, qızılquşları əsir etmiş "дебрь кисан" dan söhbət açarkən, bu ifadədən hasil olan məna nəzərdə tutulmuşdu.

Bu assosiasiya boyarların Svyatoslavın yuxusundakı türk mətnini hərfən tərcümə etməsi nəticəsində yaranmışdır.

Boyarlar yozumlarında yuxunun detallarına çox dəqiq istinad edirlər.

a) Boyarlar knyaza dedilər: "Кnyaz, artıq qəm ağı əsir etmişdir".

Bu, "busurmanların": "Bilirsənmi, ağı necə qaytarmaq olar?" sualına cavabdır.

b) "İki qızılquş qalxıb uçub qızıl ata taxtından ki, Tmutorokan şəhərini fəth etsin".

Bu, "artıq taxt-tac sahibsizdir" (knyazsızdır) xəbərinə əks-sədadır.

c) "...dəbilqəylə Dondan su içsin". "Bu gecə... torta qarışıq odlu şərab süzdülər" mənzərəsini izah etmək cəhdidir.

ç) "Artıq kafir qılıncları qızılquşların qanadlarını qarıb, özlərini də dəmir buxova salıblar".

Bu, "дебрь кисан" ifadəsinin yozumudur – "dəmir buxov, yaxud "dəmir tor".

d) "Темно бо бе" – "3-cü gün" kimi oxuyurlar. Mən bu titul altında bir hərfi deyil, bütün abreviaturanı görməyi təklif edirəm; ola bilsin ki, bu titul "господин" (ağa) kimi oxunurdu. Onda bu, boyarların Svyatoslava müraciətidir.

"Черная паполума" (qara örtük) qaranlıq rəmzi kimi götürülür.

e) "İki günəş qaranlığa büründü, iki al-qırmızı şüa söndü, bunlarla birgə iki təzə ay (İqor ve Vsevolod) da zülmətə qər q oldu".

Əmisi oğullarının Svyatoslavı bürüdükləri "qara örtük" mövzusunun davamıdır.

Sonrakı misralarda "qara örtük" mövzusu daha qərribə şəkildə davam etdirilir.

На реце на Каяле тьма светъ покрыла:
по Русской земли прострошася
Половици, аки пардуже гнездо,
и въ море погрузиста,
и великое буйство подасть Хинови.
Уже снесесе хула на хвалу...¹

Çox qəribə mənzərə alınır: poloveslər bəbir balalarıtək Rus torpağına "daraşırılar" və sonra nədənsə birdən-birə dənizə qərq olur, bununla da "xinovları", yəni öz-özlərini bərk qəzəbləndirirlər.

Tədqiqatçılar bu məntiqsizliyi onunla izah edirdilər ki, nasix səhvə yol verib, əsərin başqa bir yerindəki misranı bu parçaya daxil edib. Buna görə, "и в море погрузиста и великое буйство подасть хинове" ("və dənizə qərq oldular, bununla da xinovları bərk qəzəbə gətirdilər") ifadəsi çıxarılıb başqa bir parçaya daxil edilmişdir.

Mənə belə gəlir ki, "аки пардуже гнездо" ifadəsinə lazımı diqqət yetirilsəydi, o vaxt həmin əməliyyata ehtiyac qalmazdı.

Baxaq görək qədim Rus ədəbiyyatı üçün bu qeyri-adi ifadə Dastanın ən yeni və tam tərcümələrinin birində necə şərh edilir.

V.İ.Stelletski: "İqorun məğlubiyyətindən sonra poloves knyazları Qza və Konçak Rus torpağına yürüş etdilər. Dastanın tədqiqatçıları "пардусы" sözünü adətən bəbir kimi tərcümə edirdilər. Lakin bəbir dağ heyvanıdır və ona yalnız Mərkəzi Asiya dağlarında rast gəlmək olur. Qədim rus abidələrində "пардус" sözü bəzi hallarda "vaşaq", "çöl pişiyi"

¹ Qəbul edilmiş izahlı tərcüməyə əsasən, "Kayala çayında zülmət işığı örtüdü; poloveslər bəbir balalarıtək Rus torpağına daraşdılar və dənizə qərq oldular; xinovlar bərk qəzəbə gəldilər. Daha rüsvayçılıq şöhrəti basdı".

kimi tərcümə edilirdi. Dastanın müəllifi burada sürü halında deyil, tək, yaxud "yuvası" (yəni balaları) ilə birgə ov edən vəşaaqları nəzərdə tutur.

Burada "bəbir" deyil, gepardın nəzərdə tutulduğunu fərz etmiş İ.A.Novikov və N.V.Şarlemanla da heç cür razılaşımaq olmaz. Kiyev Rusunda gepard yaşamırdı, Kiçik Asiya ölkələrindən gətirilən gepardları knyaz ovu üçün saxlayıb əhliləşdirirdilər. Rusiyada gepardlar o qədər də çox deyildi. Gepard balalarını ova aparmırdılar, ən azı ona görə ki, hələ əhliləşməmişdilər".¹

Digər şərhçilər də "pardusluğa namizədlər" haqqında belə bir ciddiyyətlə fikir yürüdükdülər.

Bu cəsarətimə görə də üzr istəməli olacağam: orijinalda "пардус" sözü yerli-dibli olmayıb. Bu söz çox-çox sonralar nasixin şəxsi təşəbbüsü sayəsində meydana çıxıb.

Türk eposunda "ак пардажи уй" birləşməsinə rast gəlmək olur. Yəni "ağ parçalı ev" (çadır), başqa sözlə desək, xanın səyyar qərargahı.

Ola bilsin ki, ruslar da knyazın səfər çadırını bu cür adlandırmışlar. Sual olunur: ağ örtüklü çadırın mətləbə nə dəxli var? Məntiq nədədir? İqor və Vsevolodun ağ örtüklü çadırı Svyatoslavın üstünə salınmış Qara Örtüklə təzad yaratmaq üçün lazımdır.

Ağ parçalı çadır dənizə qərq oldu və poloveslərdə böyük qürur doğurdu.

İndi izləyəək, görək nasix mənası ona məlum olmayan ifadəni necə "özününküləşdirmişdir"? İlk iki sözün formal analogiyalarını rus salnamələrindən tapır, üçüncüsünü yox. Bunu türk sözü kimi qəbul etməkdən başqa əlacı qalmır və onu kalka üsulu ilə ruscaya çevirir: "Аку пардужий шатер".

¹ Слово о полку Игореве. М., 1967, стр. 160.

Lakin cümlənin ifadə etdiyi məna onu qane etmir. Şəkilcə "уй" sözünə oxşayan "уя" (yuva) yadına düşür və müəllifin sadəcə olaraq, bir hərfi ("a") yazmadığını düşünərək, bu hərfi "yerinə qoyur" və cümləni tərcümə edir: "аки пардужье гнездо".

İndi bu ifadə rus knyazlarına deyil, poloveslərə aid olur və mətnin ümumi mənası əks istiqamətdə təhrif edilir.

Mətni bərpa edək:

"На реце Каяле тьма светъ покрыла: по Русской земли прострошася Половци. Ак пардажи уй в море погрузиста и великое буйство подасть Хинови"¹, yəni "Kayala çayında zülmət işığı boğdu; poloveslər Rus torpağına yayıldılar. Ağ parçalı çadır dənizə qərq oldu və şərqlilərdə (müsəlmanlarda) böyük qürur doğurdu".

Məğlubiiyyətdən sonra İqorun qoşununun "dənizdə qərq olması"nı İpatev salnaməsi də xəbər verir.

Lakin suda boğulan poloveslər haqqında orada heç nə deyilmir.

Nasix öz oxucusu üçün yalnız mətnin içindən seçib ayıra bildiyi türk sözlərini tərcümə edirdi. Köhnə rus sözlərini (arxaizm) isə çevirmir, özü başa düşdüyü şəkildə izah edirdi.

Paleoqrafçılar bir çox nasixlərə xas xüsusiyyəti – köçürdükləri əsərlərin leksikasına müdaxiləsini, oxucularda sual doğura biləcək yerləri dəyişdirmək, əlavələr eləmək meylini dəfələrlə qeyd etmişlər. Bir çox hallarda hərfi tərcüməyə gəlməyən adlar və arxaik terminlərə izahlar verilir. Məsələn,

¹ *Хиови* – şərqlilər, müsəlmanlar, poloveslər.

Kiril-Belozersk monastırının salnaməçisi Yefrosin İosif Flavinin "Yəhudi müharibəsinin tarixi" əsərini köçürərkən tez-tez öz biliyini nümayiş etdirir. Yerusəlimin mühasirəsindən bəhs edən fəsildə Roma sərkərdəsi Titin adı çəkilir. Yevrosin bu adı oxuculara izah etməyi özünə borc bilir. Orijinalda yazılıb: "Tit isə şəhər həndəvərinə keşikçiləri düzdü". Yefrosin bu cümləni öz şəxsi məlumatı ilə bəzəyir: "Uspasianın oğlu isə şəhər həndəvərinə keşikçiləri düzdü".

Yaxud orijinalda yazılıb: "Qorpiya ayının 8-ci gününün səhərişi gün çıxdı". Nasix qələmi burada da dinc durmur: "Qorpiya sentyabr ayı deməkdir. Qorpiya ayının 8-ci gününün səhərişi gün çıxdı".

Nasixlərin əsas vəzifəsi mətni oxucular üçün anlaşılıq etməkdir. Bu məqsəd nəminə onlar bəzi hallarda əsərin formasını dəyişir, hətta məzmununa da müdaxilə edirdilər.

Bizim nasix də istisna deyildi: o, qədim adlar və terminlərlə bağlı bir sıra izahlar yazmış və sonralar bu əlavələr poemanın "canına işləyərək" (bəlkə də XVIII əsr nasixlərinin təqsiəri üzündən) xeyli dolaşılıq yaratmışdır.

Söylədiyimiz fikirlə əlaqədar daha bir halı nəzərdən keçirək: redaktor şərhli müəllif mətninə keçərək, tarix baxımından onu təhrif etmişdir. Boyarlar Svyatoslavın yuxusunu yozurlar:

Уже снесся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже връжеса Дивь на землю...¹

Nasix son misranı köçürüb fikrə gedir: oxucu bu parçadakı bütün sözləri başa düşəcəkdir, ola bilər bircə Div sözünü anlamasın. Bu sözə birinci dəfə təsadüf edilsəydi, narahat

¹ Qəbul edilmiş çevirməyə əsasən: "Daha rüsvayçılıq şərfi basdı: daha zorakılıq azadlığa güc gəldi; daha Div yerə dəydi".

olmağa dəyməzdi: mətndən aydın olur ki, bu Divə münasibətimiz necədir. Bəla orasındadır ki, bu ad ikinci dəfə yad edilir. Özü də birinci dəfə mətndən bəlli olur ki, Div – mənfi obrazdır. Deyəsən, Div orada İqorun düşmənlərini knyazın basqınından xəbərdar eləyir. İndi bu Div birdən-birə müsbət rolda çıxış eləməyə başlayır: onun məhvi rus xalqının fəlakəti kimi qiymətləndirilir...

Nasixin çağırılığını anlamaq olar. O, törəmə "divno-divno" (qəribə, heyrətli, əcaib) sözünü xatırlayır və bu termini izah etməyə cəhd göstərir. Kiçik hərflərlə böyründən yazır – "се бог отски и"¹ (yəni bu, ataların tanrısıdır) və нормал, йары устав² xətlə müəllif mətnini köçürməkdə davam edir:

**Красные девы въспеша на брезе
синему морю...³**

XVIII əsrin nasixi (Musin-Puşkin) "се бог отски" ifadəsinin XVI əsr nasixinin izahı olduğunu sezmir və bu əlavəni də mətnə daxil edib sözləri öz bildiyi kimi hecalara bölür.

**Се бо Готския красный девы въспеша на брезе
синему морю...⁴**

Beləcə, məşhur "qot qızları" peyda olur.

İnanmıram ki, "qot qızlarını" XVI əsr nasixi uydurmuş ola. Yəqin ki, onun bu etnonimdən heç xəbəri yoxmuş. Savadlı, məlumatlı Musin-Puşkin isə qotlara yaxşı bələddi.

¹ "Отский" – "отечески" sifətinin əski formasıdır, yəni əcdad Красные девы вспеша на брезе.

² Устав – qədim yunan və slavyan rus əlyazmalarının yazıldığı iri xətt.

³ "Gözəl qızlar göy dənizin sahilində oxuyurlar..."

⁴ Təhrif olunmuş mətnin tərcüməsi: "Budur, gözəl qot qızları göy dənizin sahilində oxuyurlar..."

...Beləliklə, XVI əsr nasixi köçürməyinə davam edir:

**Красный девы
вьспеша на брезе синему морю,
звоня русскимъ златомъ –
поють босоврамне,
лелеют мечь Шаруканю...¹**

Yenidən "босоврамне" sözünə rast gələn nasix özünü büsbütün itirir: bayaq bu qarğalar yalnız qarılıdırdılarsa, indi cuşa gəlib bülbül kimi cəh-cəh vururlar. Qarğa da oxuyarmı? Özü də açıq-aşkar bildirilir ki, bu "босовран" sözü gözəl qızlara aiddir... Nasixi şübhə bürüyür: bəlkə bu sözün altında heç də qarğalar "gizlənməyib"? Termini mənimsəmək yolunda o daha bir cəhd edir və onu "босуви время" birləşməsinə çevirir. Bəs indi əvvəlki "босуво" necə olsun? Geri qayıdıb əvvəlki nümunəyə bir də nəzər-diqqət yetirmək artıq qeyri-mümkündür – keçənə güzəşt!.. Nasix vəziyyətlə barışıb, saxtakarlığa əl atır: "босуви время" və "босуви врани" (boz qarğa) ifadələri arasında lazımsız paralellər yaranmasın deyə o, özünün son "kəşfini" inversiya edir və saitlərin yerini dəyişir – "время бусово" – "bus çağları".

Slavyan istorioqrafiyasında bu qədər hay-küy doğurmuş "bus çağları" ifadəsi "qot qızları" ilə birgə heç nədən yaranmışdır. Bu boş hay-küyün əks-sədası hələ də eşidilməkdədir.

...Rus qızılını cingildədə-cingildədə oxuyan Konçakın babası, bir vaxtlar rus knyazlarının məğlub etdikləri Şarukanın qisasının alındığına şadlanan gözəl "busurman" (müsəlman) qızları – göz yaşsı (mirvari) axıdan və Svyatoslavı əzizləyən, arıq, dul "busurman" qadınlarının əksidir.

¹ "Gözəl qızlar göy dənizin sahilində rus qızılını cingildəyə oxuyurlar – bosovramnelər (?) oxuyurlar, Şarukanın qisasını diləyirlər".

Əks paralellər göz qabağındadır: dul – qız, mirvari – qızıl, xeyirxahlıq – bədxahlıq, dul qadınların xəstəyə (Svyatoslava) xeyirxah məsləhəti ("beş buxovu islağa qoy") – gözəl qızların intiqam almaq yanğısı, şövqü.

Beləliklə, Svyatoslavin qarışıq yuxusunun bütün rəmzi obrazları boyarlar tərəfindən yozulub izah edilmişdir.

ÇAR DODON VƏ HERODOT

İndi isə canlı nümunə əsasında göstərmək istəyirəm ki, nasixin bir kobud xətası elm aləmində necə böyük əks-səda doğura bilər. Nasixin gizli qalan səhvi müasir yozumlar sayəsində şişib-böyüyərək bir danılmaz tarixi fakt qüvvəsinə minir, onun da əsasında fantastik qalalar qurulur.

V.İ.Stelletski məqalələrinin birində "поют время Бусово, лелеют мечь Шароканю" misrasının yozumu tarixini qısaca şərh etmişdir. Bu tarixçədə mənim də adım və yerim var.

V.İ.Stelletski: "Cümlənin birinci hissəsi Dastanın anlaşılmaz yerlərindən biridir. Müxtəlif təkliflər, düzəlişlər irəli sürülmüşdür. N.Qramotin 1823-cü ildə fərz etmişdi ki, Bus – poloves xanının adıdır. 30-cu illərdən başlayaraq sovet elmində E.Oqonovskinin 1876-cı ildə irəli sürdüyü fikir üstünlük qazanmışdır: "Bus" – elmdə şərti olaraq, "ant" adlandırılan qədim Şərq slavyanları başçılarından biri knyaz Bojdur. Boj 375-ci ildə qot kralı Vinitar tərəfindən məğlub edilmişdir. Knyaz Boj, onun oğulları və yetmiş nəfər adlısanlı ant əyanı əsir alınaraq edam olunmuşdur".

N.K.Qudziy tamam fərqli mövqe tutmuşdu. O yazırdı: "Bus – çox güman öz qələbələriylə şöhrət tapmış poloves

xanıdır". Lakin özünün "Qədim rus ədəbiyyatı müntəxəbatı"nda o başqa fikir söyləmişdi: "Bus – ant knyazı Bos, yaxud Bousdur".

1962-ci ildə O.Süleymenov yazmışdır ki, təhlil edilən hər iki cümlə eyni bir hadisəylə – 1107-ci il döyüşü ilə bağlıdır; məlum olduğuna görə, həmin döyüşdə rus knyazlarının birləşmiş qüvvələri poloves xanları – Boyan və Şaruxanın ordularını endirmişdir... İqorun məğlubiyyəti nəticəsində Artık xanın oğlu və Şaruxanın nəvəsi Konçak ata və babasının qisasını almaq imkanını əldə edir; bax elə buna görə, "qot qızları" qıpçaqların məğlubiyyətini və rüsvaycasına qaçmasını xatırlayır və Konçakın qələbəsinə sevinirdilər. Qıpçaqların meydandan qaçdığı həmin döyüşdə olduğu kimi, bütöv bir tayfanın, yaxud xalqın kütləvi qaçmasının qax dilində xüsusi adı var – "босы". "Время босы", yaxud Dastandakı konstruksiyaya əsasən – "время босубо-босубо".¹

V.İ.Stelletski bu izahı qəbul edib, cümləni bu cür tərcümə edir: "Ötən dövrlərin fəlakətləri barədə oxuyur və Şaruxanın qisasını diləyirlər".²

O.V.Tvoroqov da həmçinin mənim mülahizələrimlə razılışıb, ant knyazı Bojdan üz çevirmişdir.³

Mən öz qələbəmə ona görə belə əhəmiyyət verirəm ki, Boj – "vətənpərvər" istioqrafiyanın elmə sırıdığı bütün qəlp "dəyərlərin" rəmziydi. Nə üçün XIX əsrdə alimlərdən heç biri E.Oqonovskinin fikrinə şərik çıxmaq istəmədi? Və nə üçün əsrimizin 30-cu illərində sovet alimlərinin hamısı bir nəfər kimi E.Oqonovskinin uydurmasını dahiyənə kəşf elan

¹ Слово о полку Игореве. М., 1967, стр. 160-161 (тərcümə və şərhlər V.İ.Stelletskinindir).

² Yənə orada, səh.70.

³ Слово о полку Игореве. Л.-М., 1967, стр. 503 (şərhlər O.V.Tvoroqovundur).

etdilər? Təkcə N.K.Qudziy hələ müqavimət göstərirdi, lakin 1838-ci ildə o da artıq danılmaz bir həqiqətə çevrilmiş bu uydurmanı qəbul etməli oldu.

Boja nümunəsində tarixin necə asan saxtalaşdırıldığını aydın görmək olar.

"Bus çağları" (Musin-Puşkin variantı əsasında) dövründən "qot qızları" ilə qonşuluqdan ilham alan E.Oqonovski hekayələrinin birində "Booz" adına rast gəldiyi Roma tarixçisi İordanın (VI əsr) "Qotların mənşəyi və hünərləri" əsərinə istinad etmişdir. Onun inamsız halda irəli sürdüyü fərziyyə də yalnız bu "Booz" sözünə əsaslanırdı.

Yarım əsrdən sonra onun ehtimalı gözlənilməz bir istiqamət aldı. "Booz" "Божа" çevrildi (baxmayaraq ki, latın əlifbasında "j" hərfi yoxdur və İordan heç cür bu formanı yaza bilməzdi); antlar yalnız ona görə Şərqlə slavyanlarının əcdadı elan edildi ki, guya "İqor polku dastanı" müəllifinin Boozdan xəbəri varmış, yəni onun obrazı slavyanların tarixi yaddaşında qalıbmış...

Ötən 40-50 ildə antlar – şərqi slavyanlar düsturu heç bir dəlil-sübut olmadan tarixçilərin şüurunda özünə möhkəm yer saldı və indi Şərqlə slavyanlarının tarixi üzrə sanballı elmi əsərlərdə bu tezisdən çoxdan sübuta yetirilmiş bir həqiqətdən danışılan kimi danışılır.

A.K.Yuqov isə öz tərcüməsində "Boju" xalis rusla çevirmişdir: "Rus knyazı Bojanın ölümünü yad edir, Şaruxanın qisasını alanlara alqış deyirlər".

Beləcə, XVI əsr nasixinin bir səhvi tarix elmində bütöv bir məktəb yaratmışdır.

1962-ci ildə "Ayaqyalın canavar və qot qızlarının nəğmələri"¹ məqaləmdə yazmışdım: "Nə üçün bu başabəla qızlar

¹ "История", 1962, № 11.

İqor qoşunlarının tarixi üçün elə bir əhəmiyyəti olmayan məğlubiyyətiylə əlaqədar olaraq, min il əvvəl olmuş eynən bu cür xırda hadisəni belə asan və adətkər şəkildə yad edirlər?

Və Dastanın müəllifi nə qədər savadlı olsaydı da, öz zəmanəsinin oğlu olaraq qalırdı və çətin ki, o cür uzaq dövrlərə aid faktları bilmiş olaydı, özü də buna elə bir ehtiyac olmadığı halda. Heç şübhəsiz ki, burada söhbət nədən getsə də, əfsanəvi ant sərkərdəsi Bozdan gedə bilməzdi".

İndi mən həmin məqaləmi bir də nəzərdən keçirib, ondan imtina edirəm. Bircə sitat gətirdiyim bu parçanı çıxmaq şərtiylə. Yalnız bunu əlavə etmək istəyirəm: Dastanın müəllifi üçün hətta Yaroslav Mudrı zəmanəsi də uzaq bir dövr idi. Tarixi keçmiş onun təsəvvüründə XI əsrin hüdudları ilə məhdudlaşır. XVIII əsrin ziyalıları üçün də keçmişin azı iki min yaş vardı. Müəllifin tarixi təsəvvürlərinin hüdudlarını süni şəkildə genişləndirməklə bir tarixi şüurun dialektik inkişaf mənzərəsini istər-istəməz təhrif etmiş oluruq.

Həqiqətən də tarixi adı elə-belə, ötəri yad etmək üçün müəllif gərək tam əmin olaydı ki, oxucular onun eyhamını başa düşəcəklər. Hələ bu faktı necə izah edək ki, slavyan yazılı mənbələrinin heç birinin tarixi yaddaşı IX-X əsrlərdən qədimə getmir? Və hanı sübut ki, İordanın əsərlərini Rusiyada oxuyurmuşlar. Hətta əgər onu tərcümə edib sevirildirsə də, bu heç nəyə dəlalət etmir, o cümlədən belə suala da cavab vermir: müəllif nə üçün məhz antları slavyanlara əcdad seçmişdir? İordanın əsərlərində onların dili, mədəniyyəti, yaşadıkları coğrafi ərazi barədə heç bir məlumat yoxdur. O yalnız bir neçə ad çəkir və onları hun tayfası adlandırır. Hətta indinin özündə də hunları slavyandilli xalq hesab etməyə ən vətənpərvər tarixçi belə ürək eləməz.

Mənə belə gəlir ki, Dastan müəllifinin nə hunlar, nə qotlar, nə antların varlığından xəbəri yoxmuş. Ant, çox güman, latınların anti – əks, zidd, yad, özgə – sözüylə əlaqədardır. Latınlar bütün rəqiblərini ümumiləşdirilmiş şəkildə bu cür adlandırırdılar.

"Amal Vinitari... hunların aqalığına güclə dözüdü. Tədicən onların hakimiyyətindən azad olub, o zərbəni göstərmək məqsədilə ordusunu antların ərazisinə yeritdi".¹ Burada "ant", güman ki, "hunn" termininin sinonimi kimi işlədilmişdir.

Bir anlıq özümüzü elə göstərək ki, tarixçilərin bütün bəzəyib-düzdüklərinə inanırıq. Onda belə çıxır ki, "ant övladı" İqora düşmən kəsilən "qot qızları" onun əcdadı Bozun məğlubiyyətinə sevinərək oxuyur və poloves xanı Şaruxanın qisasını diləyirlər. Halbuki XII əsrin əvvəllərində türklərin məğlubiyyətini qədim german "deva"ları deyil, məhz poloves qızları özlərinə dərd edə bilərdilər.

Qədim rus ədəbiyyatının görkəmli mütəxəssisi V.F.Sobolevskinin məqaləmə cavabı da "Prostor" jurnalında çap olunmuşdu.²

V.F.Sobolevskinin yazısı bir məsələyə – Bojanın müdafiəsinə həsr edilmişdi. Doğrudur, möhtərəm alimimiz öz fərziyyəsi xeyrinə yeni bir dəlil gətirə bilməmişdir; görünür, o haqlı olaraq düşünürdü ki, bəzi hallarda ən kəsərli dəlil – qətiyyət və inamdır. O yazırdı: "O.Süleymenovun mülahizələrindəki yanlışlıq onun "Boza" və "busove" sözlərinin təsadüfi fonetik oxşarlığına istinad etməyindən irəli gəlir. Onun gəlidiyi qənaət əldə olan tarixi faktlara ziddir". Yaxud "Dastan müəllifində ant kralı Buse (artıq "booz" deyil, "Buse" – O.S.) dövrü kimi uzaq bir hadisədən danışmaq və üstəlik, "qot qızları"nı yada salmaq zərurəti nədən doğub? Bax

¹ Иордан. О происхождении и деянии готов (Гетика). АН СССР, 1960, стр.115.

² В.Ф.Соболевский. Готские девы в "Слове о полку Игореве", "Простор", 1963, № 5.

məhz bu səhnədə Dastanın həqiqi məramı, ideyası aşkar olur – çox qədim dövrləri, ant kralı Busun qot basqınlarına necə sinə gərdiyini xatırlatmaqla rus knyazlarının vətənpərvərlik hissələrinə təsir göstərmək..."

Bilən adama xatırladılar. Rus knyazları isə o uzaq dövrlər haqda heç nə bilmirdilər. Bəlkə mən səhv edirəm? Deyirəm bəlkə XII əsrdə bütün rus knyazları "kolleclərdə" qot və ant tarixinin geniş kurslarını keçirmişlər? Özü də Booz qot basqınlarına elə uğurla "sinə gərmirdi" ki, bunu kimlərsə nümunə göstərəsən; məlumdur ki, Booz axırda məğlub edilmiş və oğullarıyla birgə çarmıxa çəkilmişdi. Bu sayaq nümunələri çox da uzağa getmədən daha yaxın dövrlərdə də tapmaq olardı.

Daha sonra V.F.Sobolevski özünün əsas dəlilini ortaya çəkir: "Şübhə etməmək olar ki, Dastan müəllifinə tarixi mənbələr məlum idi və o bunlardan istifadə edirdi".

Halbuki belə qəti bəyanat üçün onun əlində heç bir sübut yoxdur. Beləliklə, V.F.Sobolevski məni "inandırdı" ki, Dastan müəllifi və onun oxucuları – udel knyazları, boyarları və sairələr İordanın əsərindəki on sətiri az qala əzbər bilirmişlər.

...Hətta hamıya yaxşı məlum olan hadisələri, yaxud ifadələri təsvir edəndə də yazıçı, yaxud nasix adətən bəhrələndiyi mənbəni göstərir. Məsələn, "Danilin həyat və sərgü-zəştləri" bu cür bibliografik məlumatlarla zəngindir: "Bu, İncildə yazılıb", "və sairə Paremiyadır", "və sairədən Məryəm ananın Jitiyesində yazılıb..."

Əgər istinad edilən mənbə çoxlarına məlum deyilsə, o vaxt qeyd daha ətraflı olur. Dastanda isə "Bus çağları" qətiyyənlə şərh edilmir. Bu da onun qeyri-tarixi mənşəyini, yaxud da bu ifadənin çox geniş yayıldığını, – bu isə mümkün deyil, – sübut edir.

Türkoloq-dilçilər qədim rus mətnində tapılmış türk ifadələrinin oxunuşu və seyrəkləşdirməni dəqiqləşdirəcəklər.

O vaxt ola bilər ki, bəzi uyğunluqların düzgün olmadığı aşkara çıxsın. Lakin "плеснь" – "bilirsən" və "дебрь किसानь" – "dəmir buxov" kompozisiyası mənə belə gəlir ki, artıq sübuta yetirilmişdir.

On il bundan əvvəl mən "плеснь... дебрь किसानь" ifadəsini beləcə də oxumuşdum. Sonralar bu yozumu dönə-dönə yoxlamışdım, özümü təkzib etməyə çalışmışdım. Yalnız indi bu tapıntıni üzə çıxarmağa cəsarət edirəm. Rusiya və Ulu Çölün dil əlaqələri tarixi üçün bu ifadənin misilsiz dəyəri var və ona lazımı diqqət və həssaslıqla yanaşılmalıdır.

Bu, XIII əsrəqədərki slavyan mənbələrində aşkar edilmiş ilk türkdilli cümlədir.

Beləliklə, "Svyatoslavın yuxusu və onun boyarlar tərəfindən yozulması" mikroeposu, mənim fikrimcə, protoqrafda bu şəkildə imiş.¹

А Святъславъ мутень сонъ виде:

В Киеве на горахъ *снчъ*

съ вечера одевахътъ мя, рече,

чръною паполомою на кровати тисове,

чръпахнуть ми *синее* вино съ трутомъ смешено.

Сыпахуть ми тыщи *тулы* поганыхъ тльковинь

великий женчюгъ на лоно и негують мя.

Уже дьскы безъ кнеса вмоемъ тереме златовръсемъ

(Всю ночь съ вечера) *бусоврамне* (възгряяху). "*Блесень скана болони беша дебрь किसान ю инес ошлюкъ син* (ему морю)".

И ркоша бояре Князю:

"Уже, Княже, туга умь полонила,

Се бо два сокола слетеста съ огня стола злата:

¹ Mötərizədə nasixlərin əlavələri verilib. Mənim izah etdiyim yerlər kursivlə yığılmışdır.

поискати града Тьмутороканя,
а любо испити щеломомь Дону.
Уже соколами крыльца *принешали*
поганыхъ саблями.
а самую опустоша въ путины железны.
Темно бо бе, гдн:
два солнца померкоста,
оба багряная стлѣпа погасоста
и съ нимъ молодая месяца (Олеги и Святъславъ).
тьмоу ся поволокоста на реце на Каяле,
Тья светъ покрыла: по Руской земли прострошася Половци.
Ак пардажи уй въ море погрузиста и великое *буйство* подасть
Хинови.
Уже снесеса хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже врьжеса дивъ на землю
(*се бог отский*)
Красныя девы въспеша на брезе синему морю, звоня руским
златом.
Поють бусоврамне
лелеють мечь Шароканю.
А мы уже, дружина, жадни веселия.¹

¹ O.Süleymanovun yozumu əsasında: “Svyatoslav Kiyevdə, qarışıq bir yuxu gördü. O dedi: “Bu gecə axşamdan məni qaraya bürüyüb qaraçöhrə taxtın üstünə uzadıblar, mənə torta qarışıq odlu şərab içirdilər. Çölçülərin arıq və dul arvadları sinəmə göz yaş axıdaraq məni əzizləyirlər. Artıq taxt-tac knyazsızdır. Müsəlmanlar dedilər: “Bilirsən ağı necə qaytarırlar? Beş dəmir buxovu islağa qoy (yu sən)”.

Boyarlar knyaza dedilər: “Knyaz, atıq qəm ağılmı əsir etmişdir. İki qızılquş qabxıb uçub qızıl ata taxtından ki, Tmutorokan şəhərini fəth etsinlər, ya da dəbilqəylə Dondan su içsinlər. Lakin artıq kafir qılıncları şahinlərin qanadlarını qırıb, özlərini də dəmir tora salıblar. Ağa, qaranlıq çöküb: iki günəş zülmətə büründü, iki al-qırmızı şüa söndü, bunlarla birgə təzə ay da zülmətə qorq oldu. Kayala çayında zülmət işığı boğdu, poloveslər Rus torpağına yayıldılar. Ağ parçalı ev dənizə qorq oldu və şərqilərdə böyük qürur doğurdu. Daha rüsvayçılıq şərfi basdı; daha zorakılıq azadlığa güc gəldi; daha Div yerə dəydi (canı çıxdı); indi gözəl qızlar (poloves qızları) göy dənizin sahilində rus qızlarını (qənimət) cingildə-də-cingildə oxuyurlar – müsəlmanlar oxuyurlar. Şaruxanın qisasını diləyirlər”.

NAMUSLU "SÖZ"

Mənim zəifliyim? Qeyri-ardıcılıq.

Mənim gücüm? Elə həmin şey.

Taqor

HEYRƏT

XII əsr mənzərəsini təsvir edən çat-çat olmuş köhnə rəsm – "İqor polku dastanı" XVI əsrdə bərpa edilib yenidən rənglənmişdir.

Dastanın bərpasının ikinci mərhələsi XVIII əsrə təsadüf edir.

Orijinalı rəngbərəng mala qatı örtür.

Tədqiqatçının vəzifəsi rəng əlavə etmək deyil, sonrakı dövrlərə aid mala qatını qaşımaq, protoqrafi aşkara çıxarmaqdır.

Bu işin axırında məlum ola bilər ki, ikona divardan tərsinə asılıbmış və orada tanrı – İqor deyil, üz-gözündən iblislik yağan şöhrətpərəst bir bəndə təsvir edilibmiş.

Yada salmaq yerinə düşər ki, muzeylərin birində Pikassonun rəsmləri bu yaxınlaradək tərsinə asılıbmış və uzun illər ərzində heç kəs bunu sezməyibmiş.

Bu bölmədə sübut etmək istəyirəm ki, müəllif və tədqiqatçının dünyagörüşlərindəki fərq tədqiqatçıya poemanın ideya məzmununu düzgün anlamağa mane olmuş və nəticədə

o, Dastanın ən əhəmiyyətli yerlərini düzgün oxuya bilməmiş, təhrif etmişdir.

Əldə olan nümunəyə əsasən, Dastanın ideya süjetini sxem şəklində təsvir edək.

Dastan ədalətsiz müharibəyə başlamış İqoru məzəmmət edir.

Onun ilk qələbəsinə sevinir.

İkinci döyüşdə məğlub olmuş əsgərlərinə ağı deyir.

Svyatoslav Vsevolodiçin sözləriylə knyazları vətənin müdafiəsinə səsləyir.

Keçmiş və bugünkü çəkişmələri tənqid edir.

Köçərilər üzərində qələbə çalmış İqoru, onun knyazlarını və qoşununu vəsf edir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu sxemdəki aşkar ziddiyyətləri görmək istəmir. Onlar əsas diqqəti "ağı deyir", "səsləyir", "vəsf edir" – məqamlarına yönəldirlər.

...1964-cü ildə SSRİ Coğrafiya Cəmiyyətinin etnoqrafiya bölməsinin iclasında "XIII əsrdə monqollar və "İqor polku dastanı" məruzəsiylə tarixçi L.N.Qumilyov çıxış etdi. Bu, dastanın yaranma tarixini təkzib etmək cəhdi idi. Onun qəti əqidəsinə, Dastan heç də XII əsrdə deyil, yüz il sonra – XIII əsrdə, bəhs edilən hadisələrdən uzaq bir şəxs tərəfindən yazıya alınmışdır, buna görə o, hadisələri çox da dəqiq təsvir edə bilməmişdir. Məncə, əsaslandırılmamış fikirdir, lakin onun bəzi fərziyyələri böyük maraq doğurur. Nəzəri o da cəlb edir ki, məruzədə (o, geniş əks-səda doğurmasa da) bizim slavistikada ilk dəfə olaraq, abidənin həqiqiliyi şübhə altına alınmışdır.

"Təəccüb. Belə hesab olunur ki, 1187-ci ildə yazılmış "İqor polku dastanı" rus knyazlarını birliyə və rus xalqına yad olan köçəri mədəniyyətinin nümayəndələri – poloveslərə qarşı mübarizəyə səsləyən vətənpərvər əsərdir. Belə hesab

edilir ki, bu çağırış öz ünvanına, yəni udel knyazlarına çatmış və onlar 1197-ci ildə antipoloves ittifaqı təşkil etmişlər. Həqiqətən də, Dastanın hərfi mənasından belə bir konsepsiya doğur və ilk baxışda yeganə düzgün fikir kimi görünür. Lakin Dastanı yalnız bir qrup faktla deyil, həm qədim rus, həm də qonşu ərəzilərdə baş vermiş real hadisələrlə birgə, kompleks halında nəzərdən keçirdikdə, oxucuda istər-istəməz çox ağır, xoşagəlməz bir hiss – acı təəccüb hissi oyanır.

İqor Svyatoslaviçinin yürüşünə heç bir siyasi zərurət yox idi. Hələ 1180-1183-cü illərdə İqor poloveslərlə sıx ittifaqda idi. 1184-cü ildə o, poloveslərə qarşı yürüşdə iştirak etməkdən boyun qaçırır, baxmayaraq ki, bu əməliyyata əmisi oğlu Svyatoslav Vsevolodiç başçılıq edirdi... Və qəfildən, heç bir səbəb olmadan, o, cüzi bir qüvvəylə Qara dənizdən Xəzərədək uzanan çox geniş ərəziləri fəth etməyə girişir. Özü də qeyd edilir ki, İqor öz fəaliyyətini hətta Kiyev knyazı ilə də razılaşdırmamışdı. Təbii ki, hazırlıqsız hərbi yürüş fəlakətlə bitdi, lakin fəlakətin səbəbkarı canını qurtarıb Kiyevə, "Piroqoşey Məryəm anasına" dua etməyə gələrkən "bütün ölkə, bütün xalq" hiddətlənmək, faciənin səbəbkarını lənətləmək əvəzinə, nədənsə sevinib şadlanır, ona alqış söyləyir, döyüşdə həlak olanlar, əsirlikdə qalanlar heç yada da düşmür..."¹

Bu məntiqsizlik, bu təəccüb tədqiqatçıda mütləq belə bir sual doğurmalı idi: Dastanın mətni düzgün yozulub oxunubmu?

Müəllifin mövqeyini, onun İqora münasibətini başa düşmək üçün ilk əvvəl şimal knyazlarını bu ümitsiz müharibəyə girməyə vadar etmiş səbəbləri aydınlaşdırmaq lazımdır.

¹ Доклады отделения этнографии. Вып. II, Л., 1966, стр. 56-57

Dastanın aid edildiyi dövr Kiyev Rusundakı siyasi hadisələri düzgün anlamaq üçün lap əvvəldən başlamalıyıq.

1162-ci ildə Kiyev knyazı Rostislavın hakimiyyəti güclü müttəfiq Mstislav Volnskinin təzyiqinə məruz qalır. Nə Kiyev boyarları, nə də knyazın qvardiyası – Qara klobuklar Rostislava arxa durmurlar. Knyaz öz hakimiyyətini Mstislavla bölüşdürməli olur, Belqorod, Torçesk, Kanev şəhərlərini, hətta Qara klobukların torpaqlarını onun ixtiyarına verir.

Taxt-tacının laxladığını hiss edən Rostislav ümidini Çölə bağlayır. Beluk (Bölük) xanın yanına elçi gedib, xanın qızını oğlu Rürikə istəyir. Nikah baş tutur. Poloves yardımını Rostislavın mövqeyini möhkəmləndirir.

1164-cü ildə İqorun atası, Çerniqov knyazı Svyatoslav Olqoviç ölür. Mərhum knyazın qardaşı oğlu Svyatoslav Vsevolodiç silah gücünə Çerniqov taxtına yiyələnir. Öz əmisi oğlanları Oleq və İqor Vsevolodiçləri Çerniqovdan şimal torpaqlarına qovur. Qardaşları bu zalımlığı heç vaxt ona bağışlamayacaqlar. Ömürlərinin axırına qədər təxminən iyirmi il ərzində onların fəaliyyətinə intiqam hissi yön verəcək. Onların arasında vuruş da olacaq, barışıq da, lakin daha heç vaxt bir-birlərinə səmimi münasibət bəsləməyəcəklər. Qardaşların və Svyatoslav Vsevolodiçin münasibətləri daim gah açıq, gah gizli düşmənçilik fonunda cərəyan edəcək.

Artıq iki ildən sonra şimal knyazları müharibəyə başlayacaqlar.

Svyatovslavın dəvəti və təhriki ilə poloveslər Novqorod-Severskə basqın edəcəklər.

Rostislav müharibə edən tərəfləri barışdıracaq...

1167-ci ildə Rostislav ölür və Kiyev taxt-tacı uğrunda mübarizə yeni mərhələyə qədəm qoyur. Kiyev əhli və Qara klobuklar (qaraqalpaqlar) Mstislav Volnskidən kömək

istəyirlər. O, taxt-tacın qanuni varislərini – Rostislavın oğullarını (Rüriki və Davıdı) "kənar edir", 1167-ci il mayın 15-də Kiyev şəhərinə təşrif buyurub taxt-taca sahib olur.

Kiyevlilər və Qara klobuklar yəqin bir də ona görə Mstislava kömək edirdilər ki, o, Qara klobukların da, tor-kinlərin də, berendeylərin də düşməni olan poloveslərlə heç vaxt ittifaqa girmirdi. Rostislavı isə ona görə sevmirdilər ki, o, öz siyasətində həmişə poloveslərə arxalanırdı.

Mstislavın gəlişi ilə Rusiyada yeni siyasətin binası qoyulur. Poloveslər Kiyevə qarşı yürüşə hazırlaşırlar. Böyük knyaz Mstislav güclü bir qoşun yığıb 1168-ci ilin yazında Böyük Çölə gözlənilməz zərbə endirir. Volinsk knyazlarının əksəriyyəti bu yürüşdə iştirak edir. Tündməzac Kiyev knyazı təzyiq göstərib, Çerniqov və Şimal knyazlarını, hətta Rostislaviçləri – Rürik və Davıdı öz polklarına döyüşə göndərməyə vadar edir.

Mstislav ordusunun əsas zərbə gücü Basteyin başçılıq etdiyi tork süvariləri, həmçinin qaraqalpaqlar və berendeylər idi.

Yürüş erkən baharda (martın 2-də) köçərilərin yaylağa təzəcə tərpendiyi bir vaxtda başlanır. Quzulama dövrüdür, sürülər ləng hərəkət edir. Türklər hərblə yox, məişət qayğıları ilə məşğuldur. Buna görə onlar müdafiəni təşkil etməyə macal tapmırlar. Rus qoşunları böyük qənimət ələ keçirir...

Bu qələbə Mstislavın yürütdüyü siyasətə çoxlu tərəfdar qazandırdı. Novqorodlular Svyatoslav Rostislaviçi qovdular, Mstislavın yanına minnətçi salıb oğlu Romanı özlərinə knyaz istədilər. Böyük knyaz "azad şəhərin" xahişinə əməl elədi və aprelin 14-də Roman Novqoroda təşrif buyurdu.

Lakin müxalifət də əli qoynunda oturmamışdı. Suzdal knyazı Andrey Boqolyubski (Yuri Dolqorukinin oğlu)

Mstislavın hakimiyyətinin güclənməsindən və Çöllə münasibətlərin kəskin pisləşməsindən narazı olan knyazların itti-faqını təşkil edir.

1169-cu ildə on iki knyazın qoşunu Kiyev üzərinə yürüşə başlayır. Onlarla birgə poloves alayları yürüyür.

Həmin ilin martında Kiyev alınıb talan edilir. Taxt-taca Yuri Dolqorukinin oğlu, Andrey Boqolyubskinin doğma qardaşı Qleb Yuryeviç sahib olur.

Mstislavın köçəri türklərlə ənənəvi münasibətləri kökündən dağıtmaq cəhdi uğursuzluqla nəticələnir.

Mstislavın devrilməsində əsas rolu poloveslərlə qan qo-humluğunda olan knyazlar oynayırlar (Yuri Dolqorukinin oğulları; Olqoviçlər – Oleq və İqor; Rostislaviçlər – Rürik və Roman və s.).

1170-ci ildə Andrey Boqolyubski Svyatoslav Rostislaviçi Novqorod taxtına qaytarmağa cəhd edir. Müvəffəqiyyət qa-zana bilmir.

Qoşunu novqorodlular tərəfindən məğlub edilir. Svyatoslav Rostislaviç ölür. Öz qorxulu rəqibinin zəifləməsindən istifadə edən Mstislav Volınski Qara klobuklar, Qaliç və turovsk alayları ilə birgə Kiyev üzərinə yeriir. Kiyevlilər şəhər darvazalarını döyüşsüz öz sevimli knyazlarının üzünə açırlar.

Qleb Yuryeviç poloveslərə pənah aparır və bir aydan sonra (apreldə) Konçakla qayıdıb Mstislavı Kiyevdən qovur. Başibəlalı knyaz 1170-ci ildə qısa sürən xəstəlikdən sonra öz doğma Vladimir-Volınsk şəhərində vəfat edir.

Onun oğlu Roman Novqorodu tərk edir, onun yerini Andrey Boqolyubski ilə olan sazişə əsasən Rürik Rostislaviç tutur.

Belə hesab etmək olardı ki, ənənəvi qayda bərpa olunur. Rusun əsas şəhərləri Böyük Çöl ilə əvvəlki mehriban mü-nasibətlərin tərəfdarı olan knyazların əlindədir.

Lakin Kiyev boyarları və kilsə bir daha öz gücünü sübut edir. 1171-ci il yanvarın 20-də Qleb Yuryeviçi zəhərləyirlər. O, atasının qismətini bölüşdürür və Berestovodakı Spas kilsəsində Yuri Dolqorukinin yanında dəfn edilir.

Boyarların təkidiylə Rostislaviçlər Andrey Boqolyubskinin iradəsinə zidd olaraq, knyaz taxtına Vladimir Mstislaviçi dəvət edirlər. Lakin Vladimir atasının siyasətini davam etdirə bilmir, cəmi dörd ay knyazlıq edib naməlum xəstəlikdən ölür. Çox güman onu da zəhərləmişdilər.

1171-ci ilin iyulunda Andreyin köməyilə Kiyev taxtına Roman Rostislaviç yiyələnir. O yaqın ki, öz sələflərinin acı taleyini nəzərə alaraq, boyarlarla sazişə girir. Bu, Andrey Boqolyubskiylə münasibətləri pozmaq deməkdir. Lakin əlac nədir?! Andrey uzaqda – Suzdalda olduğu halda boyarlar yaxındadır, hər bir an ona xətər yetirə bilərlər.

1173-cü ildə Andrey yenidən qardaşının qatillərinin verilməsini tələb edir. Rostislaviçlər bundan boyun qaçırır və Qriqori Xotoviçlə onun əlaltılarının aradan çıxıb gizlənməyinə imkan yaradırlar.

Belə olanda, Andrey tələb edir ki, Roman taxt-tacdan əl çəksin. Rostislaviçlər əvvəl razı olurlar, lakin az sonra qasid göndərib Andreyə müharibə elan edir və 1173-cü il martın 24-nə keçən gecə Kiyevə soxulurlar. Rostislaviçlərdən ən qətiyyətlisi – Rürik böyük knyaz olur.

Rürikin arvadının poloves qızı olmasına baxmayaraq, çox güman, onun siyasəti Kiyev boyarlarının və Qara klo-bukların planlarına zidd deyildi. Kiyevə rusları birləşdirib, onu Çölün hakimiyyəti altından çıxara biləcək güclü hökmdar lazım idi. İlk növbədə də çalışıb qüdrətli Andrey Boqolyubski-nin təzyiqinə birtəhər duruş gətirmək zəruri idi.

Və Rürik belə bir addıma cəsarət edir.

İndi tarix səhnəsində Svyatoslav Vsevolodiç peyda olur. Bu vaxta qədər o öz Çerniqovunda pusub oturmuşdu, Kiyev taxt-tacı uğrunda gedən mübarizəyə, Andreyin təyin etdiyi oyuncaq knyazların yüksəlişi və devrilməsinə uzaqdan-uzağa tamaşa eləyirdi.

İndi onun da mübarizəyə qoşulmaq məqamı çatmışdı. O, çox şeyi anlayıb başa düşmüşdü – boyarların gücünü, onların siyasi planlarını, bir neçə ildə onun gözləri qabağında bir-birlərini əvəz etmiş böyük knyazların zəif cəhətlərini əsaslı şəkildə öyrənə bilmişdi.

Kimin tərəfində durmaq məsələsi onu əsla düşündürmür. Bu, gün kimi aydın idi. Andrey hələ də qüdrət sahibidir, onun böyük təcrübəsi, güclü nüfuzu var. Andreyin "dədəlik" elədiyi Rostislaviçlər onun düşməninə çevrilmişlər. Belə bir vəziyyətdə ona Andrey Boqolyubskinin tərəfinə keçmək sərfəlidir. Bu ittifaq Boqolyubskiyə qeyri-təbii görünməz: Olqoviçlərin köçəri türklərlə ənənəvi əlaqələri hamıya məlumdur. Axı Kiyev taxtında Andreyin siyasətini Olqoviçlərdən başqa kim davam etdirə bilər?

Lakin... Lakin Svyatoslav taxt-taca sahib olandan sonra Kiyev boyarları ilə çox tez dil tapır. O bu zümrənin gücünü, onun məramını yaxşı dərk edir. Vahid Rusiya! Bu, çox nəcib məqsəddir! Lakin bu məqsədə Mstislav qədər qətiyyətli, iradəli, lakin ondan da hiyləgər hökmdarın köməyi ilə yetmək mümkündür. Andrey Boqolyubski 50 minlik böyük bir ordunu Rostislaviçlərin üzərinə göndərir, Olqoviçlər – Svyatoslav Vsevolodiç və İqor Svyatoslaviç də ona qoşulur.

Kiyev knyazları Belqoroda və Vışqoroda çəkirlər. Hücum edən ordunu ikiyə bölməli olurlar.

İyirmi iki yaşlı İqora digər kiçik knyazlarla Vışqorodu almaq tapşırılır. İqor bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilmir.

1173-cü il sentyabrın 8-də Mstislav Rostislaviç tərəfindən məğlub edilir.

Vışqorodun mühasirəsi iki aydan çox çəkir. Lakin bir nəticə vermir.

Noyabrda Kiyevə Yaroslav Lutski gəlir. Vəziyyəti qiymətləndirib öyrəndikdən sonra Kiyevi ona verməyi vəd etmiş Rostislaviçlərin tərəfinə keçir. Qələbə çalınır. Yaroslav Lutski Kiyev taxtına çıxır. Lakin tez bir zamanda onu Roman Rostislaviç əvəz edir, Çerniqov knyazı Svyatoslav Vsevolodiç isə hələ də əlverişli fürsət gözləyir. Belə bir şübhə var ki, 1176-cı ilin mayında polovesləri Kiyev üzərinə məhz Svyatoslav yönəlmişdi. Roman qardaşı Rüriki və iki oğlunu poloveslərə qarşı göndərir. Rostovtsev yaxınlığındakı döyüşdə Kiyev knyazları darmadağın edilir, poloveslər berendeylərin altı şəhərini ələ keçirirlər.

Svyatoslav baş vermiş hadisədən xəbər tutub, salnaməçinin yazdığına görə, "sevindi". Poloveslərlə vuruşanda Rostislaviçlərin məğlubıyyəti onunla nəticələnir ki, Svyatoslavın hüzuruna Qara klobukların və kiyevlilərin elçiləri gəlib xəbər gətirirlər ki, Roman artıq Kiyevi tərk edərək Belqorodda gizlənib.

1176-cı il iyulun 20-də Svyatoslav Böyük Kiyev knyazı olur.

Bir cəhəti xüsusi qeyd etmək istəyirik: poloveslərin Kiyev knyazını məğlub etməsi hakimiyyətin dəyişilməsinə səbəb olur.

Başqa misallar da göstərmək olar. 1068-ci ildə rusların poloveslərlə ilk vuruşunda Kiyev knyazları İzyaslav, Svyatoslav və Vsevolodun qoşunu Alta çayı sahilində məğlubıyyətə uğramış, nəticədə Kiyev taxtına onların düşməni Vseslav yiyələnmişdi. Onu kiyevlilərin özləri dəvət etmişdilər (Dastanda qeyd edilir ki, Vseslav hiyləyə əl atmışdır).

Alta sahilindəki döyüşdən bir əsr sonra Svyatoslav Vseslavın "hiyləsindən" istifadə etməmişdirmi? Hakimiyyətə yetən yeni böyük knyaz Çölə qarşı mübarizədə "kənardan" kömək axtarır. Polşa kralı Kazimirin qızını oğlu Kürən Vsevoloda alır.

"В том же 1179 году он выдает свою дочь за Владимира Глебовича Переяславского, делая его этим актом своим вассалом".

Nəticə göz qabağındadır. Konçak başda olmaqla poloveslər Pereyaslavl və Posuliye üzərinə həmlə edirlər. Heç bir şəhəri ala bilməsələr də, obaları yandırırılar.

1179-cu ildə Svyatoslavın köhnə düşməni – əmisi oğlu Oleq Svyatoslaviç ölür və Svyatoslav Lyubeç şəhərində Olqoviçlərin qurultayını çağırır. Qurultayda udellər yenidən bölüşdürülür. Böyük knyaz Çerniqov şəhərini öz qardaşı Yaroslava verir, İqor Novqorod-Seversk knyazı olur.

Svyatoslav hakimiyyətinin ilk illərində özünü bacarıqlı bir siyasətçi kimi göstərir: o, zahirdə Çöllə ittifaqı pozmasada, gələcək düşmənçilik üçün zəmin hazırlayır. Hələlik poloveslər ona Rusda öz hakimiyyətini möhkəmlətmək və əsas rəqibləri Rostislaviçləri susdurmaq üçün lazımdır.

1180-ci ildə Rostislaviçlər qanlı döyüşdən sonra Kiyevi ələ keçirirlər. Çerniqov knyazı Yaroslav və kovuylar, həmçinin İqor Svyatoslaviç Konçak və Kobyakın poloves alayları ilə Svyatoslavın köməyinə tələsirlər.

1181-ci ildə Kiyev geri alınır. Lakin Dnepr çayı sahilindəki döyüşdə Rostislaviçlər İqora və onun qudası Konçaka güclü zərbə endirirlər. Konçakın qardaşı Yeltut Artıkoviç həlak olur.

Konçakın iki oğlu əsir düşür. Poloveslərin məğlub olduğunu görən İqor qayığa minib Çerniqova qaçır.

Çox güman, o vaxtlar Svyatoslav öz qoşunu ilə Kiyevdə imiş. Lakin o öz müttəfiqlərinə heç bir köməklik göstərmir.

Lakin Rostislaviçlər də yorulmuşdular. Danışıqlar nəticəsində Svyatoslav Kiyev taxtında qalır. Əslində isə öz hakimiyyətini Rürük Rostislaviçlə bölüşdürməli olur. Salnaməçinin yazdığına görə, Rürük Svyatoslavın boynuna minnət qoyub Kiyev taxt-tacını ona güzəşt etmək sayəsində qalan rus torpaqlarını öz hakimiyyəti altına alır.

Svyatoslav Rürükin qızını öz oğluna almaqla əslində Rostislaviçlərdən asılılığını etiraf etmiş olur.

Bundan sonra Svyatoslav və Rürük "birləşərək qohumluq və qardaşlıq şəraitində yaşayırlar".

İndi iki qüdrətli knyaz nəslə barışıb saziş bağladıqdan sonra köçərilərlə əlaqədar "Mstislav siyasətini" yeritmək olar, Kiyev boyarları və kilsə bunu səbirsizliklə gözləyirlər.

Svyatoslav Vsevolodiç gənclik illərində dəfələrlə poloveslər tərəfindən məğlub edilmiş və hətta onlara əsir də düşmüşdü, indi çölçülərdən bu "qonaqpərvərliyin" qisasını almaq imkanı vardı.

Öz miqyası ilə Mstislavın 1168-ci ildəki hərbi səfərindən heç də geri qalmayan 1184-cü il yürüşündə on bir knyazlığın orduları, torqların atlı qoşunu və Qara klobuklar iştirak edirdilər. Maraqlıdır ki, Olqoviçlər (İqor Svyatoslaviç, Vsevolod və Yaroslav Çerniqovski) müxtəlif bəhanələrlə bu yürüşdən boyun qaçırmışdılar. Salnaməçi bunu belə izah edir: "Qardaşlar (Olqoviçlər) isə getmək istəmədilər, dedilər: "Dnepr boyu çox uzaqlara getmək lazım gələcək, yurdumuzu başsız qoya bilmərik".

Qoşun yayda (iyulda) cəm olur və mənə belə gəlir ki, Olqoviçlər Böyük Kiyev knyazının məğlub olacağını güman edirlər. Bəlkə də bunu səbirsizliklə gözləyirlər.

Svyatoslavın məğlubiyyəti İqor və Yaroslava Kiyev taxtına yol açdı bilmirdi.

Lakin onların zəndi boşa çıxır. Bu yay yürüşü poloveslər üçün gözlənilməz olur. Basılırlar. Onların 17 başçısı, 7000 kişi, qadın və uşaq əsir alınıb Rusiyaya aparılır.

İqor üçün gözlənilməz olan vəziyyətdə gələcək Dəstən qəhrəmanının davranışı maraqlıdır. Qələbə xəbərini eşidən İqor qardaşı Vsevolod və qardaşı oğlu Svyatoslav Olqoviçlə birgə Mera sahillərinə cumur ki, başqalarının qələbəsindən istifadə edib, öz qənimət payını ələ keçirsin. Sənamədə deyilir: "O, qardaşlarına və öz drujinasına üz tutub dedi: "Rus knyazları polovesləri məğlub elədilər, fürsətdir, poloves yurdları başsız qalıb, yürüyək, onların obalarını çapıb talayaq".¹

Sənamənin bu yerini B.A.Rıbakov çox düzgün izah etmişdir: "Knyazı gələcək 1185-ci il hərbi səfərinə bir növ məşq olan bu yürüşə sövq edən ümumrus torpaqlarını, hətta öz knyazlığının sərhədlərini qorumaq deyil, tamahkarlıq, poloves yurtlarını çapıb talamaq idi. Bu "məşqin" iştirakçıları da həmin idi: İqor, Buy-tur Vsevolod, Svyatoslav Olqoviç və İqorun əmisi oğlu Vladimir".

O, çölün dərinliyinə doğru təxminən 40-60 kilometr irəliləyir, ordan o yana getməyə ürək eləmir, qoşununu dörd dəstəyə bölərək, sahibsiz qalmış köçləri talamağa başlayır.

...1185-ci ildə poloveslər Kiyev üzərinə hücumla, cavab zərbəsi vurmağa hazırlaşırlar. 1185-ci ilin fevralında Konçakın ordusu qış yolu ilə sərhəd sayılan Sula çayına yaxınlaşır.

Poloveslərin gəlişi Svyatoslavın sənaməsində belə təsvir edilir: "Lənətə gəlmiş kafir Konçak öz saysız-hesabsız polovesləri ilə Rusun üzərinə yeridi.

¹ Б.А.Рыбаков. "Слово о полку Игореве" и его современники. М., 1971, стр.211.

Rus şəhərlərini qarət elədilər, adamları əsir aldılar"...

Svyatoslav öz qardaşları – Yaroslav və İqordan kömək istəyir. Lakin qardaşlar bir bəhanə ilə yardım etməkdən boyun qaçırlar.

İqor bir daha bəxtini sınamaq qərarına gəlir: bəlkə ötən yay Kobyakın edə bilmədiyini Konçak edəcək?

Svyatoslav və Rürük Sula çayı sahillərinə özləri yönəlirlər. Torkin atlıları və Qara klobuklar Xorol çayını keçərək martın 1-də Konçakın mövqeyinə gözlənilməz zərbə endirirlər. Konçak öz "topxanası"nı ataraq geri çəkilir. Kuntuqdiyin 6000 qaraqalpaq atlısından ibarət qoşunu onu daban-dabana təqib edir, lakin yazın erkən çağında qarlar əriyib düzləri sel-su basdığından Konçakın özünü ələ keçirmək mümkün olmur.

Svyatoslav öz qələbəsini möhkəmləndirməyə tələsir: "Elə həmin bahar Svyatoslav Roman Nazdiloviçi berendeylərlə birgə kafir poloveslərin üzərinə göndərdi. Allahın köməyiylə aprelin 21-də poloves yurdlarında çoxlu əsir, at ilxısı ələ keçirildi". Bundan sonra Svyatoslav yeni bir yürüşə hazırlaşır; "bütün yayı Donda poloveslər üzərinə yürüşdə keçirmək" niyyətinə düşür.

Nəzərdə tutulmuş bu yürüşün marşrutu da, vaxtı da qeyri-adidir. Ondan əvvəlki knyazlar poloves hücumlarını sərhədyanı torpaqlarda dəf etməklə kifayətlənirdilər və bu yürüşlər ən uzağı bir ay çəkirdi. Bu dəfə Svyatoslav Ulu Çölün dərinliyinə, Dona tərəf, rus qoşunlarının heç vaxt olmadığı yerlərə hərəkət etmək qərarına gəlir.

Svyatoslav əvvəl şimali rus torpaqlarına yönəlir ki, yerli knyazları yürüşə qoşulmağa görə dilə tutsun.

Lakin Novqorod-Severskə yetişəndə məlum olur ki, lələ köçüb yurdu qalıb, əmisi oğlanları İqor və Vsevolod özləri ondan xəlvət Dona tərəf yönəliblər. Məqsədləri Don sahillərinə

yetişmək, poloves yurdlarını zəbt və qarət etməkdir. Onlar düşünürdülər ki, keçmiş müttəfiqləri Konçak məğlubiyyətdən sonra bir daha özünə gələ bilməyəcək və onun düşdüyü ağır vəziyyətdən öz xeyirləri üçün istifadə etməmək axmaqlıq olardı.

Hadisələrin gedişatındakı qəfil dönüş (Konçakın məğlubiyyəti) İqoru da taktikasını dəyişdirməyə sövq edir. O düşünür: daha indi məğlub olub heydən düşmüş Çöldən kömək ummaq mümkün deyil. Məqsəd həmin məqsəddir – Kiyev taxtına yiyələnmək. Lakin indi bu məqsədə yetməyin yolu başqadır. Rus güclənib, türklər zəifləyib. Kiyevə girmək üçün əhalinin, boyarların, Qara klobukların məhəbbətini qazanmalıdır. Bunun üçün isə Ulu Çölün birdəfəlik nəfəsini kəsmək, onun son ucuna – Dona çatmaq, Dəşti – qıpçağın ucqar sərhədində yerləşən əfsanəvi Tmutorokan şəhərini zəbt etmək, dənizə çıxmaq və bununla da Svyatoslavın hüsnələrini kölgədə buraxaraq, daha böyük sərkərdə şöhrətinə yetmək lazımdır.

Özü də buna mümkün qədər tez, Svyatoslav öz polklarını Ulu Çölə yeritməmiş nail olmalıdır!

Bax o vaxt...

Mənim fikrimcə, İqoru "hədsiz cəsarətli" (D.S.Lixaçovun təbirincə) yürüşə sövq etmiş səbəblər bunlardır.

1184-cü ilin yazında poloves köçlərini qarət etdiyi dövrdə olduğu kimi, indi də yürüşə "uğurla" başlayır. Cümə günü o, yaylağa köç edən bir poloves qəbiləsinə rast gəlib onları məhv edir.

Dastanda bu "qələbə" belə təsvir edilib: rus döyüşçüləri "cümə günü o başdan kafir poloves tüplərini dağıtdılar, Çöllərə ox kimi səpələnərək, gözəl qıpçaq qızlarını qaçırdılar. Onlarla birgə qızıl, ipək parçalar, bahalı məxmər örtükləri,

yapıncıları, kürkləri, löyün-löyün poloves bər-bəzəyini döşədilər bataqlıqlara". İqor poloveslərin sapı gümüşdən olan al bayrağı və ağ tuğunu ən böyük qənimət kimi qiymətləndirir.

Salnaməçinin yazdığına görə (Lavrentyev salnaməsi), bu qələbədən nəşələnmiş İqor təntənə keçirir: "Bizim qardaşlarımız böyük knyaz Svyatoslavla hərbə gedirdilər, onlarla (poloveslərlə) vuruşurdular. Ancaq Pereyaslavlı gözdən itirməkdən qorxurdular, onların torpağına girməyə cəsarət etmirdilər. Biz isə onların torpağına da girdik, özlərini də öldürdük, arvad-uşaqlarını da əsir alıb apardıq. İndisə Donun o tayına onların üstünə gedəcəyik, son nəfəslərini kəsəcəyik. Biz indi babalarımızın heç vaxt olmadığı Lukomoryeyə, poloveslərin üstünə gedirik ki, öz şöhrətimizi və namusumuzu özümüzə qaytaraq".

Lakin səhəri gün necə bir qüvvənin onun qarşısını kəsdiyini görəndə knyazı heyrət bürüyür!.. İqorun ağına da gəlmirdi ki, Svyatoslavın məğlub etdiyi poloveslər ona ciddi müqavimət göstərə bilərlər. Buna görə İqorun heyrəti də, basıldıqdan sonra ağı deyib tövbə etməsi də təbiidir.

O öz lovğalığı ucbatından Svyatoslava qarşı çıxdı, öz qoşunlarını güdaza verərək, böyük knyazın ideyalarını puç etdi.

Dastanın müəllifi bütün bu hadisələri bilir və bunların əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü. İqorun hərəkətlərinin səbəbləri də, çox güman, ona tam aydın idi. Faktların adı müqayisəsi də bu səbəbləri aşkar edə bilərdi. Bunlar hər bir tədqiqatçıya məlum faktlardır. Lakin təəssüf ki, İqorun əməllərinə qiymət verərkən, alimlər bu faktları "qulaqardına" vururlar. İqora əsla xas olmayan duyğu və düşüncələri onun adına yazırlar. Eşitmək belə istəmərlər ki, İqoru irəli aparan vətənpərvərlik hissləri deyil, hədsiz şöhrətpərəstliyi idi. Tamahkar, namərd, hərbi işdən başı çıxmayan, Rusiyaya da,

Çölə də münasibətdə namussuz, – İqorun salnamələrdə əksini tapmış əməlləri onu məhz bu cür səciyyələndirir.

Buna görə Dastandakı ideoloji uyğunsuzluq – İqora ikili müəllif münasibəti – tarixçi L.N.Qumilyovun heyratinə səbəb olmuşdu.

"İqor polku dastanı"nın tarixi kosmosunu anlamadan poemanı doğru-dürüst oxumaq qeyri-mümkündür.

Dastan üzrə ən görkəmli mütəxəssis D.S.Lixaçov İqorun "hünərlərinin" səbəblərini olduqca bəlağətlə və qeyri-dəqiq şərh edir: "İqor polku dastanı"nın qəhrəmanını, kiçik Novqorod-Seversk knyazlığının knyazını bu hədsiz cəsarətli yürüşə hərbi xadim vicdanı, namuslu knyaz vicdanı səsləmişdi. İqor irəlidə onu şəksiz məğlubiyyət gözlədiyini bilsə də, azsaylı qoşunla bu yürüşə Rus torpağına xidmət etmək naminə çıxmışdı. Öz zamanəsinin ən narahat və döyüşkən knyazlarından biri olan İqoru buna oyanmış vicdanı sövq etmişdi.¹

Səkkiz əsr sonra İqorun bu əməliyyatının acı nəticəsini bildiyimizdən, öz "şəksiz məğlubiyyətinə doğru getdiyinə" görə onun basqınını "hədsiz cəsarətli yürüş" də adlandıra bilərik, lap o yana da keçərik; çünki bunun özü də kimləinsə hansısa siyasətinə xidmət edir. İndi biz onun bu "fədakarlığını" XX əsr oxucularınının qulağını qabar eləmiş bəhanələrlə *"Rus torpağına xidmət etmək naminə"* kimi gurultulu sözlərlə, uydurma ideallarla izah etməyə çalışırıq. Lakin məsələ burasındadır ki, bu yüksək ideallardan İqorun heç xəbəri yox idi, bilsəydi də beyninə girməzdi. O, şəksiz, qələbə çalmaq ümidilə öz şöhrətpərəst niyyətləri naminə yürüşə çıxmışdı.

D.S.Lixaçovun "Safürəkli və namuslu İqor" kimi tərifləri də tam əsassızdır.

¹ Слово о полку Игореве. Л., 1967, стр.7.

Tarixi mənbələrdə bu cür mədhiyələrin düzgünlüyünə sübut ola biləcək heç bir fakt yoxdur.

Məsələn, Dastanda Svyatoslav Kiyevski İqorun apardığı müharibəni namussuzluq adlandırır. "Нечестно одолевше бо нечестно кровь погану пролияете", yəni sizi namərd-cəsinə məğlub etdilər (ikinci döyüşdə). Çünki siz də namərd-cəsinə kafirlərin qanını axıtmışdınız (birinci döyüşdə).

D.S.Lixaçov qərribə bir inadla "нечестно" (namussuz, namərd) sözünü "бесславно" (uğursuz) kimi tərcümə edərək, müəllifin verdiyi qiyməti yumşaltmağa çalışır. Lakin müəllifin özü "честь" və "слава" sözlərinin fərqi ni yaxşı bilirdi. O bu anlayışları qarışıq salmırdı.

D.S.Lixaçov İqordan bəhs edərkən, ondan rus azadlığı mehrabında min bir işgəncəyə qatlaşmış cəfakeş cəngavər obrazı yaratmağa çalışır. "Yüksək əsgəri namus hissi, öz keçmiş siyasətinə görə peşmançılıq, yeni – ümumrus siyasətinə sonsuz sədaqət, öz rüsvayçılığının şahidlərinə – öz keçmiş müttəfiqlərinə (poloveslərə) nifrət, alçaldılmış izzətinə nəfsin əzabları – bütün bunlar onu öz günahlarını yumağa, kafirlər üzərinə hərbə səsləyirdi".¹

Bu gurultulu, dəbdəbəli söz yığımında İqora aid olan heç bir hiss, cəhət, xasiyyət yoxdur, hamısı uydurmadır, güman ki, onun poloveslərə heç nifrəti də yox idi. Mənim fikrimcə, öz keçmiş müttəfiqlərinə basqın edərkən, İqorun keçirdiyi hisslər bunlar idi: 1) hirs-hikkə, boşa çıxmış ümidlərə görə inciklik; 2) qabağında zəifi görmüş ovçu hərisliyi; 3) heyrət və qorxu (mərhələ-mərhələ sadalayırım).

D.S.Lixaçov bu parçada səbəbi nəticə ilə qarışıq salır. İqor öz keçmiş siyasətinə görə yürüsdən əvvəl deyil, yürüş zamanı da deyil, rüsvayçı məğlubiyyətdən sonra, yəni Kiyev

¹ Д.С.Лихачов. "Слово о полку Игореве", Л., 1967, стр.10.

taxt-tacını ələ keçirmək kimi fırlıdaq niyyətini boşa çıxdığıni və knyaz karyerasına heç bir ümid qalmadığını anlayıb başa düşəndən sonra peşmançılıq çəkir.

İqorun peşmançılıq, tövbə səhnəsi, güman ki, salnaməçinin öz uydurmasıdır, çünki xristianlıqda günahkar obrazı dialektikasında tövbə səhnəsi zəruri elementlərdən biridir. Axı Kayala sahilindəki məğlubiyət də Allahın verdiyi cəzadır. Xristianlığa görə bütün günahkarlar əvvəl-axır əfv edilir – bu, İqora da aiddir.

İpatev salnaməsi haqq yolunu azmış övladın öz günahını anladığı məqamın dəqiq vaxtını xüsusi qeyd edir: "Beləliklə, müqəddəs bazar günü Allah-təala bizi öz qəzəbinə düçar etdi, səadət bəxş etmək əvəzinə bizi ağılamağa məcbur etdi, bizə sevinc göndərmək əvəzinə, bizi Kayala sahilində dərdə-qəmə qər qəttdi. Belə olanda İqor dedi: "Allah-təala qarşısındakı günahlarım yadıma düşdü, çünki mən xristian torpaqlarında saysız-hesabsız adam öldürmüş, çox qanlar tökmüşəm, xristianlara rəhm etməmişəm, Pereyaslavın qonşuluğundakı Qlebov şəhərini həmləylə almışam. O vaxt günahsız xristianlar çox bələalara düçar oldular: ata-analar öz övladlarından ayrı düşdülər, qız anasından, bacı bacısından... Əsirlikdən və dərddən hamı təşviş içində idi. Dirilər ölümlərə həsəd aparırdı, ölümlərsə sevinirdilər ki, bu əldən uzaq guşədə müqəddəs əzabkeşlər kimi şəhid düşmüşlər; qocalar öldürülür, cavanlar zalımcasına qılıncdan keçirilir, kişilər doqram-doqram edilir, qadınların namusu tapdalanırdı. Və bütün bunları mən etmişdim, – İqor dedi, – budur, indi günahlarıma görə Allah-təala məni cəzalandırır..."

Allah-təalanın məna qəzəbi tutub, törətdiyim haqsızlıqlara görə məni cəzalandırır... Pərvərdigara! Cəzamı ver, amma məndən həmişəlik üz döndərmə".

Sonra D.S.Lixaçovun dediyi o "alçaldılmış izzəti-nəfsin əzabları" başlayır və İqor qardaşını, oğlunu, qardaşı oğlunu əsirlikdə qoyub, poloves Ovlurun köməyiylə Rusa qaçır.

Xeyr, onu doğma şəhər divarlarından bu qədər uzaqlara qovub aparən heç də Rus torpağı uğrunda şəhid düşmək yangısı deyildi, onun əməllərində nə bir vətənpərvərlik hiss olunur, nə əvvəlki siyasətinə görə peşmançılıq, nə də "yeni – ümumrus siyasətinə sədaqət".

"Qorxunc düşmən, Rusun dəhşət və lənəti"¹, – heç də poloveslər deyil, İqor kimi knyazlardır. Salnamələr bağırır: "Rus torpaqlarına nifaq toxumu sərən" onlardır. Polovesləri Rus torpaqlarına basqına şirnikləndirən də onlardır, dəvət edən də. Alimlər İqora bəraət qazandırmaqla Dastan ətrafındakı mühiti daha da mürəkkəbləşdirirlər.

Səciyyəvi haldır ki, Rus torpağının havadarı obrazını vəsf edən D.S.Lixaçov İqorun xarakteristikasında tövbəetmə səhnəsindəki əlvan tarixi boyalardan istifadə etmək istəmir.

Özümdən sitat gətirim: "İşin axırında məlum ola bilər ki, ikona divardan tərsinə asılıb və ikonada tanrı İqor deyil, üz-gözündən iblislik yağan bir bəndə təsvir edilib".

Həştərxan qubernatoru Vasili Nikitiç Tatişev salnamələr əsasında "Qədim zamanların Rus tarixi"ni yazmaq xəyalına düşdü. Öz mübarək xəttilə ona məlum olan bütün mənbələrin, o cümlədən İpatev salnaməsinin üzünü köçürdü. Lakin o bu əsərlərin surətini çıxarmaqla kifayətlənmir, bir növ redaktor, hətta şərikli müəllif kimi fəaliyyət göstərirdi. Onun İpatev salnaməsindəki düzəlişləri XVIII əsr tarix elminin səviyyəsini

¹ Д.С.Лихачов. "Слово о полку Игореве", Л., 1967, стр.7.

əks etdirir. Bu o dövr idi ki, rus ziyalıları xalqın "mənfur" keçmişinə görə xəcalət çəkirdi. O, tarixi faktlara yenidən qiymət verir, bunları istədiyi kimi "dəqiqləşdirib", ona əlavələr edirdi. Bir sözlə, yeni təfəkkür tərzinə uyğunlaşdırırdı.

Tatişev də mənbələrdəki məlumatları öz uydurduğu faktlarla elə genişləndirib bəzəyirdi ki, sonralar salnamələri və Tatişev toplusunu tutuşdurən tarixçilər kəskin fərqi görüb xeyli heyrətlənmiş və axırda əlacları kəsildiyindən belə bir fərziyyə uydurmuşlar: Tatişevə bu salnamələrin daha geniş variantları məlum imiş və bunlar "istifadə edildikdən" sonra izsiz-soraqsız yoxa çıxmışdır. Beləliklə, qərara alınmışdır ki, Tatişev bir hərfi belə dəyişmədən yalnız və yalnız naməlum mənbələrin üzünü köçürmüşdür.

Bəs nə üçün "Tatişev salnamələri" heç kəsdə şübhə doğurmayıb, şəxsiz, bir həqiqət kimi qəbul olunub? Nə üçün bu geniş miqyaslı saxta məlumatlar ən nüfuzlu və ciddi mənbələr sırasına daxil edilib?

Akademik B.A.Rıbakov yazır: "V.N.Tatişevin salnamə toplusundakı məlumatlar xüsusi maraq doğurur. Bu yorulmaz tarixçinin əlindən çox əlyazma gəlib keçmiş və bunların bir qismi sonralar izsiz-soraqsız yoxa çıxmışdır. Buna görə onun "Rus tarixi"ni böyük diqqət və vicdanla toplanıb üzünə köçürülmüş sonuncu salnamə məcmuəsi hesab etmək olar".¹

Halbuki, İpatev salnaməsi nüsxələrinin mətnləri ilə müqayisə zamanı Tatişevin əlavələri açıq-aşkar seçilir. Onun "nasixliyi" göz qabağındadır: o, qısa məlumatları istədiyi kimi yozub genişləndirir, "təhqiredici" yerləri malalayır, eyhamla verilmiş məlumatları kefi istəyəən kimi bəzəyib-düzəyir və s.

¹ Б.А.Рыбаков. "Слово о полку Игореве" и его современники. М., 1971, стр.31.

Məsələn, İpatev salnaməsində qısaca olaraq bildirilir ki, İqorun ağır məğlubiyyətindən sonra cəmi 15 rus döyüşçüsü və bundan da az kovuylu xilas ola bilmişdi.

Bu səkkiz sözdən ibarət məlumatı Tatişev belə təqdim edir: "Son hücum zamanı yalnız 215 (?) rus döyüşçüsü poloves sıralarını yararaq Rusa qayıtdı, kovuylardan çoxu qaçsa da, çox azı xilas oldu".

Salnaməyə görə, Svyatoslav Vsevolodiç baş vermiş hadisədən xəbər tutub "ah çəkdi, göz yaşlarını silib dedi: – Ey mənim sevimli qardaşlarım və övladlarım, Rus torpağının ərənləri! Allahın köməyilə mən kafirləri gücdən saldım, lakin siz öz cavanlığınıza görə mənim zəhmətimi yerə vurdunuz, Rus torpağının qapılarını onların üzünə açdınız". İndi diqqət yetirin, görün, Tatişev bu məlumatı necə köçürmüşdür: "Ey mənim sevimli qardaşlarım və Rusun əsgərləri! Allahın köməyilə mən polovesləri *məğlub elədim, ürəklərinə qorxu saldım*, lakin siz cavanlığınız ucbatından *bütün rus qələbələrini rüsvay elədiniz və bizdən qorxan kafirlərin dirçəlməsinə şərait yaratdınız* və Rus torpağının qapılarını onların üzünə açdınız".

Mənim qeyd etdiyim sözlər salnamədəki "притомить" (yorub əldən salmaq, gücdən salmaq) feilinin yozumu nəticəsində meydana gəlmişdir. Svyatoslavın bu bəyanatında, yəqin ki, onun 1184-cü ilin yürüşündəki taktikası ifadə olunmuşdur. O, polovesləri sərhəddə qarşılımış, bir neçə döyüşdə yorub əldən salmış və bununla da Rus torpaqlarını xilas etmişdi. Bir neçə əsr sonra həmin o bəxtiqara poloveslərin ürkək xələflərini idarə edən qraf Tatişev – bu imperator canişini qələminə güc verərək, XII əsr üçün gülməli görünən sözləri Svyatoslavın adına yazmışdır.

...Salnamələrdə şimal knyazları üzərində qələbə çaldıqdan sonra Rus torpaqlarına basqın etmiş poloveslərin dəqiq sayı göstərilmir. Lavrentev salnaməsində deyilir: "Poloveslər isə... Sula boyu bütün şəhərləri işğal etdikdən sonra Pereyaslavlı almaq uğrunda düz bir gün vuruşdular".

Daha sonra Vladimir Qleboviçin şəhər darvazalarından çıxıb poloveslərə həmlə etdiyindən və məğlub olduğundan danışılır: "O qaçıb təzədən şəhərdə gizləndi. Poloveslər isə çoxlu əsir götürüb öz düşərgələrinə qayıtdılar".

İpatev salnaməsində bu hadisələr daha geniş şərh edilir. Məlumat verilir ki, Pereyaslavl döyüşündə poloveslərə Konçak başçılıq edirmiş, kömək üçün Svyatoslav, Rürik və Davidin yanına qasidləri göndərilibmiş. David Smolenski "döyüş axtarmağa" getməkdən boyun qaçırdı. Lakin Svyatoslav və Rürik köməyə tələsdilər. Bundan xəbər tutan poloveslər Pereyaslavl şəhərini buraxıb geri çəkildilər və yolüstü Rimov şəhərini aldılar. Xeyli əsirlə öz yurdlarına döndülər. Salnaməçi bu məlumata ənənəvi sözlərlə yekun vurur: "Allah-təala bizi kafirlərin basqını ilə cəzalandırdı ki, biz ayılaq, şər yolu ilə getməyək".

Tatişev bu epizodun əsasında bütöv bir dastan uydurur. O, poloveslərin Pereyaslavl önündən geri çəkilməsini özünəməxsus tərzdə izah edir: "Bu döyüşdə xeyli poloves qırıldı və onlar birgünlük məsafə qədərində şəhərdən uzaqlaşdılar, orada əlavə qoşun dəstələrini gözləməyə başladılar.

Tatişevin "yaradıcılığına" dair daha bir maraqlı fakt; bu halda o, köçürdüüyü sözün mənasını başa düşməmiş və kobud təhrifə yol vermişdir. İpatev salnaməsində Rimov şəhərinin mühasirəsi və alınması epizodunda belə bir məlumat verilir: "Летеста две городницы съ людьми", yəni "üstündə adamlar olan iki qüllə (городница) uçdu". Bundan sonra mühasirədə olanları qorxu bürümüş və şəhər təslim olmuşdu.

Tatişev "городница"nı öz dövrünün leksikonuna müvafiq başa düşmüş və cümləni belə köçürmüşdür: "Два городничих (?) собрав людей вышли из града..." ("İki qalabəyi (?) adamları yığıb şəhərdən çıxdı...") Tatişev bu "qorodniçi"lərin (yaxşı ki, "qorodovoy" yazmayıb) şücaətini təsvir etdikdən sonra özündən daha bir əlavə edir: "Poloveslər əsir aldıklarından da çox az adamlarını itirib geri döndülər".

İpatev salnaməsində deyilir: "Digər poloveslər isə Dneprin o biri sahiliylə Putivlə yönəldilər. Bu, Kzak idi, çoxsaylı bir qoşunla irəliləyirdi. Onlar vilayəti xaraba qoydular. Putivlin həndəvərindəki kəndləri və şəhər divarlarını yandırıb yurdlarına qayıtdılar".

Tatişev bu qısa məlumatı da möhtəşəm bir mənzərəyə çevirir: "Poloves knyazı Qzya Putivli ala bilmədi və xeyli adam itirib, – çoxu da adlı-sanlı adamdır, – geri döndü. Posemyeyə 5000 əsgər göndərdi, bunların olsa-olsa 100 nəfəri canını qurtara bildi, çünki 2000-i öldürüldü, 500 nəfəri əsir alındı, Qzyanın oğlu və kürəkəni isə öldürüldü. Qzya bunu görüb qəzəb və kədər içində geri döndü. Beləcə, hər iki polovesin (Konçak və Kzak) "uğuru" bir-birinə tən oldu və biri o birinin qarşısında olsa-olsa daha böyük itki ilə öyünə bilərdi".

Dastanın digər yerlərində də Tatişevin fantastik şişirdilmiş rəqəmlərinə rast gəlirik. Yaxşı, tutaq ki, həmin döyüşdə 2000 poloves öldürülüb, 500 əsir alınıb, cəmi 100 nəfər geri qayıdıb, boş qalan 1400 nəfəri hanı? Yağlı əppək olub yoxa çıxıb?!

Salnamələrdə əsirləri azad etmək üçün verilmiş pul bərədə heç nə deyilmir. Tatişev öz "preyskurant"ını təqdim edir: təkcə knyaz İqora görə poloveslər guya nə az-nə çox, 2000 qriven, yəni təxminən 4 sentner saf gümüş tələb etmişlər, qalan dörd knyaza görə isə 5000 qriven, yəni bir ton gümüş. Bu məbləğ bütün Rusiyanın illik gəlirinin yarısı,

yaxud altı böyük knyazlığın illik gəlirinə bərabər bir məbləğ idi. İnanmıram ki, bu məbləğ əslində mövcud olsaydı, salnaməçilər ondan yan keçərdilər. Bu fakt hansısa mənbədə mütləq öz əksini tapmış olardı.

Tatişev yuvarlaq rəqəmləri çox sevir. Ələlxüsus 5000 rəqəmini. Onun fikrincə, Kayala döyüşündə məhz bu qədər rus əsgəri əsir götürülmüşdür. Posemye döyüşündə tək Kzak da bu qədər (5000) doyuşçu itirmişdir. Onun Putivldəki itkilərini, Pereyaslavın mühasirəsi və Rimov "qalabəylərinin" həmləsi zamanı həlak olmuş poloveslərini bura əlavə etsək, ümumi hesab açıq-aşkar Rusun xeyrinə olacaq.

Tatişev İpatev salnaməsinə "əl gəzdirərkən" güddüyü məqsəd də elə bu idi. Və bu əməliyyat akademik B.A.Rıbakovun dediyi kimi, "böyük dəqiqlik və vicdanla" yerinə yetirilmişdir.

Tatişevin redaktor istedadı bütün mətn boyu özünü göstərir. Hekayət boyu o, böyük bir ustalıqla özünə lazım olan İqor obrazını yazıb düzəldir. Tatişev İpatev salnaməsində təqdim olunan süjetin şərhində olduqca ardıcıldır. O, ən xırda tarixi faktı belə gözdən qaçırmır və hətta öz yozumlarını əlavə edir. Lakin salnamə mətninin bir yeri, özü də böyük bir parçası *bütövcə buraxılıb*. Məhz "dəliqanlı" İqoru mənfə səciyyələndirən parça – *döyüşdən sonrakı tövbə monoloqu*; əgər yadıңызdadırsa, bu monoloqda o, Qlebovu necə aldığından, rus şəhərinin dinc sakinlərinə necə qəddarcasına divan tutduğundan danışır.

Rus imperiyasının ilk tarixçisi beləcə tarix yaradırdı. O artıq dəqiq bilirdi ki, ilkin mənbədən nəyi götürmək, nəyi ixtisar etmək lazımdır. Birinci olaraq, İqordan cəfəkeş bir vətənpərvər düzəldir. O, öz salnaməsini İqorun əsirlikdən qayıtması səhnəsi ilə bitirir: "Novqorodda və bütün şimal

torpaqlarında təsvirəgəlməz bir şadlıq hökm sürürdü. Elə qalan Rus torpaqlarında da bundan az sevinmirdilər, çünki sabitliyinə və dinc xasiyyətinə görə bu knyazı hamı sevirdi".

Tarix deyil, onun yozumu təəccüb doğurur. Müəllifin və tədqiqatçının vətənpərvərlik düsturlarının uyğunsuzluğu tədqiqatçıya Dastanın bir çox mühüm ifadələrini, baş qəhrəmanlarının obrazlarını, poemanın fabulasının özülünü təşkil edən hadisələrin məğzini anlamağa və düzgün yozmağa imkan verməmişdir.

XII əsrdə "özümünkü" və "özgə" anlayışları, deyək ki, XIV, yaxud XVIII əsrdəki kimi hərfi mənada başa düşülmürdü. Bu ifadələrin etnik çaları yox idi.

Hətta salnaməçi-rahiblər də "özümüzünkü" deyəndə təkcə rusları deyil, Qara klobukları, berendeyləri, torkları və kovuyları nəzərdə tuturlar.

"Poqanıy" ayaması irqi və mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün düşmənlərə şamil edilirdi. Rostislaviçlərə hücum etmiş İqor da bir dəfə belə adlandırılmışdı.

XII əsr rusları irqçi ola bilməzdilər: türklərlə siyasi və mədəni əlaqələr hələ möhkəm idi, həm də qan qohumluğu mövcud idi. Ruslar öz köçəri qonşuları ilə qaynayıb-qarışmışdı. Hətta ən qeyri-sabit kommunikasiya hesab edilən siyasi əlaqələri pozmaq cəhdlərinin də necə faciə ilə nəticələndiyinin şahidi olduq.

Udel knyazı üçün "özününkü" – dar ayaqda ona kömək əli uzadanlar (bunlar əsasən poloveslərdi), "yad" isə onun işğalçılıq cəhdlərinə mane olanlar, yaxud onun ərazisinə qəsd edənlərdi (bunlar əsasən rus knyazları idi). XVI əsrə qədər ruslar ümumxalq, milli müharibələr aparmırdılar. Həmin dövr rus salnaməçisinin dünyabaxışını qiymətləndirərkən, mütləq bu cəhət nəzərə alınmalıdır. O dövr üçün sonrakı

milli və imperiya şüur formalarından fərqli olaraq, feodal şüuru xas idi. XII əsr rus yazıçısının dilində "rus" termini sonrakı dövrlərə nisbətən xeyli dar mənə daşıyırdı. Suzdal, Novqorod, Ryazan, Qaliç torpaqları, Novqorod-Seversk, Polotsk, Çerniqov və s. knyazlıqlar Rus sayılmırdı. Bu termin yalnız Kiyev torpaqlarını əhatə edirdi (Varyaq dövründən baş alıb gələn ənənədir).

Ryazanlılar "rus arabalarına" basqın etdilər deyəndə kiyevlilər nəzərdə tutulurdu, İqor "rus knyazları poloveslərin üzərinə yeridilər, biz də bu vaxt başsız qalmış poloves köçlərinə basqın edərək" deyəndə yalnız Kiyev knyazlarını nəzərdə tuturdu.

Kiyevlilər növbəti knyazı taxta dəvət edəndə ənənəyə görə ona belə müraciət edirdilər: "Bütün Rus torpağı və bütün Qara klobuklar səni istəyir", yəni Kiyev əhli və qoşun (Qara klobuklar).

Kiyevin ərazisi genişləndikcə "rus" termininin mənası da genişlənirdi, bu termin yeni-yeni torpaqlara aid edilir, Kiyevin hakimiyyətini qəbul etmiş vilayətlərin ümumiləşdirilmiş adına çevrilirdi.

Batı xan Kiyevi yerlə yeksan etdikdən sonra "Rusiya" termini artıq mövcud olmayan bu şəhərə bağlılığını həmişəlik itirir və nasixlərin səyi nəticəsində tədricən şərq slavyanların məskən saldığı bütün ərazinin adına çevrilir.

Paytaxtın Moskvaya köçürülməsi ilə tarixi Rus dövlətin bir vilayətinə – Ukraynaya çevrilir.

...Hərgah XII əsrdə "rus vətənpərvəri" termini mövcud olsaydı, ilk növbədə Kiyev knyazlığı vətənpərvərlərinə aid olardı. Kiyev boyarları da, Qara klobuklar da (qaraqalpaqlar), torklar və berendeylər də belə vətənpərvərlərdən idi.

İqoru məğlub etdikdən sonra Konçak və Kzakın yürüş etdiyi şəhərlər artıq o vaxt "Rus" anlayışına daxildi.

Qədim mənbələrə yaxşı bələd olan B.A.Rıbakov da qeyd edir ki, XII əsrin Qaliç, Novqorod və Smolensk salnaməçiləri (bura Kiyev salnaməçilərini də əlavə edək) "Rus" yazanda cənub əraziləri nəzərdə tuturdular, "əgər Novqoroddan, yaxud Suzdaldan Kiyevə səfər edirlərsə, "Rusiyaya" getmək kimi başa düşülür; kiyevlilərlə vuruşan Qaliç qoşunu salnamədə "rus polkları" ilə döyüşən kimi qeyd edilib. Smolensk, Polotsk, Ryazan – bütün bu şəhərlər "Rusun" hüduvları kənarındadır, belə ki, "Rus" dedikdə, çox vaxt yalnız Cənubi Rusiya başa düşülür".¹

Lakin mənim fikrimcə, B.A.Rıbakovun bu müşahidədən çıxardığı nəticə o qədər də dəqiq deyil. O belə hesab edir ki, "bu cür ənənə köhnə, arxaik, məhdud Rus anlayışını diriltmək cəhdidir".²

"Rus torpağı sözünün əhəmiyyətini azaldıb məhdudlaşdırmaqla Rus torpağına olan köhnəlmiş baxışı diriltmək salnaməçinin nəyinə lazım idi?!"

B.A.Rıbakov öz sualına özü cavab verib izah edir ki, guya salnaməçilər bununla öz şəhərlərinin müstəqilliyini, Kiyevdən asılı olmadıqlarını gözə çarpdırmaq istəyirlərmiş.

Bu nəticə kifayət qədər əsaslandırılmayıb. Bəs Kiyev salnaməçiləri niyə bu ənənəyə riayət edirdilər? Kiyevin, deyək ki, Ryazandan asılı olmadığını göstərmək üçün? İnanandırıcı deyil.

Mənə belə gəlir ki, "Rus" geniş coğrafi mənanı XII əsrdə deyil, çox-çox sonralar almışdır. Bu baxış Rus dövlətinin inkişafı dialektikasına da uyğun gəlir.

¹ Б.А.Рыбаков. "Слово о полку Игореве" и его современники. М., 1971, стр.158.

² Yenə orada.

DOLAŞA, YOXSA QIZILQUŞ?

Mənim fikrimcə, "İqor polku dastanı"nın müəllif mətnini nasixin yaradıcılıq məhsulundan fərqləndirməyə kömək edən mühüm diaqnostik əlamət mətdə İqora və onun qoşununa ikili münasibətin olmasındadır.

Birinci – mənfi münasibət, çox güman, orijinaldan irəli gəlir, digəri – heyranlıq, həm də nisgil dolu münasibət nasix əməyinin məhsuludur.

Nasix üçün başlıcası, İqorun "hünərinin" mənəvi əsasını təşkil edən aşağıdakı aşkar faktdır: Rus knyazı "kafirlərlə" mübarizə aparır və acı məğlubiyyətə uğrayır. Nasix müəllifdən vətənpərvərdir (müasir anlamda) və bu, nüsxənin üzünün köçürülməsi prosesinə öz təsirini göstərir.

İqora olan müəllif münasibətində təkam-seyrək eyhamlar, adda-budda cümlələr qalıb, – görünür, nasix bunların ideoloji məzmununu dərindən dərk edə bilmədiyi üçün orijinalda olduğu kimi saxlamışdır.

Müəllifə görə, İqoru Çölü fəth etməyə sövq edən əsas səbəb – böyük sərkərdə şöhrətinə nail olmaq və bunun sayəsində Kiyev taxt-tacını ələ keçirməkdir. Lakin müəllif bu fikri birbaşa söyləmir, poetik alleqoriya pərdəsinə bürüyür. Nasix bu məcazları başa düşmədiyindən olduğu kimi saxlamışdır və indi bu alleqoriyalar müasir tədqiqatçıların düşüncələrinə bir çaşqınlıq gətirir.

İqora qarşı neqativ münasibət bir qayda olaraq, Dastanın qəhrəmanları – XI əsrin əfsanəvi nəğməkarı Boyanın və knyaz Svyatoslavın diliylə ifadə edilir. Boyan şair kimi eyhamlarla, Svyatoslav isə Böyük Kiyev knyazına xas olan bir sərtlik və hökmranlıqla danışır.

O, öz qardaşlarına beləcə ağı deyir: "Ey mənim oğullarım İqor və Vsevolod! *Tələsdiniz poloves* torpağında qılıncla basıb-kəsməyə, *özünüə şöhrət axtarmağa*. Lakin siz *namərdəsinə* qələbə çaldınız, *namərdəsinə* çölçü qanını tökdünüz... dediniz: "İgidlik göstərək, *qədimlərin şöhrətini* oğurlayaq, *gələcəyin şöhrətini* aramızda bölüşdürək".

Şöhrət mövzusu Dastandan qızıl xətt kimi keçir. Vsevolod öz döyüşçülərini belə *səciyyələndirir*: "Boz qurdlartək dolaşırılar çölləri, özlərinə şərəf, knyaza şöhrət gəzirlər".

O zamanlar şöhrət indiki qədər "ələgəlməz" anlayış deyildi. Şöhrət – hakimiyyət demək idi.

"Lavrenti salnaməsi"ndə 1185-ci ilə aid qeyddə İqor yürüşünün səbəbi aydın *göstərilir*: "Olqanın nəvələri poloveslərin üzərinə basqın etmək xəyalına düşdülər... Dedilər: – Məgər biz özümüz knyaz deyilik? Gedək, özümüzə şöhrət qazanaq".

İndi isə Dastanın müxtəlif, özü də təəccüblü yozumlara səbəb olmuş "qaranlıq" yerlərindən birini təhlil etməyə çalışın. Müəllif özünə sual verir: Müdrik Boyan İqorun yürüşünü necə vəsf edərdi? Sonra o, Boyan nəğməsinin başlanğıc variantlarını sadalayır:

**Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая –
Галици стады бежать къ Дону великому...¹**

Yaxud müdrik Boyan öz nəğməsinə belə başlardı:

**Комони ржуть за Сулою –
звенить слава въ Кieve.²**

Müəllifin İqor taktikasına münasibəti Boyan nəğməsinin birinci variantında poetik aydınlıqla ifadə olunmuşdur:

¹ *Tərcüməsi: "Yox, bunlar tufanın geniş çöllər boyunca qovduğu şahinlər deyil, dolaşa dəstəsidir, uçur ulu Dona sarı!"...*

² *"Atlar Sulanın o tayında kişənəyir, şöhrəti Kiyevdə əks-səda verir".*

"Yox, bunlar tufanın geniş çöllər boyunca qovduğu şahinlər deyil, dolaşa dəstəsidir, uçur ulu Dona sarı".

İqor əsgərlərinin şahinlərlə deyil (hamının düşündüyü kimi), dolaşalarla qulaqbatırıcı müqayisəsi müəllifin "doğmalar" və "yadlar" probleminə olan mərd, ədalətli münasibətini çox dəqiq əks etdirir.

Həqiqətən də İqor Svyatoslavın zərbəsindən ağır yaralar almış Böyük Çölə şahin kimi uçmur, leşə cuman dolaşatək tələsir. 1184-cü ilin yazında da o, kişisiz qalmış köçlərə, bax belə "uçurdu". B.A.Rıbakovun sözləriylə desək, "məşq edirdi".

Müəllif ənənəvi, bilinə paralelizmini təhkiyədə, öz adından verməyə cəsarət eləmir, poetik qılıncı uydurulmuş Boyana ötürür və o da qorxub-çəkinmədən, sərbəst şəkildə "özününkü"lərin cəzasını verir.

Çünki bu halda İqor "özününkü" deyil, rəqibdir, Svyatoslav Kiyevskinin düşmənidir, ilk baxışda "Allaha xoş gələn" iş görsə də, istər Svyatoslav və Rusa münasibətdə, istər poloveslərə münasibətdə bu "iş" namərdcəsinə, namussuzcasına görünür. Buna görə o, şahin deyil, leşlə qidalanan mənfur bir quşdur.

Təsvir olunan hadisələrə tədqiqatçıların bəsit və ümumi baxışı ilə müəllifin dərin və konkret münasibəti arasında olan fərq bu iki məcazın yozumunda öz real əksini tapmışdır. Tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, ənənəvi folklor obrazı – Şahin yalnız və yalnız İqora aid edilə bilər. Dolaşalar isə, təbii ki, poloveslərdir. Müəllif, heç şübhəsiz ki, belə bir müqayisəni nəzərdə tutmuşdur, axı o da "özümüzünküdür", rusdur.

Yozucuların hamısı bir nəfərtək "karın könlündəki" prinsipiylə arzuladıqlarını həqiqət qələminə verirdilər. D.S.Lixaçov

"əfkari-ümumiyyə"nin rəyini belə ifadə etmişdir: "Şahinlər – ruslardır, dolaşalar – poloveslər".¹ Halbuki bu halda misranın hərfi tərcüməsi məntiqsiz çıxır: "Tufanın çöllər boyu öz qoynunda apardığı rus əsgərləri deyil, bunlar poloveslərdir – ulu Dona can atırlar".

Belə çıxır ki, "poloves çöllərinin sərhədlərində cida sındırıb, dəbilqəsiylə Dondan su içməyi" arzulayan öz əsgərlərini "köhlən atlara minib mavi Dona tamaşa etməyə" səs-ləyən İqor deyil, bir başqasıdır.

Mənbəyə subyektiv münasibətin elm üçün nəylə nəticələndiyini bu nümunədən aydın görmək olar. Belə qənaət doğur ki, "ədəbi faktı necə qiymətləndirməliyik: olduğu kimi, ya olmalı olduğu kimi?" sualı hələ də öz aktuallığını itirməyib.

...Yalnız yazıçı A.Yuqov mənfə paralelizm yozumundakı ziddiyyəti sezərək, ona müsbət məna verməyi təklif etmişdir: "Şahinlər də ruslardır, dolaşalar da, lakin "qalitsalar" heç də quş deyil, İqorla birgə yürüşə çıxmış Qaliç² polklarıdır. Və bu heç də məcaz deyil, araşdırıcıların gözündən yayınmış real detaldır". A.Yuqovun tərcüməsi ancaq təəccüb doğura bilər: "Tufanın geniş çöllər boyunca qovduğu şahin dəstəsi deyil, Qaliç ordusudur – ulu Dona can atır".

Əsas məqsəd əldə edilib, şahinlər necə deyərlər, İqor tərəfdə qalıb.

Lakin bir halda ki, dolaşa dəstəsini Qaliç polkuna çevirmisən, gərək öz əməlinə davam eləyəsən, yoxsa işin üstü açılar. İ.A.Yuqov da davam eləyir. Dastanda təbiət təsviri:

¹ "Слово о полку Игореве", М.-Л., 1961, стр.197 (Şərhlər və tərcümə D.S.Lixacovundur).

² Qaliç – Volun knyazlığının paytaxtı.

Длъго нощь меркнетъ,
Заря – светъ запала,
Мъгла поля покрыла,
Щекотъ славий успе.
Говоръ галичь убуди.¹

Əməkdar şair və nasir A.Yuqov orta əsr Avropa ədəbiyyatının ən gözəl təbiət təsvirlərindən birini axtalayaraq, son sətiri kar və kor imiş kimi tərcümə edir:

Говор галичан умолк.²

Hələ onu demirik ki, orijinaldakı "убуди" – "убудить", yəni oyatmaq feilinin qısa formasıdır, "успе" (yatmaq) feilinin əks mənasıdır.

İstər qədim dövrün şairi olsun, istər müasir, – mifoloji cəhətdən bu obrazlar sırasına real qalıqları, yaxud pskovluları yerləşdirməyə cəsarət etməzdi. Bilinə paralelizminin qanunu: quşun yanında quş, işığın yanında zülmət (şahin-dolaşa, bülbül-dolaşa) durmalıdır.

Dastanda üçüncü dəfə "qalitsalara" rast gələn A.Yuqov bu dəfə onları rahat buraxır.

"Нъ часто врани граяхуть труниа себе деляче, а галици свою речь говоряхуть – хотят полететь не уедие".³

Burada da qalitsa (dolaşa) quşla (qarğa ilə) qonşuluqdadır, lakin belə bir mənhus qonşuluq A.Yuqovun heç xoşuna gəlmir, buna görə o bu dəfə dolaşaları Qaliç polkuna çevirməyib,

¹ Tərcüməsi: "Gecə qurtarmaq bilmir, dan yeri sökülməkdə, çöllər hələ zülmətdir. Bülbül cəh-cəhi yatıb, ala qarğa oyanıb".

² "Qalıqların harayı susdu".

³ "Lakin tez-tez qarğa qarılıtsı gəlirdi – meylləri öz aralarında bölüşdürürdülər, dolaşalar isə öz dillərində danışıq, qənimət ardınca uçmaq istəyirdilər".

mətnin dürüstlüyünə inanmağı sərfəli bilir. Həqiqətən də "mənim gücüm – qeyri-ardıcılığımdadır".

Boyan nəğməsinin birinci başlanğıcını başa düşmədiklərinə görə, ikinci başlanğıcı da anlaya bilmirlər. Suların o tayında kimlərin atları kişnəşir? Əksər araşdırıcıların fikrincə, bunlar poloves atlarıdır. Axı Sula – sərhəd çayıdır, Sulanın o tayında çöllər uzanıb gedir. Yenə akademik D.S.Lixaçovun şərhinə müraciət edək: "Poloves qoşunu süvarilərdən ibarət idi. Çölçülərin atlı qoşununun yaxınlaşdığını arabaların cırıltısı və at kişnərtisindən bilmək olurdu. Sula (Dneprin sol qolu) Kiyevə ən yaxın və təhlükəli olan poloves sərhədi idi. Boyanın poetik üslubunda – rus silahının zəfərlərini vəsf etmək üslubunda verilmiş bu ifadədə belə bir fikir var: "Düşmənlər Rus sərhədlərinə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz, rus qələbəsinin şöhrəti Kiyevdə əks-səda verdi".¹

Lakin məsələ burasındadır ki, müəllif əks hərəkəti təsvir edir – 1185-ci il aprelin axırlarında poloveslər Rus sərhədlərinə "yaxınlaşmırlar", əksinə, İqor "Sulanın o tayına" yürüş edir.

Mənim fikrimcə, V.İ.Stelletski və O.V.Tvoroqov bu ifadəni daha düzgün şərh etmişlər:

"Sulanın o tayında atlar (rusların) kişnəşir – şöhrəti (bu qələbənin) Kiyevdə əks-səda verir".²

Lakin onlar da bu obrazlı ifadəni İqorun yürüşü ilə əlaqələndirmir, belə bir fərziyyə irəli sürürlər. "Bu, 1184-cü ildə rus knyazlarının birləşmiş qüvvələrinin poloveslər üzərinə zəfər yürüşünə eyhamdır".³

Mənə isə belə gəlir ki, bu metaforada müəllifin İqorun strategiyasına, "şöhrət axtarmağa" yollanmış şimal knyazının şöhrətpərəst niyyətlərinə münasibəti əks olunmuşdur. Kiyev

¹ Слово о полку Игореве, М.-Л., 1961, стр.197.

² Слово о полку Игореве, Л., 1967, стр. 478.

³ Yenə orada, səh. 129.

taxt-tacına yol Böyük Çöldən keçirdi. Hərgah qoşununu Sulanın o tayına yeritsə, onun çaldığı qələbə taxt-tacın ixtiyarını əllərində saxlamış, proqramlarına yaxşı bələd olduğu Kiyev əyanlarının qəlbində, ruhunda əks-səda verəcək. Poloves dövlətinin birdəfəlik darmadağın edilməsi böyük knyaz titulu uğrundakı mübarizədə həlledici dəlil ola bilər.

İqoru hansı tufan, hansı qaçılmaz zərurət geniş çöllərdən keçirib aparmışdır? Həddi-hüdudu olmayan şöhrətpərəstlik, asan qənimətə hərislik, yıxılanı tapdalamaqla şöhrət tapmaq şövqü – budur həmin tufanın adı!..

Bu iki epiqrafda – İqorun niyyətinin müəllif tərəfindən açılmasında və yürüşə müəllif münasibətində (şimal knyazının taktika və strategiyasına) onun siyasi baxışları ifadə olunmuşdur.

Mən hələlik bu kristal ifadələrin bədii parlaqlığından danışmıram, – hər bir şair onun az sözlə çox şey ifadə etmək bacarığına həsəd apara bilər, – müasir oxucu və bu şəffaf (leksik və qrammatik baxımdan) söz birləşmələri arasında mövcud olan çox böyük tarixi, ideoloji və mənəvi məsafənin necə bir keçilməz uçuruma döndüyünü göstərmək istəyirəm. Özümüz yaratdığımız uçurumun nəticəsidir ki, bu apaydın ifadələr Dastanın "qaranlıq" yerlərinə çevrilmişdir.

Təkcə elə bu bidət, ağıllara çaşqınlıq gətirən "dolaşalar" abidənin həqiqi qədimliyini layiqincə təmsil edə bilər, çünki XVIII əsr Rusiya yazıçılarının heç biri öz qəhrəman əcdadlarının ünvanına bu cür "hədyan" söyləməyi özlərinə rəva görməzdilər. Müəllif bu qeyri-tipik, qədim rus materialları nümunəsində ümumbəşəri əhəmiyyəti olan mənəvi problemə toxunmaq istəmişdir – "özümünkü haqlı deyil".

Dünya ədəbiyyatı təcrübəsində bu cür etirafları barmaqla saymaq olar. Və belə etiraf yalnız müəllifin müasirləriylə münasibətində mümkündür. Öz yalan "tarixi" povestini uyduran

saxtakar isə hətta XVIII əsr elmi və ədəbiyyatı səviyyəsindən yüksəkdə dursa belə, İqorun həqiqi niyyətlərini açmaq istəməz və onun döyüşçülərini leşə cuman ala qarğaya oxşatmaz.

İlk vaxtlar "İqor polku dastanı"nın oxucularını o da məyus edirdi ki, Vsevolodun əsgərləri "boz qurdlar kimi çöllə qaçırdılar".

"İqor polku dastanı"ndan sonra qələmə alınmış abidələrin heç birində xristian boz canavara oxşadılmayıb (bu müsbət obraz xristianlıqdan əvvəlki inanclarla bağlıdır. Türk və monqol folklorunda qurd – igidlik, mərdlik rəmzidir. Az-az qəhrəman qurda oxşadılmaq şərəfinə nail olur. Qurd – ən nüfuzlu totemlərdən biridir. Bəzi genealoji əfsanələrə görə, türklər və monqollar qurddan törəmişlər. Qurdun qədim rus kultunu da yada salın).

"Zadonşina"nın reaksiyası da maraqlıdır.

Yalnız rus əsgərləri şahinlərə oxşadılır, tatarlar isə canavar, qarğa, qazdır (qaz – bılinalarda mənfi surətdir).

Yuxarıda təhlil etdiyimiz parça "Zadonşina"da belə verilib: "Bu tufan Zaleskdə bu şahinləri qoynuna alıb poloves çöllərinə gətirib: Moskvada atlar kişnəşir, rus şöhrəti bütün dünyaya səs salıb".

"Zadonşina"nın müəllifi "İqor polku dastanı"ndakı metaforalardan istifadə edib, məzmununu (nə ədəbi, nə tarixi) isə anlamayıb.

Hadisələrin sonrakı gedişində də abidənin ideya məzmununun mürəkkəb dialektikası yanlış oxunuş hesabına sadələşdirilir və hər şey bəsit bir stereotiplə – "vəhşilərin təhlükəsi önündə birləşmək" çağırışı ilə qurtarır. Bu nəticədən universal kilidaçan kimi istifadə edən bir para yozucular namuslu "Söz" dünyasına apan dəmir darvazaları zor gücünə açmağa cəhd göstərirlər.

DƏYMƏDÜŞƏR QIZ

"Уже бо, братие, невеселая година вьстала, уже пустыни силу прикрыла. Вьстала обида вь силахъ Даждь-Божя внука, вступилъ девою на землю Трояню, вьсплескала лебедиными крылы на синемъ море у Дона, плещучи убуди жирня времена".

Musin-Puşkinin tərcüməsi:

"Невеселая уже, братцы, пора пришла: пала вь пустыне сила многая, возьстала обида Даждь-Божьмь внукамь. Она, вступивъ девою на земле Троянову, восплескала крылами лебедиными на Синемъ море у Дону, купаючись, разбудила времена тяжкие".¹

Beləcə, sözlərin qeyri-düzgün bölgüsü nəticəsində daha bir "şairanə gözəllik" – slavyan mifologiyasına xas olmayan obraz – Deva-Obida (Qız-İnciklik) yaranmışdır. Sonrakı araşdırıcılar bu bölgüylə razılaşıb, yalnız iki qrammatik düzəliş etdilər: "вступила" ("qədəm basdı" – qadın cinsi) əvəzinə "вступил" (kişi cinsi) və "упуди" – "qorxutdu" əvəzinə "убуди" – doğurdu.

Ümumiyyətlə, Dastanda bu başabəla qızlarla bağlı müəmmalar yaman çoxdur. Bu yandan da daha biri peyda olub. Özü də necəsi! M.V.Şepkin bu obrazı belə şərh edir: "Deva-Obida – qarşısıalınmaz dalğa kimi ölkəni bürümüş fəlakətin rəmzidir. Bu obraz təkcə öz təsir gücü ilə deyil, öz misilsiz gözəlliyi ilə bizi valeh edir. Bu qeyri-adilik onu qədim dövr heykəltəraşlığının görkəmli nümunəsi – Samofrakiya Nikası ilə bir sıraya qoyur".²

¹ Tərcüməsi: "Qardaşlar, kədərli günlər yetişdi: çöllərdə qoşunlar qırıldı. Dajd-boq nəvələrinin qəlbində inciklik baş qaldırdı. Bu inciklik qız cildində Troyan torpağına gəldi, Don səmtində Göy dənizdə qaz qanadlarını çırpdı, çimib-silkinib ağır zamanları oyatdı".

² M.V.Щепкина. К вопросу о неясных местах "Слова о полку Игореве". В сборнике статей под ред. Адриановой-Перетц. М.-Л., 1950, стр. 194.

P.P.Vyazemski isə bizi inandırmağa çalışır ki, Dastandakı Troyan – Qədim Troyanın hökmdarıdır və Dastan müəllifi "Deva-Obida" obrazı altında Gözəl Yelenanı nəzərdə tutmuş.

Bu parça ilə bağlı külli miqdarda material toplanmışdır. Araşdırıcıların ümumi səyi aşağıdakı oxunuşla başa çatmışdır: "Уже, братья, невеселое время наступило, уже пустыня силу русскую прикрыла. Встала Обида в войсках Даждь-Божа внука (то есть русских), вступила она Девою на землю Трояновую (то есть русскую землю), всплескала лебедиными крыльями на синем море у Дона и плешуши распугала счастливые времена".¹

Dastanın son nəşrlərinin hamısında bu yozum verilmişdir.

Bununla da mətndəki məna lap dolaşığa düşmüşdür.

Musin-Puşkin bölgüsünə nəzər salaq. Bu parçadakı bir hərf kombinasiyasını şübhə altına alsaq, məncə, bizim abidəylə bağlı biliklərimizə elə bir xələl gəlməz, qrammatik düzəlişlərə də ehtiyac qalmaz. Əminəm ki, XVI əsr nasixi də bu yeri başqa cür oxumuşdur:

"...Въстала обида въ силахъ Даждь-Божа внука: "вступиль, де, вою на землю Трояню", всплескала лебедиными крылы на синемъ море у Дона; плещучи убуди жирня времена".²

Deməli, "inciklik" "девою" (qız) cildində deyil, "де вою" – müharibə şəklində, Rus torpağına deyil, poloves torpağına

¹ "Qardaşlar, kədərli günlər yetişdi, artıq səhra rus qoşununu uddu. Dajd-boq nəvələrinin qoşununda (yəni rus) inciklik baş qaldırdı. Qız cildində Troyan torpağına (yəni Rus torpağına) qədəm qoydu. Don səmtində göy dənizdə qaz qanadlarını çırpdı və çimib-silkinib səadət çağlarını hürkütdü".

² "...Dajd-boq qoşununda inciklik baş qaldırdı: müharibə cildində Troyan torpağına (poloves) qədəm basdı, öz qaz qanadlarını çırpıb, ağır zamanları oyatdı".

qədəm basmışdı. Bu bölgü ("де, вою") kişi cinsində olan "вступилъ" feilinə haqq qazandırır, çünki bu feil "obida"ya (inciklik) yox, müharibə niyyətiylə Troyan torpağına qədəm basmış İqora aiddir.

Dajd-boqun nəvəsi İqordan inciyib. Bu onun incikliyidir ki, Don sahilində, yeni İqorun müharibə gətirdiyi yerdə qanad çalıb. Bu onun incikliyidir ki, ağır zamanları doğurub. Müəllif sanki bu çarpışmadan yüksəkdə durub və obyektivliyi itirmədən poloveslərin Rusa cavab hücumlarının səbəbini izah edir. O bu səbəbi İqor tərəfindən incidilmiş Dajd-boqun nəvəsinin sözləriylə ifadə edir: "Müharibə ilə qədəm basdın" və bu kontekstdə poloves terminindən istifadə edilməsi heç də qeyri-təbii görünmür.

Biz yenə "къ" birləşməsinin "я" çevrilməsi hadisəsi ilə qarşılaşırıq (türkcə "жирикъ" – cırıq, yarıq; hərfi mənada – çəkişmə, ixtilaf, nifaq. Mənşəyi üzəddir: жирт – cır, ырт, жира – cırıq yeri, жирикъ – çəkişmə, ixtilaf).

Əlyazmalarda "i" və "n" hərləri qrafik oxşarlığı üzündən tez-tez qarışıq salınır. Paleoqraflar къ/я hərf əvəzlənməsinə aid xeyli nümunə tərpa bilərdilər. Bu halı ən çox nasixlərin mənasını başa düşmədikləri leksemaların yazılışında müşahidə etmək olar.

"Жирными временами" (nifaq günləri) ifadəsinin ardınca gələn sətirlər də təklif etdiyim variantın düzgünlüyünə dəlalət edir; bu parçadakı məna o qədər aydındır ki, heç istəsən də onu təhrif edə bilməzsən:

"Князların poloveslərlə müharibəsi fəlakət gətirir, qardaş qardaşa deyir: "O mənimdir, bu da mənimdir və knyazlar başlayırlar xırda bir şeyə "böyük" deməyə, bununla da öz başlarına fəlakət açırlar. Burada ittiham edilən tərəf knyazlardır. Onlar özününkünü müdafiə etmək adı altında özgəninkinə

qəsd edirlər. Kiçik knyazcılar lovğalanıb özlərini qüdrət sahibi sayırlar. Polovesləri cavab zərbəsinə təhrik edirlər: "Çölçülərsə hər tərəfdən axışıb Rus üzərində qələbə çalırlar". Bu parçadakı ümumiləşdirici sözlər kinayə və kədərlə doludur: "Şahin o biri quşları döyə-döyə dənizədək gedib çıxdı, İqorun igid polkları bir daha dirilməz".

Müəllif bılına stereotipini ifşa etməkdə davam edir: burada şahin bir növ dırnaqarası səslənir.

Öz yuvasını qoruyan şahin – budur müsbət knyaz obrazı. Svyatoslav Kiyevski belə bir şahindir – dönə-dönə tük deyilmiş, "yuvasını darda qoymaz" zorba şahin. Dənizə sarı "quşları döyməyə" uçan şahin isə müəllifdə etiraz hissi doğurur, çünki bu cür knyaz "ovu" poemada rəğbətlə təsvir edilmiş sadə adamların məhvi ilə nəticələnir.

Poloveslər Rus torpağına bir qayda olaraq, knyazların dəvətiylə gəlirdilər.

1184-cü ilin yazında Konçakı Kiyev üzərinə, çox güman, İqor göndərmişdi. Konçakın ən müasir yaraqla – "odlu oxlarla" silahlanmış çoxsaylı ordusunun sərhəd Sula çayının sahilində uzun müddət boş-boşuna dayanıb durmasının yalnız bir izahı ola bilər – Konçak şimal knyazları və Yaroslav Çerניqovskinin onunla birgə yürüşə çıxacağı məqamı gözləyirmiş. Təsadüfi deyil ki, Svyatoslav dərhal İqorun və Yaroslavin yanına elçi göndərir. Onları yola gətirir və öz əvvəlki niyyətlərindən əl çəkdirirlər. Lakin Svyatoslavin qoşunları Konçakın üstünə yerimək təklifini qəbul etmir. Konçak isə Olqoviçlərin arasında danışıq getdiyi müddətdə hələ də Sulanın o tayında səbirlə müttəfiqlərinin işarəsini gözləyir.

Konçakın heç vaxt belə böyük ordusu olmamışdı. Əgər o, qarşısına məqsəd qoysaydı, təkbaşına da qəfil hücumla Kiyevi asanlıqla ala bilərdi. Lakin o yerindən tərpənmir, sərhədi keçmir, öz müttəfiqlərini gözləyir.

Svyatoslav digər rus knyazlarını bir-bir dilə tutub böyük qüvvə toplayır. Nə qədər qərribə görünsə də, məhz o, qəfil hücum taktikasından istifadə edir. Onun atlıları – berendeylər və qaraqalpaqlar gizlicə Sula çayını keçir və Konçakın mövqeyinə gözlənilməz zərbə endirirlər.

İqor və Yaroslav öz müttəfiqlərinə xəyanət edir, onu çıxılmaz vəziyyətdə qoyurlar.

Bir həftədən sonra "quda" İqor Yaroslavın qaraqalpaqları ilə birgə Konçakın kişisiz, baxımsız qalmış dinc köçlərinə xaincəsinə basqın edir.

Və poloves qoşununda "inciklik baş qaldırır" və "nifaq zamanlarını oyadır". "Jirik" zamanları deyəndə, yəqin ki, qonşuluğun ilk illəri nəzərdə tutulurdu. O vaxtlar peçeneqləri sıxışdıran poloveslər istər-istəməz rusla toqquşmalı olurdular.

Və indi udel knyazlarının "Troyan torpağı" ilə bağlı işğalçılıq siyasəti ulu Çöllə olan "elçilik", "qardaşlıq" münasibətlərinə son qoydu. Uzun illərdən bəri poloveslər ilk dəfəydi ki, dəvətsiz Rusa hücum edirlər. "İqor polku dastanı" müəllifinin fikrincə, buna səbəb inciklik idi.

Nə üçün poloves incikliyi qaz qanadlarını çırpır?

Qazlar və qu quşları – qədim rus folkloru və yazısının mənfi surətləridir. Poeziyada rusları şahin, çölçüləri qazla müqayisə edirdilər. "Zadonşına"da: "Meçi çayında qazlar qaqqılдаşdı, qu quşları qanad çırpdı. Demə, bu qaz qaqqıltısı deyil, çölçü Mamaydı, gəlmişdi Rus torpağına, balalarını da gətirmişdi" (Nüsxə İ-1). "Artıq şahinlər və qırğılar sürətlə Donun o tayına keçib, qu dəstələriylə toqquşdular. Bunlar rus knyazları idi – tatar gücünə rast gəlmişdilər" (U).

Biz yuxarıda "İqor polku dastanı" müəllifinin "şahin-knyaz" düsturunun sabitliyinə necə "qəsd" etdiyinin şahidi

olduq. O hətta bir dəfə Boyana imkan verir ki, şimal knyazlarını şahinə yox, dolaşaya oxşatsın. "Poloves-qaz" paraleli isə onda heç bir etiraz doğurmur. Poemada poloveslərə aid nə varsa, "qaza" oxşadılır. Şair "qaz" mövzusunda qeyri-adi obrazlar yarada bilmişdir. Hətta poloves arabaları da "hürkmüş qazlar kimi qışqırır". Müasir – daha kamil və incə poeziyada da bu cür güclü canlandırmaya rast gəlmək çətindir.

İqor alaylarının yaxınlaşdığını görən köçlər gecə ikən vahimə içində baş götürüb qaçır: "Arabalar gecəyarı hürkmüş qazlar kimi qışqırır".

Müəllif Suzdal kəndlilərinin qaçhaqaçını bir neçə sözlə təsvir etmək üçün, yəqin ki, yağlanmamış təkərlərin cırıltısına başqa müqayisə tapardı və o vaxt arabalar bəlkə də "qırğılartək qışqırdı..."

Mənə belə gəlir ki, bu bənzətmənin yaranmasında türk dilindəki "kazak" etnoniminin əsaslı rolu olmuşdur. Xalqın adını daşıyan bu etnonim asanlıqla ikiye bölünür: "KAZAK" (qaz ağ – ağ qaz), yəni Qu quşu.

Xalq adı anlamı sayəsində Qu quşu və Qaz qazaxların özünəməxsus poetik toteminə çevrilmişdir. Ağ Qazlar xalqı bu quşa sitayişlə yanaşırdı. Qazı, yaxud qu quşunu öldürmək indi də böyük günah sayılır.

Qədim qazaxların estetik baxışları ilə məşğul olan tədqiqatçısı Ağ Qazı diqqətdən kənarıda qoymamalıdır: insanlar öz totemlərindən çox şey götürürdülər. Bu quşlar canlı gözəllik timsalıydı.

"Er-Tarqın" eposundakı bəzi misralar başqa poetik bənzətmələr sisteminə alışıb Avropa oxucusunun bəlkə xoşuna gəlməyə də bilər. Akşa-xanın qızı özü üçün ən gözəl, ən uğurlu bənzətmə tapır:

Атам менен апамнын асыранда казы едим.

(Atamla apamın yanında əl qazı kimi böyüyürdüm).

Bir kitabda bu misraların şərhilə tanış ola bildim, elə bir şərhilə ki, poeziyaya vulqar-sosioloji yanaşma metodunun necə gülünc nəticələrə gəlib çıxdığını əyani nümayiş etdirir: "Mənə belə gəlir ki, Ak-Junusun ev qazı ilə müqayisəsi təsadüfi xarakter daşımır. (!) Görünür, o, oturaq həyat keçirib, ev qazı yetişdirən (?) Kırım xanlarından birinin qızı olmuşdur".¹

Qazax xalq poeziyasında qazların bolluğu çətin ki, iqtisadi səbəblərlə izah edilə bilsin.

Qazax gənci öz sevgilisi haqqında oxuyur:

Ауеде ушып жүрген каз баласы...

(Göydə uçan qaz balası)

Öz sevgilisinin boynunu qaz boğazına ("каз мойын"), qollarını qaz qanadlarına ("каз канат"), səsini qaz qaqqıltısına ("каз даусты") oxşadır. Sənətlərin ən hörmətli natiqlik sənətiydi ("Өнер алды – кызыл тіл", yəni "hünərlərin öncəsidir – qızıl dil"). Ən mahir natiqlər "каздаусты" ("qaz boğazlı") adına layiq görülürdü.

Qədimlərin görkəmli natiqi Kazdaustı Kazbeki hansı qazax tanımır? Qazaxlar qazı quş ferması saxladıqları üçün deyil, öz milli adlarında onun adını gördüklərinə görə vəsf və təqlid edirdilər. Qədim insan üçün bu o deməkdir ki, Ağ Qaz onun əcdadıdır, ulu babasıdır. Köçəri türklərin etiqadlarının əsasında əcdada sitayiş durur.

...Hər bir xalq öz milli adını dərk etməyə çalışır. Onu mənimsəyir, özünüküləşdirir, lazım gəlsə, etnonimin formasını doğma leksikaya uyğunlaşdırır. "Qazak" sözü yozuma

¹ С.Е.Толыбеков. Кочевое общество казахов. Алма-ата, 1971, стр. 209.

asan gəldiyi üçün şübhə doğurur. Lakin indi bizi etnonimin praforması deyil, haçandan Ağ Qaz kimi anlandığı maraqlandırır.

Mənə belə gəlir ki, ruslar "İqor polku dastanı" dövründən qabaq bu termini həmin mənada başa düşürdülər. Əgər etnonimin mənası təxminən məlum idisə, onu kalka üsulu ilə tərcümə edirdilər. Beləcə, "qaraqalpaq" çox populyar "черный колбак" a çevrilmişdir.

Düşünürəm ki, "казакъ" sözü də belə bir yol keçmişdir. Lakin "лебед" sözünün kalkası rəsmi rus salnamələrində müstəqil etnonim kimi işlədilir. Poetik dildə isə "лебедь" çölçünün əsas bilina obrazlarından biri kimi qələmə alınmışdır.

X-XI əsrlərin dastan ustaları çölçüləri bu rəmz altında dərk etmək sayəsində öz pəhləvanları üçün xoşagələn poetik obraz tapa bilmişlər. Təbiətdə qazların və qu quşlarının sürrəti və yırtıcı quş – Şahindən qorxunc düşməni yoxdur. Çox güman ki, Şahin öz poetik yaranışı üçün Qaz-Qu quşuna borcludur.

...Rus incikliyi qaz qanadlarını çırpı bilməzdi. Şahin qanadları olsaydı, başqa məsələ. Bilina poetikasının qanunu.

Altayda, kuman tayfasının köç yerlərində Kumandı adlı bir neçə çay var. Altayın köhnə rus sakinləri bu çayları "Лебедный", bu yerlərin türkdilli əhalisini isə "лебединец" adlandırırlar. "Kuman" termini, yəqin ki, "Ku-man" kimi yozula bilər. Bir çox türk dillərində "Qu" haqqında danışdığımız quşun adını bildirir. Mən (man) – cənub türk dillərinin mürəkkəb leksemaları tərkibində "insan" mənasında çıxış edir (müqayisə et: türkmən – türk insan və s.). Çox güman, bu forma hind-Avropa dillərindən alınmışdır.

Ola bilsin ki, "kuman" etnonimi də "kazak" təsviri terminin təsiriylə yaranmış və qırçaq federasiyasına daxil olan tayfalardan birinin adına çevrilmişdir. Bizanslılar polovesləri bu ad altında tanıyırdılar.

Elə rus salnaməçiləri də əksər hallarda bu etnonimləri eyni mənada işlədirdilər – "кумане рекше половцы".

Deməli, "poloveslər – qu quşları – qazlardır" metaforası təsadüfdən yaranmayıb. Ruslar "kazak" və "kuman" milli adlarının xəlqi tərcüməsini bilirmişlər.

Nə üçün çölçüləri Dajd-boqun nəvələri adlandırırlar? "İqor polku dastanı"nda bu ad daha bir dəfə xatırlanır: "Onda, Oleq Qorislaviç zamanında ixtilaflar toxum kimi səpilirədi – cücərirədi, Dajd-boq nəvəsinin həyatı məhv olurdu, knyaz çəkişmələrində insan ömrü gödəlirədi".

Müəllif Rusiyanın poloveslərlə çəkişmələrinin tarixini təhqiq edir. Dastanda eyhamla "Qorislaviç" adlandırılmış Oleq Svyatoslaviçin yad edilməsi təsadüfi deyildir. İqor və Vsevolodun babası olan bu knyaz birincilər sırasında poloveslərlə ünsiyyətə girir. Poloves qızı alır, qohumluq yardımını və əlaqələrindən ustalıqla istifadə edərək Tmutorkanda özünə yer eləyir, sonra Çerniqovu ələ keçirir: "Bu da mənimdir, o da mənim".

Oleqin taxt-tac uğrunda apardığı müharibələrdə müttəfiqləri – Dajd-boqun nəvələri poloveslər də tələf olurdular.

Bəs Dajd-boq kimdir? Bizans Malalı salnaməsinin 1141-ci il hadisələrinə aid hissəsində qədim misirlilərin etiqadlarından danışılır və qeyd edilir ki, onlar Svaroqanın oğluna sitayiş edirlər. Svaroqa oğlu "Günəş" adlanır, bir adı da "Dajd-boq"dur. Xristian ənənəsinə görə, slavyanlar Nuh peyğəmbərin oğlu Yafətdən, çöl xalqları isə adı mübarək əcdadımızın digər

iki oğlundan – Sim və Xamdan yaranmışlar. Xristian genealogiyasına görə, misirlilər də Xamın övladlarıdır. Beləliklə, qədim xristian yazarının məntiqinə görə, əgər misirlilər bir zamanlar Dajd-boqa sitayiş edirmişlərsə, deməli, poloveslərin soykökü də müəyyən mənada onunla bağlıdır. Bu fikrin yaranmasına cənub Rus çöllərinin müsəlman adı da təkan verə bilərdi: "Dəşti-qıpçaq" (yəni qıpçaqlar ölkəsi). Poloveslər də, ruslar da "Dəşti" sözünün mənasını anlamırdılar. Salməçilər bu sözü misirlilərin tanrısı Dajd-boqun adıyla tutuşdurub oxşarlıq gördülər. Belə bir məntiq əsasında Dəşti-qıpçaq Dajd-boqun nəvələrinə çevrilə bilərdi.

...1307-ci ildə "Pskov Apostol"unun üzünü köçürən rahib "İqor polku dastanı"ndakı ifadədən belə bir şəkildə istifadə etmişdir: "Bizim həyatımız məhv olurdu. Knyaz çəkişmələrində insan ömrü gödəlirdi".

O, anlaşılmaz "Dajd-boqun nəvələri" ifadəsini "bizim" əvəzliyinə dəyişmişdir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, "İqor polku dastanı"nın məzmunu belə bir həll tələb edir. "Apostolun" tərcüməsinə əsaslanan tədqiqatçılar öz fikirlərində möhkəmlənmişlər ki, müəllif "Dajd-boqun nəvələri" adı altında rusları nəzərdə tutur. Halbuki bu iki mənalı ifadənin həqiqi mənasını Apostol nüsxəsindəki şübhəli izaha müraciət etmədən elə "İqor polku dastanı"nın mətnindən öyrənmək olar.

Poloves incikliyinin əsas səbəbi aydın oldu – ruslar qoşunla Troyan torpağına qədəm basmışdılar..

Bəs bu başibəlalı Troyan kimdir? "İqor polku dastanı"nda onun adı dörd dəfə yad edilir.

TROYAN OLMUŞDURMU?

İlk çağlarda araşdırıcılar Troyan adı altında Roma imperatoru Troyanı (98-117) görmüşdülər. Yalnız P.P.Vyazemski əmin idi ki, Troyan – Homer Troyasının hökmdarıdır.

P.P.Vyazemskiyə inansa, gərək ona da inanaq ki, "İqor polku dastanı"nın müəllifi qədim Roma xronikalarına və "İliada"ya incəliyinə qədər bələdmış.

Dastan şərhçilərinin sadələvh linqvistik yozumları yalnız XVIII və XIX əsrlərdə Avropa istorioqrafiyasının inkişafı sayəsində bəlli olmuş tarixi adlara və faktlara söykənirdi.

Həmin dövrdə tarixi biliyin xam torpağında bir çox süni cücartilər peyda olmuşdu. Bəşər keçmişindən qoparılmış faktlar tez-tələsik slavyan zəmininə köçürülürdü ki, xəyallarda yaranmış ümumavropa qədimliyi mənzərəsi inandırıcı görünsün. Hələ bu yaxınlara qədər Urartu çarları – I Rus və II Rusun adlarının müasir etnonimlə həmahəng olması kifayətdir ki, az qala Nuh əyyamından qalma bir dövlətin hökmdarlarının rus olduğu elan edilsin.

Lakin XIX əsr elmində elə bir siyasi vəziyyət yaranmışdı ki, çox vaxt belə "xırdalıqlara" əhəmiyyət vermirdilər. Təxminən belə düşünürdülər: "Qədim rus salnaməçisi Roma elmi tarixini də bilə bilər, lap o yana da keçər, bu ki təbii-dir". Bircə o qəribədir ki, adı bir imperatorun – Troyanın adı dörd dəfə çəkilir, özü də qeyri-adi poetik şəraitdə...

"На седьмомъ веце Трояна връже Всеслав жребий о девице себе лобу" – bu nə deməkdir? Yəqin, Troyan dövündən yeddi əsr sonra. Hesablayaq: 2+7=9. Deməli, xristian təqviminə görə, IX əsrdə. Lakin axı bizim bu igid Vseslav elə həmin təqvimə görə XI əsrdə yaşayıb fal açırdı və s.

Troyan əsri oldu, (II əsr)
Yaroslav illəri ötdü, (XI əsr)
Oleq Svyatoslaviç
neçə yürüşlər etdi (XI əsr).

Görünür, "Troyan əsri" zamanca "Yaroslav illəri" və Oleq yürüşlərindən çox da uzaq deyil.

Boyan XI əsrdə yaşamışdır. Müəllif xəyalən ona müraciət edərək deyirdi: "Ey Boyan, köhnə zamanların bülbülü! (Şair üçün XI əsr artıq "köhnə zamanlar" idi). Əgər bu günün yürüşünü sən vəsf etsəydin... Troyan cıgırı ilə çöllərdən keçib, dağlara qalxıban, Oleq oğlu İqora bu nəğməni oxuyardın: tufanın geniş çöllər boyu qovub apardığı şahinlər deyil, dolaşa dəstələridir, ulu Dona tələsir".

Troyan cıgırı həqiqətən də XII əsrdə "işləyir", Boyana təklif olunur ki, xəyalən bu cığıra düşüb, Dona tələsən İqor polklarının keçdiyi yolu keçsin. Troyan torpaqları da haradasa Donun o tayındadır. Və Oleqin nəvəsi İqor ora heç şahin mərdliyi ilə uçmur.

Məncə, Troyan termininin açarı məhz bu parçadadır.

II Yekaterina üçün hazırlanmış nüsxədə "Troyan" əvəzinə "Zoyan" yazılmışdır. Ehtimal edilir ki, "tr" liqaturası "z" hərfiylə qarışıq salınmışdır. Əslində belə şey heç mümkün də deyil, əlyazmalarda bu işarələr qətiyyəən oxşamır. Lakin bu cəsarətli ehtimalda səmərəli nəsə var. Əgər bu yolla getməkdə davam etsəydilər, ola bilsin belə bir suala gəlib çıxardılar: bir halda ki, tarixi, ədəbi və mədəni faktorlarla Troyanın kimliyini müəyyən etmək olmur, onda bəlkə paleoqrafik tədqiqat üsuluna üz tutmaq düzgün olar?

...Bahalı yazı materialına qənaət etmək məqsədilə nasixlər sətirlərdə sözlər arasında ara qoymur, hələ üstəlik bəzi hallarda çox işlədilər və buna görə abreviatura şəklində də oxuculara aydın olan sözləri ixtisarla yazırdılar. Bəzi hallarda isə sətirin axırına düşən sözlər o biri sətərə keçirməmək üçün ixtisar edilirdi. Abreviaturanın dəqiq qaydaları yox idi. Terminlər, ələxüsus da adlar müəlliflər tərəfindən istənilən kimi qısaldılırdı.

Tarixçi həmişə öz müasirləri üçün yazır: hər növ yaradıcılığın psixologiyası belədir.

Vaxt, zaman ötür, termin köhnəlib yadlaşır, oxucu da dəyişilir, abreviaturanı oxuya bilmir, qısaldılmış söz sirli işarə yığımına çevrilir.

Düşünürəm ki, "Troyan" termini iki nəfərin – XVI əsr nasixinin və Musin-Puşkinin sayəsində dünyaya gəlib.

Aşağıdakı ehtimalı müzakirəyə təqdim edirəm.

1. "Troyan" – abreviaturadır.

2. XVI əsr nüsxəsində titlo altında yazılıb: ТРОЯН.

3. Titlo işarəsi aydın yazılmadığından, Yekaterina üçün nüsxəni hazırlayan nasix onu sətirüstü S (zelo) hərfi bilmişdir. Məlumdur ki, əlyazmalardakı orfoqrafiya səhvləri sətirüstü hərflərlə düzəldilirdi, özü də səhv yazılmış hərf pozulmurdu. Haqqında danışdığımız nasix düzəliş etmiş və "Zoyan" sözünü almışdır.

4. Musin-Puşkin təhsil görmüş, savadlı adam idi. "Troyan" kombinasiyası ona kifayət qədər ahəngdar görünürmüş. Onda müəyyən assosiasiyalar doğururmuş. O, sətirüstü işarədən imtina edib. Bəlkə də bu işarənin titlo olduğunu sezməmiş,

lakin bu cür dolğun səslənən "Troyan" sözünün abreviatura olduğuna inanmaq istəməmişdir. Çünki qısaldılmaya ən çox saitlər məruz qalır, burada isə söz öz vokalizmini saxlamışdı. Nəhayət, Musin-Puşkin "Troyan" sözünü titlosuz, şəxsi ad kimi nüsxəyə köçürmüş və beləcə, bu yazılışla bağlı öz yozumunu əbədi olaraq təsdiqləmişdir.

...Mənim fikrimcə, "Troyan" – "Tmutorokan" sözünün abreviaturasıdır. Bu söz hər dəfə sətrin axırına düşəndə müəllif onu "ТРОКЪНЬ" şəklində yazırmış.

XVI əsr nasixi mənasını anlamadığı sözün tərkibində "къ" birləşməsiylə qarşılaşanda onu "я" ilə əvəz edir (biz bu barədə artıq danışmışıq).

Mənə belə gəlir ki, Dastanda "Tmutorokan" sözü üç yox, yeddi dəfə işlədilmişdir.

1. *"И тебе тьмutorоканьский блъван" (...və sənə ey Tmutorokan balvan!..)*

2. *"Руца в трону ТРОКЪНЮ" (Трояню) – "Tmutorokan yolu ilə gedərək..."*

3. *"Были веци ТРОКЪНИ" (Трояни) – "Tmutorokan əsri" başlandı..."*

4. *"На землю ТРОКЪНЮ" (Трояню) – "Tmutorokan torpağına..."*

5. *"На седьмом веце ТРОКЪНИ" (Трояни) – "Tmutorokanın yeddinci əsrində..."*

6. *"Дорискаша до кур Тьмutorоканя" – "Tmutorokan divarlarına qədər çapdı..."*

7. *"Въ граде Тьмutorокане" – "Tmutorokan şəhərində..."*

Bu, XI əsrdə İqorun babası Oleq-koqanın idarə elədiyi şəhərin adı idi.

Lavrenti salnaməsinə görə, İqor yürüşünün əsas səbəblərindən biri Tmutorokan şəhəriylə bağlı idi. Rəsmi versiyaya görə, Olqoviçlər öz itirilmiş müllərini qaytarmağa çalışırdılar. Onların yürüşünün son məntəqəsi "Tmutorokan torpası"¹ idi:

"Tropa"nı (cığır) "torpa" (torpaq) ilə əvəz edəndə nə dəyişilir? A.Mazon abidənin bəzi leksik xüsusiyyətlərinə böyük diqqət verirdi, onun fikrincə, bu əlamətlər saxtəkarın qədim dili əsla təqlid edə bilmədiyindən xəbər verir və onun süni arxaizmlər yaratmaq cəhdlərini ifşa edir.

A.Mazonun yazdığına görə, XVI əsrdən qabaq qələmə alınmış abidələrin heç birində "тропа" sözünə təsadüf edilməyib. Deməli, əgər "İqor polku dastanı" həqiqətən XII əsrdə yaradılmışsa, orijinalda "тропа" ola bilməzdi. A.Mazonun bu qeydinə N.K.Qudziy cavab vermişdir: "Yazılı abidələrdə canlı rus dilinin heç də bütün sözləri öz əksini tapmamışdır ("İqor polku dastanı"nda isə əsasən, kitab sözlərindən deyil, canlı xalq dilindən istifadə edilmişdir)".

Bu konkret məsələdə şəxsən mən A.Mazonun fikriylə razıyam. Mənə də belə gəlir ki, Dastanın orijinal nüsxəsində "тропа" sözü olmamışdır. Bu söz sonralar, XVI əsr nasixinin qələmi altında, "torpa"nın yanlış yozumu nəticəsində peyda olmuşdur. Birinci halda nasix "torpa"nı yaxın "tropa" ilə əvəz etmiş, ikinci halda isə bu sözün rus sinonimini işlətmişdir – "земля".

Beləliklə, təhlilə çəkdiyimiz parçanın yeni oxunuş variantını təklif edirəm: "Qoşunla Tmutorokan torpağına qədəm basdı, Don səmtində Göy dənizdə öz qaz qanadlarını çırpdı, silkinib nifaq zamanlarını oyatdı".

¹ *Torpa* – yer, torpaq (türkcə). Bu formadan qərbi türk arealında istifadə edilir.

BOYANIN NİYYƏTİ

O qırılmaşa sağsağanlar deyil,
Kzakla Konçakdır düşüblər İqorun izinə...
Kzak Konçaka deyir:
"Əgər şahin öz yuvasına uçursa,
şahin balasını qızıl oxlarla oxlarıq".
Konçak Kzaka deyir:
"Əgər şahin öz yuvasına uçursa,
onda balasını evləndirib gözəl bir qızla,
bəndə salarıq".
Kzak Konçaka deyir:
"Əgər şahin balasını gözəl qızla evləndirsək,
onda şahin balasını da itirərik,
gözəl qızı da.
Poloves çöllərində quşlar ətimizi didərlər..."

Bura qədər hər şey aydındır və tərcümə heç bir şübhə doğurmur. Bütün dava-dalaş sonrakı üç misranın başındadır.

"...Рекъ Боянь и ходы на Святъславля,
пестворца старого времени
Ярославля, Ольгова коганя хоти..."

Mənə belə gəlir ki, "İqor polku dastanı"nın müəllif mətni məhz bu sözlərlə tamamlanır. Buna görə də qeyd etdiyim ifadənin düzgün oxunuşunun böyük əhəmiyyəti var.

Musin-Puşkin bu ifadəni belə tərcümə etmişdir: "*Сказал сие Боян и о походах воспетых имъ в прежнее время князей Святослава Ярослава и Ольга сим кончил...*" – "Boyan vaxtilə vəsf etdiyi zamanlarda knyazlar Svyatoslav, Yaroslav və Olqanın yürüşləri barədə danışib sözünü bitirdi..."

Bu ifadənin yozumu tarixini geniş şərh etmək imkanı olmadığından yalnız bəzi bəyənilməmiş düzəlişləri göstərək: "Boyan Svyatoslavın yürüşü haqqında dedi" (Butkov, Dubenski, Miller). Daha bir variant: "Boyan Svyatoslav barədə dedi..."

Mütərcimlər Svyatoslavın adının qrammatik formasını nəzərə almamışlar: bu halda "ля" şəkilçisi "ходына" sözünün aid olduğu əşyanın, yaxud şəxsin Svyatoslava mənsubluğunu göstərir. Bundan əlavə, bu, əşyanın (yaxud şəxsin) qadın cinsini və tək halını bildirir.

Digər yozumlar haqqında A.S.Orlov demişdir: "Ходына" sözünü "година" (il), yaxud nəğməkarın adı kimi izah edirlər. Lakin Dastanda "Ходына" adlı müğənni haqda heç nə deyilmir və onun belə qəfil zühurunu izah etmək qeyri-mümkündür. "Ходына"nı İ.Y.Zabelin "kəşf etmiş" və V.N.Perets ona tərəfdar çıxmışdır".¹

A.İ.Lyaşşenko 1928-ci ildə təklif etmişdi: "Boyan – nəğməkar Svyatoslavın yürüşləri haqqında dedi".

Hazırda bu süni birləşməyə V.İ.Stelletski tərəfdar çıxır. Onun tərcüməsi: "Boyan Svyatoslaviçlərin yürüşü barədə belə dedi".

Bütün bunlardan belə bir ümumi yozum alınır: "Boyan Svyatoslavın, köhnə zəmanələrin nəğməkarı Yaroslavin, Oleq-xaqanın arvadının (Olqanın) yürüşləri haqqında dedi..."

Əldə olan yozumlardan, konyekturalardan heç biri bu parçaya məntiqi məna verə bilməmişdir. Svyatoslavın yürüşünün mətləbə nə dəxli və bu Svyatoslav kimdir? A.İ.Lyaşşenko belə hesab edir ki, burada II Svyatoslavdan söhbət gedir. V.İ.Stelletski "ikinci" Svyatoslavı qətiyyətlə rədd edib, bir qədər qətiyyətsiz halda I Svyatoslava üstünlük verir. Öz namizədinin nəfinə olaraq gətirdiyi yeganə dəlil

¹ А.С.Орлов. Слово о полку Игореве. М.Л., 1946, стр. 134.

də budur: "Knyaz olduğu müddətin çox hissəsini yürüşlərdə keçirmişdir".¹

X-XI-XII əsrlərin Rus tarixində yürüşlərdə olmuş onlarca Svyatoslav tapmaq olar.

Bəs onda Oleqin yürüşünün bura nə dəxli və o nə üçün xaqan (koqan) adlandırılıb? Tədqiqatçılar hələ də bu suallara cavab axtarırlar. Şəxsən mənə belə gəlir ki, müəllif mətninə nasixin izahedici cümləsi qarışmışdır, dolaşıqlıq da elə bu səbəbdəndir. Heç şübhəsiz ki, o bu parçaya da əl gəzdirmişdir, başa düşmədiyi terminləri öz lüğətinə uyğunlaşdırıb "mə-nimsəmişdir".

Kzak Konçaka deyir...

Konçak Kzaka deyir...

Və Kzak Konçaka deyir...

Boyan söyləyir...

Bu parçanın quruluşu bizdə belə bir qənaət yaradır ki, Boyan adlı bir kəs poloves xanlarının dialoqunda iştirak edir. Qarışdığı kontekst ona mənfi boya verir, poloveslərə yaxınlaşdırır: Boyan nə üçünsə Svyatoslardan birinin və Oleqin arvadının üzərinə yürüşlər etmişdir.

XVI əsr nasixi uzun fasilədən sonra yenə Boyan adlı personajla qarşılaşıb, bu dəfə onu "quldur" Konçak və Kzakla "xosunlaşan" görərkən, özünə izah etməyi borc bilir ki, Boyan heç də xanlarla əlbir deyil, gözəl bir insandır, poemanın əvvəlində haqqında danışılan Boyandır – XI əsrin nəğməkarıdır. Və o, Boyan adının altında belə bir qeyd edir – "köhnə zəmanələrin nəğməkarı", sonra onun yaşadığı dövrü qeyd edir – "Yaroslavin zamanında".

¹ Пояснения одного місця в "Слові о полку Изгрове". Ювіл. збірн. на пошану акад. М.С.Грушевського, ч. II, Київ. 1928, стр. 187-189.

Nəzərdən keçirdiyimiz parça XVI əsr nüsxəsində, çox güman, bu cür imiş:

*...Рекъ Боянь и ходына Святъславля,
пестворец старого времени, Ярославля.
Ольгова коганя хоти...*

Sətirarası haşiyə göstərir ki, nasix köçürdüyü ifadənin mənasını yozmağa və nəyləsə gələcək oxucuya kömək etməyə çalışmış. Güman etmək olar ki, o, öz əlavəsini müəllif motivindən fərqləndirmək üçün narın hərflərlə yazmış. Musin-Puşkin bu qeydi başa düşməmiş və əlyazmanı köçürərkən bu əlavəni də əsas mətnə daxil etmiş, beləliklə, məsələni bir az da dolaşdırmışdır.

Bu əngəldən baş çıxarandan sonra biz Pskov rahibinin də, alim qrafın da anlamadığı bir mətləbi, yəni müəllif adından söylənən "и ходына Святославля, Ольгова коганя хоти" sözlərinin mənasını anlamağa cəhd göstərə bilərik.

Kzakla Konçakın söhbətinin nədən getdiyini XII əsr oxucusu yaxşı bilirdi. Məcəzi dialoq Olqoviçlərlə bağlı, hamıya bəlli olan bir faktın özülündə qurulmuşdur: atası knyaz İqor əsirlikdən qaçandan sonra poloveslərin əlində qalmış Vladimir İqoroviç məcburən Konçakın qızı ilə evlənir.

...Beləliklə, Konçak İqorun oğlunu poloves qızıyla evləndirməyi və bununla da İqorun əl-qolunu qohumluq telləriylə bağlamağı təklif edir. Bu halda o qisas almaq və yeni qəsdlər hazırlamaq imkanından məhrum olardı.

Kzak daha sərt ölçü tərəfdarı, daha qətiyyətlidir – Vladimiri öldürmək və bununla da qaçdığına görə İqoru cəzalandırmaq.

Kzak sazişlərə, kişi sozünə inanan Konçakı fikrindən döndərməyə çalışır. Dövr də başqadır, əxlaq da. Nikah ittifaqları

artıq öz əvvəlki siyasi əhəmiyyətini itirib, gözəl qızın köməyi ilə şahin balasını bəndə salmaqla heç nə qazanmaq olmaz; qızı da itirərək, şahin balasını da; uçub Rus diyarına gedərlər, bundan sonra şahinlər "bizim quşları" elə bizim çöllərdə didərlər...

Əgər biz bu qədər mübahisəyə səbəb olmuş "ходына"nı türk dilindəki "ходын" (xatun, qadın) sözüylə müqayisə etsək, "nikah" mövzusunda davam etmiş olarıq. "Ходын"ın bir neçə mənası mövcuddur: 1) qadın; 2) xanım; 3) arvad.

Boyan Svyatoslavın qadınından və Oleq-xaqanın arvadından söhbət açır (Dastanda "хоти" lekseması "arvad" mənasında işlədilmişdir. Müəllif buytur Vsevolodun arvadını belə adlandırır). "Ходына" Dastanın daha bir qapakıdır. Qədim rus ədəbiyyatının məlum abidələrində ordın forması işlənir: "катунь". Məsələn, "Zadoşına"da tatarların nitqində: *"уже намъ, брате, в земли своей не бывати, а детей своихъ не видети, а катунь своихъ не трепати"* (И-2) – "Qardaşlar, artıq biz öz yurdumuzda ola bilməyəcək, öz uşaqlarımızı görməyəcək, öz xatunlarımızla yata bilməyəcəyik".

Svyatoslav və Oleqin arvadlarının nəyi müəllifə "xoş gəlib" ki, Vladimir İqoreviçin evlənməsi ilə əlaqədar Dastanda onlardan söz açır? Və bu Svyatoslavla Oleq kimdirlər?

Məncə, müəllif İqorun atasını (Svyatoslavı) və babasını (Oleqi) nəzərdə tutur. Hər ikisi poloves qızı ilə evlənmişdi: Svyatoslav Aepı xanın, Oleq isə Tuqra xanın qızını almışdı.

Knyaz Oleq, Çerniqovski poloveslər arasında böyük bir hörmət və nüfuza malik idi. XI-XII əsrlərdə yaşamış və bizim tanıdığımız Oleqlərdən heç biri türklərin "xaqan" tituluna layiq görülə bilməzdi.

Əgər bizim fərziyyəimiz doğrudursa, onda yarımçıq qalmış ifadənin mənası belədir: "Boyan dedi: Svyatoslavın

xatını da, Oleqin qadını da... Poloves qızları idi". Lakin indi onların oğlu və nəvəsi İqor üstünüzə qoşun çəkib. Bir halda ki, o, əvvəlki qan qohumluğunu saya almayıb, öz oğlunun poloves qızıyla evlənməsinə əhəmiyyət verərmii?..

"Köhnə zəmanələrin" nəğməkarı gözlənilməz rolda çıxış edir. Artıq XI əsrdə öz nəğməsini başa vurmuş Boyanın XII əsrə aid hadisə haqda fikir söyləməyi nasixi əsla təəccüb-ləndirmir. Bəs, görəsən, orijinalda həmin parçada Boyan vardımı?

Biz artıq demişik ki, XVI əsr nasixi yazını köçürərkən "къ" birləşməsini "я" ilə qarışıq salırdı. Lakin həmişə уох, yalnız bir halda – "къ" birləşməsi mənasını bilmədiyi lek-semaların tərkibində təsadüf edəndə. Anlaşılmaz "жирня" (qırpaq dilindəki "jirik" – nifaqdan), "троян" ("трокьнь" abreviaturasından) terminləri beləcə yaranmışdır.

Axıncı nümunədəki "boyan" sözü də elə bu yolla peyda ola bilərdi.

Belə bir oxunuş təklif edirəm: "Рекъ бо кънь: "и ходына Святъславля, Ольгаво коганя хоти..." – "Xan dedi: "Svyatoslavın qadını da, Oleq-xaqanın arvadı da..."

Bu, Kzakın metaforik nitqinin müəllif açmasıdır.

Бо – bu növ "çılpaq" məcazlarda istifadə edilən ədatdır.

Кънь – çox güman, kon (kan, xan) titulunun yazılış formasıdır.

Beləliklə, "Svyatoslavın qadını da, Oleq-xaqanın arvadı da" sözlərini Boyan deyil, yəqin ki, Kzak söyləyir.

Boyan deyil, Kzak Konçakı inandırmağa çalışır ki, İqorun atası da, babası da poloveslərlə qohum olmuşlar və Olqoviçlərlə daha bir nikah poloveslərə heç bir xeyir gətirməyəcək. Artıq məcazın köməyiylə deyil, açıq şəkildə hazırda baş verən və rus-çöl əlaqələri tarixi üçün çox mühüm olan hadisələrin mahiyyəti şərh edilir.

...Dastanı oxuyarkən, dönə-dönə əmin olurdum ki, müəllif türk dillərindən birini bilir və ləhcələrdən yaxşı baş çıxarırmış. O, surətlərin nitqini stenoqramlaşdırmır, kifayət qədər dəqiq üslublaşdırır. Dastanda "busovramne"lər cingiltili qərbi qırçaq dialektində danışır, Kzak Orta Asiya türkləri kimi "o"-ları uzadır: "kan" əvəzinə "kon", "xadın" əvəzinə "xodin", "kaqan" əvəzinə "koqan" deyir.

Poloves tayfa ittifaqı, məsələn, X-XII əsrlərdəki qazax konfederasiyası kimi təkdilli deyildi. Poloves dilləri hələ ki, öz tayfa xüsusiyyətlərini itirməmişdi və buna görə Dastandakı türk ünsürlərinin dialekt müxtəlifliyi təbiidir.

X-XI əsrlərin "Orda" dili artıq yeknəsəq idi. XVI əsrin nasixi bu dili pis bilməsə də, müəllifin Dastanda işlətdiyi türkiyəli bir qisminin mənasını başa düşməmişdi. Məsələn, "busovramne"lərin dialektindəki "дебрь кисан" (dəmir tor) və Kzakın nitqindəki "xodına" sozlərini anlamamışdı.

Müəllif Kzakın nitqini qurarkən, birinci halda knyazın arvadını türk sözüylə adlandırır, digər hallarda isə üslub əlvanlığı xatirinə bu sözün rus sinonimini işlədir – "хоти". O, leksik yeknəsəqlikdən qaçmaq xatirinə tez-tez sinonimlərdən istifadə edir.

Müəllif Kzakın nitqini təsadüfən parodiyalaşdırmır, yamsılamır: kiyevlilərə "a"ları "o"laşdıran tayfanın 1185-ci il münaqişəsindəki mövqeyini bilmək vacibdir.

İtirilmiş səhifələrdə, güman ki, Kzak öz mövqeyini bildiribmiş: Konçaka rusla əlaqədar daha fəal münasibət sistemini təklif edirmiş. İqorun darmadağın edilməsindən sonra baş vermiş hadisələr Kzakı hərbi əxlaq baxımından mənfi bir şəxs kimi səciyyələndirir. Konçak təklif edir: "Kiyev

üzərinə yürüş edək, orada məğlub edilmiş qan qardaşlarımızın və xaqanımız Bonyakın qisasını alağ" (*İpatev salnaməsi*). Konçak 1184-cü il yay hadisəsinə və İqoru onların üzərinə göndərdiyinə görə Svyatoslavdan intiqam almağ istəyir. Bu çağırış orta əsr cəngavərlik kodeksinə uyğun gəlir. Hələ onu demirik ki, məhz Konçak döyüş meydanında yaralı İqoru öldürməyə qoymamış, onu "zamına" götürmüşdür.

"Kzak isə dedi: "Yiyəsiz qalmış yurdlarına basqın edək, arvad-uşaqlarını əsir götürək, şəhərlərini arxayınca yağmalayaq".

Yiyəsiz qalmış yurda basqına hazırlaşan mənfur ala qarğadır Kzakın diliylə danışan. Əslində isə Kzak İqorun 1184-cü ildə elədiyini eləmək istəyir.

"Beləcə, iki qola ayrıldılar. Konçak Peryaslavla vardı, şəhəri mühasirəyə aldı, bütün günü vuruşdular...

O biri polovesləri də Kzak dalına salıb apardı, Putivlə yetişdilər – vilayətləri xaraba qoydular, obaları yandırdılar. Putivlin divarlarını odladılar..." (*İpatev salnaməsi*).

Mənə belə gəlir ki, "İqor polku dastanı"nın XVI əsrə gəlib çatmış nüsxəsi "хотн" sözündə qırılıb, nasix bu sözdən sonra əl saxlamalı olub. Həmin yeri yada salaq: "Boyan dedi: "Svyatoslavın xatını da, Oleqin arvadı da..." Məncə, nasixi çaşdıran "Boyan dedi" ifadəsi olmuşdur. "Рекъ" (dedi) feilinin ardınca vasitəli nitq gəlməlidir. Lakin nasix müəllif mətnində Boyanın sözlərini tapa bilmir. Fikirləşir ki, bu nitq itirilmiş səhifələrdə qalmışdır. Bəs görəsən, möhtərəm nəğməkar öz nitqində hansı həqiqətləri bəyan edibmiş? Yəqin ki, zərbi-məsəl şəklində nəşə ənənəvi bir kəlam söyləyib. Heç şübhəsiz ki, bu kəlam knyaz İqorun əsirliyi, əsirlikdən qaçması əhvalatına bir növ yekun vurur və oxucunu əsərin

sonluğundakı təntənəli görüşə – İqorun Rus ölkəsinə qayıtması səhnəsinə hazırlayır. Və nasix knyazsız qalmış xalqın və xalqından ayrı düşmüş knyazın vəziyyətini təsvir edən münasib bir məsəl seçir:

Çiyinsiz başın halı xarab,

Başsız bədən nəyə gərək.

Lakin nasix bununla da qane olmur, özündən konkret bir nəticə əlavə edir:

Eləcə də İqorsuz Rus torpağı!

Yəni İqorsuz Rus torpağı başsız bədən kimidir.

Dastanın məzmunu göstərir ki, heç müəllifin özü də Boyanı bu cür "parlaq" nəticəyə gəlməyə məcbur edə bilməmişdi.

Lakin, təəssüf ki, süni şəkildə mətnə daxil edilmiş Boyanın bu kif iyi verən "müdrikliyi" üzərində bir çox tədqiqatçılar İqora münasibətlərini qurmuşlar. Və öz ümumiləşdirmələrində, məsələn, belə bir mübaliğəyə gəlib çıxmışlar: "İqor digər knyazlardan kəskin seçilirdi, hələ onu da əlavə edək ki, o öz udelini genişləndirmək vəzifəsini qarşıya qoymur, bütün Rus torpağını düşünürdü!"¹

Özü də bunu "yoldan ötən" təsadüfi adam deyil, peşəkar səviyyədə İqor mövzusu ilə məşğul olan bir ədəbiyyatşünas deyir. Sual olunur: A.V.Pozdneyevin bu "qətiyyətli" müddəası nəyə əsaslanır? Uydurma "Boyan müdrikliyi" nəmi? Axı mötəbər mənbələrdə bu iddianın xeyrinə bircə fakt belə tapmaq mümkün deyil.

Knyaz İqorun yad edildiyi salnamə materiallarını diqqətlə öyrənmiş akademik B.A.Rıbakov öz müşahidələri əsasında

¹ Б.А.Рыбаков "Слово о полку Игореве" и его современники, М., 1971, стр.228.

çox kədərli bir nəticəyə gəlib çıxmışdır: "İqor Rus torpağının mübarizi deyildi və əsasən, öz şəxsi mənafeyi naminə fəaliyyət göstərirdi".¹

Belə nəticəyə xeyli əvvəl, hələ XVIII əsrdə, tarixçilərin ilk dəfə olaraq, bu Novqorod-Seversk knyazı ilə maraqlandıqları dövrdə gəlmək olardı. O vaxt İqora müəllif münasibətini, Dastanın məzmununu anlamaq, XVI əsr nasixinin əlavələrini müəllif mətnindən ayırmaq qat-qat asan olardı.

AMİN, AMİN, BİR DƏ AMİN!

Beləliklə, biz belə bir fikir yürütdük ki, Dastanın perqament nüsxəsi XVI əsr nasixinə son səhifələri olmadan gəlib çatmışdı. Və o, sonluğu öz "başından" yazmalı olmuşdu.

Belə mürəkkəb işin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün onun nə kifayət qədər tarixi biliyi vardı, nə də ədəbi istedadı. Əslində bu keyfiyyətlər ona heç lazım da deyildi. Onun vəzifəsi daha sadə idi – surətini çıxardığı povesti XVI əsr oxucusu üçün anlaşılıq etmək.

Dastanın salamat qalmış son hissəsində İqorun əsirlikdən qaçması təsvir olunmuşdu. "Zorən" müəllifin fikrincə, itirilmiş səhifələrdə bu epizod knyazın vətənə qayıtması və onun xilas olmasından doğan ümumxalq təntənəsi, şənliyi ilə tamamlanmış.

Həmin dövrdə gündə biri yazılan hərbi povestlər, adətən, qəhrəmanların şərəfinə "qaldırılan" gurultulu sağıqlarla başa çatırdı. Belə gözəl ənənəyə xilaf çıxmaq mı olar?

¹ А.В.Позднеев. "Слово о полку Игореве" и летописи. В кн.: "Проблемы истории литературы", вып. I. М., 1961, стр.31.

Mənim fikrimcə, əlavənin fabulası belə bir yolla hasilə gəlmişdi. Üslub cəhətdən sonluq qalan mətdən kəskin seçilən bütöv, müstəqil bir parçadır. Adama elə gəlir ki, bütün sözlər baş hərflə yazılıb. Hardandır son sətirlərdəki bu sevinc, bu təntənə? Olmaya, "zorən" müəllif çətin bir işin öhdəsindən gəlmək üzrə olduğunu duyduğu üçün belə həzz alır? Yoxsa müstəqil yaradıcılıq imkanındır onun qələminə bu cür emosional yüyrəklik verir? Yalnız bir şey tam aydındır – son sətirlərin qulaqbatırıcı gurultusu poemanın incə, zərif, ahəngdar quruluşunu dağdır. Bu son sətirlər "Simli orkestr üçün konsert" in finalındakı şeypur qədər mənasız, finişə sonuncu çatmış marafonçu şərəfinə səslənən təntənəli musiqi, yaxud ona verilən çempion mükafatı qədər gülüncdür.

Müəllifin özü İqorun xeyrinə belə bir nəticəyə gələ bilməzdi. Çünki kim olmasa da, o, İqorun əsl dəyərini yaxşı bilirdi.

Nasix isə əmindir ki, qədim dövrlərdə ədəbi əsərlər yalnız və yalnız Rusun ən görkəmli xadimlərinə həsr edilirmiş. Onun düşüncə yönünü asanca izləmək olur – əsaslı səbəb varmış ki, kiyevli yazıçı məhz İqorun həyatına müraciət etmişdir. Və, görünür, bu səbəb itirilmiş sonuncu səhifələrdə əks olunubmuş. Ola bilsin, İqor axırda Böyük Kiyev knyazı olur və kafirlər üzərindəki qələbələriylə öz adını şöhrətləndirir. Əldə olan mətn yalnız bir parçadır, Rus torpağının havadarı haqda olan əsl povestə girişdir. Əsirlikdən qaçandan sonra İqor, yəqin ki, yeni bir qoşun yığıb, kafirləri darmadağın edib, dədələrinə od vurub. Məsələnin məntiqi belədir, yoxsa hansısa bir knyazın uğursuz yürüşünü təsvir etmək xatirinə qələmə qurşanmağa dəyərdimi?! – XVI əsrin nasixi düşünür.

Beləcə düşüncə-düşüncə də hamılıqla İqordan Rus torpağının havadarı düzəldirlər.

Sonrakı mətn də "havadar" mövzusunı inkişaf etdirir:

**Göydə günəş nur saçır,
knyaz İqor Rus torpağındadır.
Dunayın sahilində rus qızları oxuyur,
səsləri, sədaları dənizlərdən adlayıb.
Kiyevdə qərar tapır.
İqor Boriçev yoxuşuyla
müqəddəs Piroqoşa kilsəsinə qalxmaqdadır...**

İndiyə qədər tədqiqatçılar anlamağa çalışırlar ki, İqor salnamə məlumatlarının ziddinə olaraq, əsirlikdən qaçdıqdan sonra niyə Novqorod-Severskə deyil, Kiyevə yollanır. Lakin nəzərə alsaq ki, Dastanda onun Kiyev "qeydiyyatı" barədə konkret bir söz deyilməyib, müstəqil yaradıcılığa bu qədər həvəs göstərən bığarə nasix knyaz İqorun dəqiq ünvanını, yerini-yurdunu necə müəyyən etsin? Əlbəttə ki, öz "qüdrətli" məntiqini işə salmalıdır. Və nasix başlayır "məntiqlə" düşünməyə: Svyatoslav Kiyevski İqoru və Vsevolodu "о моя сыновья", yəni "oğlum" adlandırır (XVI əsrdə artıq sıradan çıxmış "сыновец" termini heç də "oğul" deyil, "qardaşoğlu, əmioğlu" deməkdir. Lakin nasix bunu bilmir). İqorun atasının adı nədir? Svyatoslav! İqor Svyatoslaviç. Elə bu faktdan asanca müəyyən etmək olar ki, "gənc" İqor Böyük Kiyev knyazı ilə hansı qohumluq əlaqəsindədir və onun atası evi haradadır. Əlbəttə ki, Kiyevdə. Nasix beləcə düşünüb rahat köks ötürür. Şükür sənə, ilahi, bu məsələ də həll olundu, qəhrəmanın dəqiq yaşayış yeri tapıldı. İndi, sizcə, əsirlikdən qaçan igid oğul öz mübarək qədəmlərini hara yönəltməlidir? Əlbəttə, atası evinə, – yəqin ki, dostumuz nasix bu cür düşünmüş. Onun İqor haqqında olan digər mənbələrdən xəbəri yox idi və o yalnız Dastandan əxz etdiyi məlumatlara əsaslanırdı. Öz fərziyyəsini salnamə ədəbiyyatının təhlili vasitəsilə

yoxlamağı isə lazım bilmirdi: onun Dastana münasibəti bizimki kimi deyildi. O, tədqiqat aparmırdı, oxunaqlı olsa kifayətdir. Lakin İqoru Kiyevə – "dədə evinə" yönəltməklə o, maraqlı bir səhvə yol verir, Boriçev yoxuşu ilə *Böyük Çöldən deyil, Rusun dərinliklərindən gələn yol keçir*.

Əsirlikdən yayaq qaçan İqor, Boriçev yoxuşuna qədəm basmaq üçün Kiyevi dövrələmə keçib gəlməliydi.

"Страны ради, гради весели" ("Kəndlər şaddır, şəhərlər şən"). Açıq saitli guruldayan alliterasiya – ra-ra-ra, qalibanə yürüş avazı, leksik məna ilə musiqinin daxili mənasının bir-birinə tam uyğun gəlməsi oxucuda bayram ovqatı yaradır. Əla üslublaşdırmadır.

...Qəhrəman zəfər çalanda, yaxud ölümçül təhlükədən xilas olanda toy-büsat qurulur, xalq öz sevincini izhar edir – bu, salnamə povestlərinin ənənəvi detalıdır. İpatev salnaməsində deyilir: "Bu qurtuluşu Allah-təala cümə günü, axşamüstü yaratdı. Pay-piyada 11 günə Donetsk şəhərinə yetişdi, oradan da öz Novqoroduna getdi, hamı onun gəlişinə *sevindi*. Novqoroddan qardaşı Yaroslavin yanına – Çerniqova getdi, kömək istədi. Yaroslav onun gəlişinə, kömək edəcəyinə vəd verdi... İqor oradan da Kiyevə, böyük knyaz Svyatoslava pənah apardı, Svyatoslav da onun gəlişinə *məmnun oldu*, qudası Rürik də".

İpatev salnaməsi bu sözlərlə bitir.

Qeyd edək ki, salnamədə heç bir ibadətdən danışılmır: İqor öz zəruri ehtiyacları ilə məşğuldur.

Salnamə məlumatının faktik tərəfi heç bir şübhə doğurmur. Onun marşrutu məntiqə əsaslanıb: Çöl – Donetsk – Novqorod – Çerniqov – Kiyev.

Ciddi tarixçi salnaməçini yalnız bir şeydə təqsirləndirə bilər – xristian rəhmdilliyində. Salnaməçi-rahib hadisələrin

arxasında müəllifin gördüyü ideya mənasını görə bilmir. O, İqoru Pereyaslavl knyazlığındakı Kayala görə xristiansayağı məzəmmət edir. İqorun poloveslər üzərinə namərd basqını isə onda elə bir təəssüf oyatmır.

Təsadüfi deyil ki, İqor Kayala sahilindəki acı monoloqunda məhz xristianlara necə zülm etdiyini xatırlayır, bir növ vicdan əzabı çəkir. Budur, indi Allah onu cəzalandırıb. Salnaməçinin fikrincə, poloveslər İqorun əvvəlki günahlarına görə Allah tərəfindən göndərilmiş bəla və fəlakətdir.

Lakin günahkar əvvəl-axır öz suçundan təmizlənilir və Allah tərəfindən əfv edilir, evə aydan arı, sudan duru, şəfa tapmış qayıdır.

Və Novqorod əhli onun gəlişinə yaman sevinir, yəqin ona sevinir ki, İqor özü aradan çıxıb, onların isə minlərlə oğlu, qardaşı və atası yad torpaqda qalıb, qırılanı qırılıb, sağ qalanı əsir düşüb. İqorun qardaşı oğlu, çerniqovlu Yaroslav da bərk sevinir, yəqin ona sevinir ki, voyevodası Olestin Oleksiç öldürülüb, bütün polku qırılıb.

Svyatoslav Vsevolodiç və onun qudası Rürik də şaddırlar. Necə də sevinməsinlər. İqorun təqsiri üzündən onlar Pereyaslavl yaxınlığında yenə Konçakla qarşılaşmış və poloveslərin öldürdükləri və əsir aldıkları rusları saymalı olmuşdular, doğrudan da "sevinməli" hadisədir. Hələ onu demirik ki, İqorun tamahkarlığı onların bütün planlarını alt-üst etmişdi.

Svyatoslav tacirlərdən eşidəndə ki, İqor darmadağın edilib və əsir alınıb, guya deyibmiş: "İqorun əlindən yanıqlı olsam da, indi ona – qardaşıma yazığım gəlir".

Svyatoslav rüsvay olmuş, miskin knyazla qarşılaşanda ona rəhmi gələr, onun xilasına sevinə də bilərdi. Lakin bu, güclünün zəifə olan rəhmidir. Elədir! Bəxtiqara İqora yalnız rəhm etmək olar. Doğrudan da yazıqdır, axı bu, onun böyük

knyaz olmaq uğrunda son cəhdi idi və bir də belə fürsət ələ düşməyəcəkdi. Lakin salnaməçi İqora nə qədər rəhmdilliklə yanaşsa da, vicdanı ona yol vermir ki, İqorun qayıtmasını ruslar üçün böyük şadlığa çevirsin. Əbəs deyil ki, "Rus torpağının havadarı" qapı-qapı düşüb kömək diləyir.

Salnamədə təsvir edilmiş sevinc hissi ümumxalq duyğusu deyil, *şəxsi qohumluq hissidir*. "Kəndlər şaddır, şəhərlər şən" ifadəsini bütün bu hadisəylə tanış olmayan adam işlədə bilərdi.

Lavrenti salnaməsində isə şadlıqdan əsər-ələmət yoxdur. O belə bir quru və işgüzar məlumatla bitir: "İqor poloveslərin əlindən beləcə qurtuldu. Allah mömini darda qoymasın, nəzərlərini ondan iraq salmasın, qulaqlarını onun dualarına açıq qoysun".

H a ş i y ə : *Ümumiləşdirilmiş, ümumxristian sevinci artıq XVI əsr kitabçısına tanış idi. Üç yüz illik əsarətdən xilas olmuş Rus ölkəsi bu ali hissi duymuşdu. Və xalq sevincinin ədəbiyyatda ifadəsi elə adi hal almışdı ki, məğlubiyyətdən bəhs edən poemanı köçürən nasix əsəri daha çox qələbə xəbərlərinə yaraşan təmtəraqlı ibarələrlə qurtarmaq qərarına gəlmişdir.*

Dastan XI əsrin knyazlarına – qoca Yaroslav, igid Mstislav, ümumiyyətlə Rusu yumruq halına salan, birləşdirən bütün knyazların şəninə alqışla başlayır. Müəllif öz torpağına fəlakət gətirən, nifaq salan keçmiş dövrlərin və bu günün bəzi knyazlarını onlara qarşı qoyur.

Həmin knyazların ünvanına alqış yox, qarğış söyləyir. Müəllif Vladimir Monomaxı bu çəkişmələrə bais hesab edir. O, qoca Vladimirdən bugünkü İqora xətt çəkir.

Tədqiqatçılar bu qonşuluqda müxalifət görmüşlər. Nasix isə hətta zənn etmişdir ki, Boyan qədim knyazları təriflədiyi

kimi, müəllif də bugünküləri vəsf etmək istəyir. O bu başlanğıcdan dairəvi kompozisiya üçün bəhanə kimi istifadə edir və əsər daha çox formullara oxşayan gurultulu alqışların sədələri altında başa çatır:

**Ahıl knyazlara nəğmə demişik, indi də
cavanlara nəğmə deyək – eşq olsun İqor
Vsevolodiçə, adı bəlli Vsevoloda!
Yaşasın kafir alayları ilə xristianlar uğrunda
döyüşən knyazlar və drujina!**

Boyanın qoca Yaroslav, igid Mstislav və gənc Roman Mstislaviçi vəsf etməyinin səbəbi bizə aydındır. Lakin anlamaq olmur ki, "cavanların" şənində niyə alqış deyilməlidir? Hansı hünərlərinə görə? Açıq-aşkar yerinə düşməyən sağlıqdır.

...İlk dəfə olaraq, mətndə "xristian" sözü peyda olur. Şübhəsiz ki, bu, XV-XVI əsrlərdə edilmiş əlavədir. Dastanın dövründə başqa forma – "*крестяне*" işlədilirdi.

Və nəhayət, finalın son *akkordu*: "Eşq olsun knyazlara və drujinaya! Amin!"

Qərribə işıq şöləsi yazıçı-nasixin yüzillərlə zülmətdə gizlənmiş həqiqi simasını bir anlıq aşkar edir.

Bu misralar onun knyaz şöhrəti ideyasına olan əsl münasibətini göstərir (biz artıq bilirik ki, onun bir hərbi tədbiri faciə ilə qurtarıb).

Nasixin yaşadığı dövrdə də knyaz çəkişmələrində minlərlə insan həlak olurdu. O uzun illərdir ki, nüsxələrin surətini çıxarır və köçürdüyü əsərlərdən bilir ki, knyazlar bu şöhrəti minlərlə kəndlinin qanı və həyatı bahasına əldə edirlər. Və o, pəncələri ucunda qalxıb üzünü görmədiyi İqor və Ysevolodun şənində nə qədər "Eşq olsun! Var olsun!" bağırsa da,

indicə köçürdüyü, İqorun qana bələnmiş drujinasının faciəli aqibətini təsvir edən sətirləri unuda bilməzdi.

...At dırnaqları altında qara torpaq sümüklə əkilibdir; qanla suvarılıbdır...

...Orada çatışmayan təkcə qanlı şərab idi: orada qoçaq ruslar ziyafəti başa vurdular: qudaları içirdib, özləri isə Rus torpağı uğrunda başlarından keçdilər...

...Lakin İqorun cəsur alayı bir də dirilməz...

Amin!

Hər bir dua, hər bir dini mətn, həmçinin qəhrəmanlıq dastanları "amin!" sədası ilə başa çatırdı, xalq anlamında; bitdi, başa çatdı.¹

...Musin-Puşkin Dastanının son ifadəsini belə bölmüşdür: **"Княземъ слава а дружине! Аминь". Və tərcümə etmişdi: "Князьям слава и дружине! Конец"** ("Eşq olsun knyazlara və drujinaya! Son!"). Sonrakı tərcüməçilər bu bölgü və tərcüməyə əsaslanmışlar.

Musin-Puşkin öz nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd edir: "Bir para yerlər hələ də aydınlaşdırılmamış qalıb. Bütün xoşniyyət oxuculardan xahiş edirəm ki, rus söz sənətinin bu qədim parçasını izah etmək üçün öz qeydlərini mənə göndərsinlər".

Xoşniyyət oxucular indi də etiraf edirlər ki, burada "a" ziddiyyət bağlayıcısı "и" tabesizlik bağlayıcısı mənasında işlədilmişdir.

Dastanda bu iki bağlayıcı aydınca fərqləndirilir.

"...А Игорь Князь поскочи горностаемъ къ простию и белымъ гоголемъ на воду. Въвръжесе на бръзь комонь скочи съ него босымъ влъкомъ и потече къ лузу Донца

¹ Qədim yəhudi sözüdür, mənası: həqqən, həqiqətdir – inanın!

*и полете соколомъ подъ мъглами, избивая гуси и лебеди завтраку и обеду и ужине..."*¹

Dastanda bir dəfə də olsun "и" bağlayıcısı "а" yerinə işlənməyib. Buna heç ehtiyac da yoxdur, hər iki bağlayıcı bərabər hüquqlu üzv kimi iştirak edir.

Dastanda "и" bağlayıcısı 88, "а" bağlayıcısı isə 55 dəfə işlədilib.

N.M.Dılevski bu qərribə fakt barədə tam ciddiyyətlə yazır: "Bir təsadüfdə "а" bağlayıcısı birləşdirici mənada işlədilir: "Княземъ слава а дружине".²

Onun ağılasığmayan, izahedilməz səhvin mümkünlüyünü etiraf etməsi kifayətdir ki, məqaləsinin adının düzgünlüyünə və deməli, elmi dəyərinə şübhəylə yanaşasan. O, "а"-nın bu şübhəli "tənhalıği"ni izah etməyə, yaxud qədim rus yazısı tarixində oxşar nümunə axtarıb tapmağa cəhd belə göstərmir. Sadəcə olaraq, mövcudluğunu təsdiq edir.

Burada başqa bir qərribəlik də var. Sual olunur: nə üçün bu məşhur tənha "а"-nı necə varsa eləcə, yəni ziddiyyət bağlayıcısı mənasında qəbul etmək istəmirlər? Çünki sərf eləmir. O vaxt belə bir ifadə alınır: *"Князьям – слава, а дружине – аминь!"* – "Knyazlara – şöhrət, drujinaya – rəhmət (ölmək mənasında)!

Belə bir hal müdrik alimlərin beyninə batmaz. Buna qətiyyətlə yol vermək olmaz! Slavyan ədəbiyyatının iftixarını, şah əsərini belə bir küfrlə qurtarmaq?! Əsla! Yaxşısı budur, qoy bu lənətə gəlmiş "а" "и"-yə çevrilsin. İzahını sonra taparıq.

AMİN!

¹ Tərcüməsi: "Князъ İqor isə sincab tək özünü saldı qamışlığa və ağı güləyənquşutək suya. Sıçrayıb mindi ata və boz qurd kimi atdan endi. Donetsk çayının döngəsinə sarı qaçdı və şahin olub buludlara milləndi, səhər yeməyi, nahar və şam yeməyi üçün qazdan, durnadan qırdı".

² Н.М.Дылевский. Лексические и грамматические свидетельства подлинности "Слово о полку Игореве". В кн.: "Слово о полку Игореве" – памятник XII века. М.-Л., 1961, стр. 241.

...Femidanın gözlərini bağlayırdılar ki, onun baxışları saysız-hesabsız həqiqətlərin seyrinə yayınmasın. Çünki haqq, həqiqət – birdir, o sənin qəlbindədir. Düzgün qərarı yalnız o sənə göstərə bilər. Bu həqiqəti qəti inam adlandırırlar. Yaxud daha dəqiq desək, qabaqcadan beyinə yeridilmiş inam.

Dahi əsər ciddi və ardıcıl olmalıdır. Hər cür sapınmadan, məzə-zarafatdan uzaq. Burada isə pis zarafata oxşayan ədayla dünya poeziyasının ən dahiyənə misralarından birini məhv edirlər.

Heç vaxt ədəbi şöhrət arzusunda olmayan, sıradan rahibin qəlmi altından təsadüfən çıxan bu misra ("knyazlara – şöhrət, drujinaya – rəhmət") slavyan qızıl sözünün dəmir tacında tənha bir almazdır.

Yüz illər, min illərdir ki, zalım əsgərlər "boz qurdartək çöllərdə vurnuxur, özlərinə şərəf, knyazlara şöhrət gəzirlər..."

"Zadonşına" müəllifinin əlində "İqor polku dastanı"nın tam nüsxəsi var idi. Ümid etmək olar ki, "Zadonşına"nın sonluğu əsasında "İqor polku dastanı"nın həqiqətdə necə bitdiyini öyrənmək olar. "Zadonşına" şərq slavyanları və onların müttəfiqləri – litvalıların birləşmiş qüvvələrinin Mamay xan üzərindəki qələbəsindən danışır. Bu qələbə rusda özünə böyük inam *yaratdı*: o ilk dəfə hiss elədi ki, tatar gücünü üstələyə bilər.

Bax indi həqiqətən də xristianlar uğrunda "kafir alayları ilə vuruşmuş" Dmitri Donskoy və onun silahdaşlarına alqış söylənsəydi, bəlkə də yerinə düşərdi.

Böyük knyaz Dmitri Donskoy Rus torpağının havadarı, rus səmasının günəşi adlanmaq haqqını qazanıb və layıqdır ki, şəninə nəğmələr qoşsunlar, qəhrəmanlığını vəsf etsinlər. Hər halda, fərəhli nəğmətək səslənən *"kəndlər şaddır, şəhərlər*

şən" ifadəsi həqiqətən "İqor polku dastanı"nda olsaydı, "Zadoşşına" müəllifi mütləq ondan istifadə edərdi.

Doğrudan da, Dastanın sonluğu "Zadoşşına"ya daha çox yaraşır. Ən kiçik detallarda da "İqor polku dastanı"nın poetikasını təqlid edən Sofoni, əlinə belə fürsət düşsəydi, öz əsərini daha layiq, təntənəli bir sonluqla başa vurmuş olardı. Lakin Sofoni bu imkandan məhrum idi, yəqin ona görə ki, onun əlində olan nüsxənin son sətirləri kədərli məzmun daşıyırdı. İqorun yeganə dinləyicisi ona əsirlikdən qaçmağa kömək eləmiş poloves Ovlur idi. Onların yolu döyüş meydanının yanından keçirdi və acı xatirələr, peşmançılıq knyazı ürək sözlərini deməyə məcbur etmişdi. Dastan da, yəqin ki, elə bu sözlərin xatirinə yazılmışdı.

Poemanın ən gözəl misralarının təsir gücü elə böyükdür ki, "Zadoşşına"nın müəllifi bu misraları öz əsərinə uyğunlaşdırıb köçürməklə, "Zadoşşına"nın bədii cəhətdən ən güclü hissəsini yaratmışdır. Çünki bu parçada dramatik həqiqətin işığı yaşayır.

Qəribədir – rus xalqının böyük qələbəsi haqqında povest təntənə və alqışlarla deyil, kədərli bir sonluqla bitir.

Dmitri Donskoyun döyüşdən sonrakı monoloqu:

"Və böyük knyaz Dmitri İvanoviç dedi:

– Qardaşlar və boyarlar, gənc knyazlar! Qardaşlar, siz Donla Dnepr arasında, Kulikov çölündə, Nepryadve çayında Rus torpağı və xristian dini uğrunda canınızdan, başınızdan keçdiniz. Keçin günahımdan, qardaşlar, xeyir-dua verin mənə... bu günümə və sabahıma.

Gedək, qardaşım, knyaz Vladimir Andreyeviç, varaq öz doğma torpağımıza, mülkümüzə yiyə duraq, onu namusla

idarə eləyək. Qardaş, biz şərəfimizi qoruduq, adımızı yüksəklərə qaldırdıq. Allahımıza eşq olsun!"

Vətən xilaskarının bu sözlərində nə qədər ləyaqət və təmkin var. O, Vətənə məhəbbəti, təmənnəsiz xidməti barədə car çəkmir, bu məhəbbəti yalnız duymaq olar. Onu da duymaq olar ki, bu döyüş taxt-tac uğrunda, hakimi-mütləq olmaq uğrunda deyildi...

Mənə belə gəlir ki, İqorun tövbə monoloqunda da əvvəllər Boyanın eyhamlarında sezilən həqiqətlər söylənilmişdi. Və orada, yəqin ki, bu sözlər də var idi: "Keçin günahımdan, qardaşlar..."

QƏRƏZLİ ŞAHİD İFADƏLƏRİ

(Əlavələr, tarixi məlumatlar)

Burada Furili Herodot eşidib öyrətdiklərini təsvir edib ki, Zaman insan əməllərini yaddaşlardan silə bilməsin, eləcə də həm ellinlərin, həm də barbarların göstərdikləri böyük və möcüzəli şücaətlər öz şöhrətini itirməsin.

Herodot

NİKAH

626-cı ildə Bizans xəzərlərlə ərəblərə qarşı ittifaq bağlayır. Bu və sonrakı əsrlərdə (XII əsrə qədər) Bizansın siyasi həyatı köçəri türklərsiz təsəvvür edilə bilməz.

VII-VIII əsrlərdə xəzərlərlə əlaqə genişlənir və möhkəmlənir. Bizans müəyyən mənada, güclü Xəzər dövlətindən asılı vəziyyətə düşür; Xəzər möhkəm bir qalxan kimi Bizansı ərəb təcavüzündən qoruyur.

Bizans imperatorları Xəzər hökmdarlarının qızları ilə nikah bağlayır.

II Yustinian Xəzər xaqanının qızı ilə evlənir, təzə gəlin xristianlığı qəbul edib Teodora adını alır.

II Tiberi də xaqan qızı ilə evlənib, 708-ci ildə Xəzər məmləkətindən Konstantinopola Xəzər qoşunu ilə birgə qayıdır.

V Konstantinin (741-775) arvadı da xaqan qızı idi, xristian adı İrina idi. Onun oğlu, imperator IV Lev tarixdə "Xəzər" adı ilə şöhrət qazanmışdı.

IX əsrdə Bizans imperatorları saray yanında Xəzər qvardiyası təşkil edirlər. Bir çox Xəzər əsgərləri döyüşlərdə fərqlənərək, imperator ordusunda və inzibati işlərdə yüksək rütbələrə çatmışdılar. Məsələn, kırımlı Vardanos Turkos Anadoluya strateq təyin edilmişdi. Görünür, imperatorların arvadları da Bizansda hərbi xidmətdə olan ellilərinin yüksəlişi üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər.

...Türklərdə sülalə nikahının qədim ənənəsi var. Çin imperiyasının vassalı, uysun hökmdarı imperatorun qızını almışdı (III əsr).

O vaxtlar türk hökmdarları nadir hallarda belə şərəfə layiq görülürdülər. 630-cu ildə böyük hakimiyyətə can atan Sıbi xan Çin imperatorunun qızına elçi düşür. İmperator bu xahişi rədd edib deyir: "Tyuk (türk – O.S.) evi indi qalmıqdadır, kimin xaqan olacağı hələ həll edilməyib. Belə bir vəziyyətdə evlənmək barədə düşünməyə dəyərmisən? Qoy hərə öz aymakını idarə eləsin və bir-birinə hücum çəkməsin" (A.Biçürin). Bu cavabdan bilmək olur ki, imperator Sıbi xanın yüksəlməsini, "nadinc" qonşuların bir güclü əl altında birləşməsini istəmir. Sıbi xan onun qızı ilə evlənsəydi, imperator istər-istəməz ona kömək etməyə məcbur olacaqdı.

Həmin dövrdə Orta Asiyada türk xanları güclü tərəf hesab edilirdi. Buna görə soğdi hökmdarları türk şahzadə qızları ilə evləndirdilər.

518-ci ildə xaqan Hun-şah Orta Asiya hökmdarlarını özünə tabe edir. Onları diz çökdürdükdən sonra qızını bu başçılardan ən güclüsünə – Səmərqənd hökmdarına verir. Bu hadisədən bir qədər əvvəl isə xaqan Daton (575-ci ildən

603-cü ilə qədər hökmlərlik etmişdir) bu üsulla soğdi hökmdarı Tayceni "əhliləşdirir".

Diplomatik nikahın bu üsulunda (güclünün qızı vassala ərə verilir) mədəşahlıq ideologiyası, daha doğrusu, onun qalıqları öz əksini *tapmışdır*: ailənin başçısı qadın idi, övladları da ana nəslinə mənsub olurdu. "Oğul – ananın uşağıdır" türk məsəli də həmin fikri təsdiqləyir. Türk xatunun oğlu hansı ölkəyə, hansı xalqa rəhbərlik etməyindən asılı olmayaraq, ana nəslinə, ananın mənsub olduğu xalqa sədaqəti ilə seçilir, ana soyunun mənafeyini qoruyurdu. Buna görə sülalə nikahları uzaq məqsədlər güdən siyasi akt idi.

Türk cəmiyyətində qadının geniş hüquqları vardı. O, tayfanın və dövlətin idarə olunmasında fəal iştirak edirdi.

...Ərəblərlə birgə Orta Asiyaya gəlmiş İslam sülalə nikahının ahəngini pozdu. İslam qadını kölə səviyyəsinə endirir. Hökmdarın arvadı hərəmxanadakı cariyələrdən biridir, onun heç bir hüquq və səlahiyyəti yoxdur. Müsəlman hökmdarları öz qızlarını kafirlərə ərə vermirdilər. Lakin başqa dindən olan qadınları həvəslə öz hərəmxanalarına daxil edir, buna heç bir siyasi əhəmiyyət və məna vermirdilər. Qadın – qalibin qənimətidir. Məğlub olanın verdiyi xərəcədir.

Müsəlman türklər yeni ideologiyayı qəbul edir, lakin köhnədən də büsbütün imtina etmərlər, bunları bir-birinə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Müsəlman xanları zəif düşmənlərinin qızlarıyla evlənərək, üzərlərinə siyasi öhdəlik götürürdülər.

XIV əsrdə Trapezund (Bizansın Kiçik Asiyadakı ərazisi) özünün son böhranını keçirirdi. Bir vaxtlar hamıya meydan oxuyan bir məmləkət can üstəydi. İndi Trapezund yalnız bir şeylə – gözəlliyi bütün Şərqdə dillər əzbəri olmuş qızları, qadınları ilə öyünə bilirdi. Və Trapezund öz məşhur

gözəllərini fidyə verməklə, fərz olunan "zorakı"lardan canını qurtarmağa çalışır.

Trapezundun ən təhlükəli qonşusu – Ağqoyunlular dövlətinin hökmdarı Türkeləli bəy 1351-ci ildə gənc imperator III Aleksey Komninin bacısı Mariya ilə evlənilir. O biri bacını 1358-ci ildə Həlbın vilayətinin əmiri Hacı Ömər alır. III Aleksey daha sonra bir qızını Hacı Ömər oğlu Süleyman bəyə, digərini Ərzurum əmiri Ərsinə, üçüncü qızı Yevdokiyanı Limniya əmiri Tacəddinə, dördüncüsünü isə Türkeləlinin nəvəsi Qara-Yoluğa ərə verir... Bu fidyələrin hesabına ömrünü mümkün qədər uzatmağa çalışır Trapezund.

...Lakin islam dinini qəbul etməmiş türklər hələ də qədim sülalə nikahı ənənəsinə ("güclünün qızı zəifə ərə verilir") riayət eləyirdilər.

1124-cü ildə taxt-tacı əldən getmiş (Gürcüstanı ərəblər və səlcuqlar işğal etmişdilər) gürcü çarı IV David qıpçaq xanı Artıqın qızına elçi düşür. Rus salnamələrində Artıq xan – Otrok, Otrak, gürcü salnamələrində isə Atraxa adlanır. Şair Maykov bu adlı-sanlı qıpçaq xanından bəhs edən salnamə əfsanəsi əsasında özünün məşhur "Yemşan" balladasını yazmışdır. Artıq xanın qızının əsl adı bizə məlum deyil, gürcü salnaməçisi isə onu Qurandoxta adlandırır. Çox güman, bu, farsların türk şahzadə qızlarına verdiyi ənənəvi addır: Turandoxtər – "Turanlı qızı", yaxud "Turan qızı". XII əsrdə Gürcüstanı və Ermənistanı xilas etmiş qız Konçakın doğma bacısı idi. İndi demək çətindir ki, Artıq xanı nə məcbur etmişdi qızını səltənəti əldən getmiş çara ərə versin. Yazıçı K.Qamsaxurdiya "Qurucu David" romanında iddia edir ki, guya Artıq xan Davidin qızılına tamahsılanıb, bir növ onun əlaltısına çevrilmişdir. Ancaq inanmıram ki, istehza kimi səslənən çarlıq titulundan başqa Davidin nəyisə

olaydı. Vətənin də ki yalnız adı qalmışdı, ayaqlar altında tapdalanırdı...

Xeyr, tamah hissi deyildi Artık xanı 45 minlik qıpçaq ordusu ilə ərəb-səlcuq birliyinin 300 minlik qoşununun qarşısına çıxardan! Borc hissiydi, kişi sözüydü!

Bu döyüş 1125-ci ildə Tbilisi yaxınlığındakı Didqori çölündə baş vermişdir.

KÖÇƏRİLƏR VƏ RUS. TORKİNLƏR, TORKLAR

Xristian Rusunun köçərilərlə münasibəti sxemi bir sıra cəhətləriylə Bizans variantını xatırladır: aqlütinativ əlaqə (hərbi ittifaqlar; ayrı-ayrı hökmdarlar yanında türk alayları; rus şəhərlərində türk icmaları). Fərqi: Rus udel knyazlıqlarına parçalanıb, Bizans – vahiddir. Buna görə, ayrı-ayrı rus knyazlıqları türklərdən bir növ vassal asılılığında idilər. Knyaz nikahları da bunu sübut edir. Udel knyazları türk şahzadə qızları ilə evlənir və köçəri türk hökmdarlarının köməyinə arxalanaraq Rusiyadakı ərazilərini genişləndirirdilər. Bu nikahlar uzunmüddətli hərbi ittifaq üçün ən etibarlı zəmanət idi. Öz qızını ərə vermiş nəsil, tayfa knyaza öz qohumu kimi baxır, onun ərazisinə hücum etmirdi, əksinə, lazım gələndə onun dadına çatırdı. Rus "kürəkən" də öz növbəsində "hörmətə hörmətlə" cavab verməyə borclu idi. Torkinlər, yəni arvadın qohumları türklərdə xüsusi imtiyazlara və hüquqlara malik idi. Onlar ərənin qohumlarından yaxın sayılırdı. Bu ənənə yaxın dövrlərə qədər yaşamaqda idi. Qrodekovun yazdığına görə, qazaxlar bir nəsil halında köç edirdilər,

başqa nəsil və tayfalardan yalnız arvadın qohumlarını, yəni torkinləri, bir də muzdla işləyən yoxsulları öz aullarına buraxırdılar.

Arvadın mənsub olduğu xalq türklər "torkin" adlandırdılar. Bu söz rus dili qrammatikasının təkamülü nəticəsində "торки" şəklini almışdır. Özünü "uzı" adlandıran köçəri tayfanı salnaməçilər belə adlandırdılar.

İlk dəfə "torki" adına "Keçmiş zamanların povesti"ndə rast gəlirik. 985-ci il hadisələrindən bəhs edilən bölmədə göstərilir ki, həmin ildə Vladimir Svyatoslaviç öz əmisi Dobrına ilə Volqa bulqarlarına basqın etmişdi. "*А торки берегомъ приведе на конихъ*" ("Torklar isə sahillə at belində gəldilər"). Lakin rus knyazları və "torkların" ilk dəfə olaraq əməliyyatda birgə iştirak etdikləri barədə heç nə deyilmir.

Sonra salnaməçilər torkların peçeneq, daha sonra isə qırpaq həmlələrinin qarşısını almaqda rus knyazlarına kömək etdiklərindən danışıır.

XII əsr salnaməsində bir hadisəylə bağlı olaraq, tork knyazı Kuntuvdı¹ yad edilir. Svyatoslav Vsevolodiç (knyaz İqorun əmisi oğlu) yalan danos əsasında Gündoğdunu həbs edir. Gündoğdu igid və Rusa sadıq adam olduğuna görə, o biri rus knyazları onu müdafiə edirlər. Türk qohumları da köməyə gəlir və Gündoğdunu incitdiklərinə görə, Kiyev knyazlığına həmlə edirlər. Gündoğdu Rürikin tərəfinə keçir... Rürik Ros çayı sahilindəki Dveren şəhərini ona verir.

Köçərilərin Kiyev dövləti ərazisində əsaslı məskən saldıqlarını sübut edən xeyli fakt var. Toponimika da bundan xəbər verir: Torçinovo şəhəri, Torsk kəndi (Xarkov vilayətində), Torç, Torçin meşəsi, Torçanka çayı, Torçitsa

¹ *Kuntuvdı* – Gündoğdunun təhrifidir. *Poloves xanı* – Kunaçiq, əslində Günaçiq.

kəndi, Torça çayı, Torçitsk təpəsi (Kiyev vilayəti), Torçin şəhəri, Torçits kəndi, Torkov şəhəri (Podolyada) və s.

Porosyedəki Torçeski şəhər udel dövrü knyazlarının hərbi çəkişmələri tarixində tork məskənlərinin mərkəzi rolunu oynayır. Torklar təkcə onların adını qoruyub saxlamış şəhərlərdə yaşamır, cənub rus şəhərləri və qəsəbələrinin qarışıq əhalisinin əsaslı bir hissəsini təşkil edirdilər.

DİLDƏ NİKAH ŞƏHADƏTLƏRİ

Maraqlıdır ki, XI-XII əsrdən bəhs edən salnamələrdə rus knyazlarıyla tork qızlarının nikahları barədə bir söz deyilmir. Torklar artıq bir növ "özünüküləşmişdilər". Ancaq bəlkə də bu sükutun başqa səbəbi vardı – knyaz qızları vassallara ərə gedirdilər. Lakin, çox təəssüf ki, salnaməçilər tabelikdə olan tork başçılarının nikahına əhəmiyyət vermirdilər.

XII əsr knyaz saraylarında poloves gözəllərinin peyda olması isə xüsusi qeyd edilir. Peçeneqlərin məğlubiyyətindən sonra cənub Rus çöllərində ağalıq edən qıpçaq tayfalarının başçıları ilə ruslar həvəslə sazişə girirdilər.

Məhz XII əsrə aid tarixi mənbələrdə ruslarla qıpçaqlar arasındakı sülalə nikahları haqda zəngin məlumat var.

Mübaligəsiz demək olar ki, Kiyev Rusunda ən nüfuzlu knyaz nəsilələrinin az qala hamısı qıpçaqlarla qan qohumu idilər. "Söz"ün qəhrəmanları Olqoviçlərin nəsil şəcərəsinə nəzər yetirək.

İqor və Vsevolodun damarlarından da qıpçaq qanı axır. Salnamələrdə onların kimlə evləndikləri göstərilmişdir. Lakin

məlumdur ki, İqorun oğlu Vladimir əsirlikdə olarkən Konçakın qızını almışdı.

V.A.Parxomenko "Salnamələrdə poloves eposunun izləri" məqaləsində yazır: "Hətta Vladimir Monomax kimi "Rus torpağının məşhur cəfakeşi" də iki oğlunu – 1107-ci ildə Yurini, 1117-ci ildə isə Andreyi poloves qızlarıyla evləndirmişdi. Burada irqi, yaxud mədəni antaqonizmdən söhbət belə gedə bilməz. Görünür, rusların və poloveslərin ali cəmiyyətlərini nəsə ümumi bir cəhət, ümumi mənafe bir-birinə cəlb edirdi".

Mənə belə gəlir ki, bu ümumi mənafe rus knyazlarına daha çox gərək olan siyasi ittifaqdan ibarət idi. Qıpçaq başçısı ilə nikah sülh və arxa, dayaq deməkdir.

XI-XII əsrlərdə poloveslər öz "qudalarını" müdafiə etmək məqsədilə müttəfiq kimi Kiyev Rusu sisteminə daxil olan ayrı-ayrı knyazlıqlara qarşı vuruşurlar.

Ruslar və onların müttəfiqləri türklər bu dövrdə xarici düşmənlərə qarşı vuruşsaydılar, bəlkə də o vaxt tarixçilər qıpçaclara daha "mülayim" yanaşardılar. Lakin bədbəxtlikdən rus knyazları əksər hallarda bir-birləri ilə vuruşur və öz daxili müharibələrinə qıpçaq qohumlarını da cəlb edirdilər.

"İqor polku dastanı" dövrünü düzgün başa düşmək üçün bir cəhət mütləq nəzərə alınmalıdır. XI-XII əsrlərdə rus knyazları dini, ümumxalq, yaxud irqi deyil, yalnız feodal müharibələri aparırdılar.

Knyaz, bir qayda olaraq, öz votçinasının vətənpərvəri idi. Salnamələrin də, müasir akademiyaaların da xüsusi ehtiram bəslədikləri, Rusun böyük, şanlı havadarı, cəfakeşi Vladimir Monomax qonşu Polotsk knyazlığını ələ keçirmək üçün rus tarixində birinci olaraq, polovesləri Rus torpaqlarına yönəlmişdi. Tək elə Monomax 19 dəfə polovesləri rus

ərəzilərinə çəkib gətirmişdi, Olqoviçlər isə (baba və nəvə daxil olmaqla) 15 dəfə.¹

...Salnamələr bioqrafik məlumat sarıdan kasaddır: rus knyazlarına aid nikahların heç də hamısı qeydə alınmayıb. Qeydə alınanların da bir hissəsi sonrakı dövrlərdə salnamələrin üzü köçürülərkən itirilib.

XI əsrin nikahlarına aid məlumatlara isə büsbütün rast gəlmirik. Bizans tarixçilərinin verdiyi adda-budda məlumatları (Bizansa qarşı avarlarla ittifaq) və bulqarların assimilyasiyası faktını çıxmaq şərtilə xristianlıqdan əvvəlki dövrlərdə slavyanlarla onların köçəri qonşuları arasında münasibətlərin necə yarandığı və inkişaf etdiyi barədə biz demək olar heç nə bilmirik.

Belə hallarda biz tarixi məlumatların bir mənbəyinə – dilə müraciət etməyə məcburuq. Dil – keçmiş dövrlərin ən obyektiv, ədalətli sənədidir. Onda salnamələrə xas qərəz yoxdur. O, zamanla bağlı cəfəng etiqadlardan azaddır, ideoloji sapdırmalara uymur. Dil ən dəqiq mənbədir.

Rus, Ukrayna, bolqar, serb-xorvat dillərində yalnız ədəbi dildə işlənən "брак" (nikah, evlənmək) sözü var. Qədim rus dilində "брак" – ittifaqdır ("Быть же брак велик" – "Qoy ittifaqımız möhkəm olsun"). Bu sözün "братъ" (almaq) feilindən yarandığı güman edilir (Trautman). Belə çıxır ki, "брак" – almaq deməkdir. Rus dilində ən məşhur etimoloji lüğətlərin müəllifləri – Preobrajenski və Fasmer müəyyən tərəddüdlə bu fikirlə razılaşırlar. Lakin bu etimologiya morfoloji və semantik prosesin orijinallığını izah etmir.

"Брак" sözünün ümumslavyan termininə çevrilə bilmədiyini və göstərdiyimiz dillərdə xalq tərəfindən qəbul edilmədiyini nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, bu

¹ С.М.Соловьев. *История России. М., 1960, т.1, стр. 347, 379.*

sözün nisbətən gec, özü də çox güman cənub slavyan dillərində (vrato, zlato, vran, vraq və s. kimi) sıxılmış variantları yaranmışdır. Şərqi slavyan dillərində "brak" sözü dolğun "borok" formasını almağa imkan tapmamışdır. Bu söz xalq arasında geniş yayılırdı, mütləq belə dəyişiklik baş verərdi (belə ki, rus dilində demək olar hər bir "bolqarizmin" müvafiq qədim rus fonetik variantı var. Злато – золото, врата – ворота, вран – ворон, славий – соловей və s.). "Брак" qədim slavyan dilində yaransa da, geniş xalq kütlələri arasına yol tapmamışdır.

Mən qırçaq dilindəki "бърак" – ittifaq (hərfən – birləşdirmək, "bir" sayından yaranıb) sözünü ilkin forma kimi götürməyi təklif edirəm.

İki xalq arasında ittifaq əksər hallarda knyazın evlənməsi ilə öz təsdiqini tapdığına görə, söz yeni konkret məna almışdır. Terminin xalq arasında geniş yayılması faktı da dediyimizə sübut ola bilər. Yalnız knyaz nikahı "brak" adlanırdı, çünki yalnız bu nikahlar birlik, siyasi ittifaq ideyasını ifadə edirdi (monqol dilində "ittifaq", "barışiq" anlayışları eyni bir sözlə – "evlex" termini ilə ifadə edilir. "Evlex" qədim türk dilindəki eblek – evlənmək sözündən yaranmışdır).

Bolqar-avar qəbilələri ilə ünsiyyət prosesində bu söz cəmi slavyan dillərinə bulqarcaya məxsus nipak (birləşmək) şəklində keçə bilərdi. Həmin söz ümumxalq termininə çevrilmişdir, çünki siyasi məfhumu deyil, peşə, sənət məfhumunu ifadə edirdi.

Slavyan xalqlarının dost türk xalqları ilə sıx əlaqəsinin nəticəsidir ki, alınma söz orijinalın fonetik xüsusiyyətlərini – saıtlərin incəliyini qoruyub saxlayır. Hətta türk nümunələrindəki k/q əvəzlənməsi də slavyan variantlarında özünü göstərir (türk dillərində "k" səsi özündən sonra gələn hər

hansı bir saitin təsiri ilə "q"-ya çevrilir). Slavyan dillərində bu samitlər yalnız incə saitlərin təsiri ilə yumşalır.

Slavyanlar üçün bu termin göydəndüşmə idi. Onun əsasında geniş bir söz yuvası əmələ gəlmişdir.

Müqayisə et: пряжа (iplik), пряжка (toqqa), упряжь (qoşqu), прясть (əyirmək), прясло (tarma), напряг (güc vermək), запряг (əyirmək) və s. Bu sözlərin hamısında bu və ya digər dərəcədə "birləşdirmək", "nəyisə nəyəsə salamaq" mənası ifadə olunmuşdur.

Mən *a* *u* əvəzlənməsini metateza hadisəsi ilə izah edirəm: пирагу – пируга.

Müqayisə et: 1) сопруга, сопруг (önlüyün saiti kök vurğulu saitin təsirinə məruz qalır: супруга, супруг); 2) подпруга (tapqır); 3) пружина (уау).

Slavyan kilsə dilində yalnız forma deyil, məzmun da dəyişilir. Kitabçılar xalq lüğətindən "распряг", yəni açdı, ayrıldı terminini götürüb ona siyasi çalar verir və qurama isim yaradırlar – распря – nifaq (ayırılmaq, bölünmək). "Рас" (раз) önlük şəkilçisinin mənasını dəqiq müəyyən edə bilmədiklərindən sözü parçalayaraq "küsmək" mənasında yeni söz almışlar – пря. Halbuki məhz həmin önlüyün özü "пряг", "пря" kökünə əks neqativ məzmun gətirir. Rus dilində yeni yaranmış "разъедини" (ayır) sözünü "распряг" sözünün kalkası hesab etmək olar ki, burada "единил" sözü "пря" sözünün yerini tutur.

Slavyanlar müxtəlif türk tayfaları ilə ünsiyyətdə olmuşlar. Buna görə alınma sözlərin çoxu türk dillərinin dialekt xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Müasir türk dillərində "bir" miqdar sayının müxtəlif variantları var: bir (şor), bir (xaastuvay); per, perre (çuvaş), bir (Azərbaycan, qumıq, türk, altay), bir (noqay, qaraqalpaq, qırğız, özbək, qazax, uyğur), ber (tatar, başqırd), biir (yakut).

Orxon-Yenisey abidələri dilində – бир. Slavyan kök dilindəki "прыаг" sözünün əsasında çox ehtimal "пйрагу" sözü durur ki, burada zəifləmiş incə "i" səsi slavyan tələffüzündə ixtisara düşə bilər, yaxud da sadəcə olaraq, özündən əvvəlki saitin keyfiyyətinə təsir göstərir.

Бъраты – единять (собърати, собирати – birləşdirmək). Müqayisə et: разбирать (bir-birindən ayırmaq) sözündə çox güman "bir" forması iştirak edir. "Bir" söz kökü slavyan ədəbiyyatında sonralar peyda olmuşdur.

Yalnız çuvaş dilində qalmaqda olan "per" forması (məhz bu formanın təsiri ilə tatar və başqırd "bir"i "ber"ə çevrilmişdir) slavyanların "первь", "перший" (birinci) slavyan sıra saylarında: "перед", "предь", "прежде" əvəzliliklərində, пре-; пере-; при- ön şəkilçilərində əks olunmuşdur.

(Hind-Avropa dillərində "один" – bir və "первый" – birinci miqdar və sıra saylarının forma suppletivliyi çoxdan dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu xüsusiyyət qeydə alınmış, lakin izah edilməmişdir. Çünki izaha gəlmir və nə qədər ki, hind-avropa dilləri tarixindəki bir sıra "qaranlıq" səhifələrin aydınlaşdırılmasında türk dilləri göstəriciləri nəzərə alınmır, heç izah edilməyəcək də).

Türk dillərində sayın üç növü var: miqdar, sıra, qeyri-müəyyən. Məsələn, qazax dilində: бір – bir, бірінші – birinci, біреу – çoxdan bəri (rus transkripsiyasında – брев).

Hazırda slavyan dillərində sayın yalnız iki növü var: miqdar sayları və sıra sayları. Onlar "первь" və "перший" saylarını almaq üçün hansı modelə istinad edə bilərdilər? Mənə belə gəlir ki, bulqarizmlərə: "перив" – çoxdan biri və "перінші" – birinci.

Alınma prosesinin istiqamətini müəyyən edərkən, mən morfoloji prinsipə əsaslanıram. Müxtəlif dillərdən alınmış

oxşar leksemaların analizi zamanı yozuma gələn söz ilkin variant kimi götürülməlidir.

Məsələn, slavyanların "pərşiy" sıra sayı slavyan dili vasitələriylə yozula bilmir. Türk dillərindəki "періиши" asanlıqla "per" sözü kökünə və "иши" sözdüzəldici şəkilçisinə (bu şəkilçi öz növbəsində pratürk – "inti" formasından əmələ gəlmişdir) ayrılır. Sonor "n" samitinin düşməsi fonetik qanunla izah edilə bilər (sonor səslərin düşməsi). Beləliklə, slavyan lekseması ilə müqayisədə türk sözünün ilkinliyi qənaətinə gəlirəm.

Türk və hind-Avropa saylarının əlaqəsi geniş və çoxşaxəli mövzudur. Bu məsələ mütləq xüsusi linqvistik (paleoqrafik) tədqiqatların obyektı olmalıdır. Bu da öz növbəsində tarixçilər üçün olduqca gözlənilməz nəticələr verə bilər.

Mənim vəzifəm daha dar sahəni əhatə edir. Birləşmək ideyası ilə bağlı türk leksemalarının slavyan dillərinə keçməsinin mümkünlüyünü əsaslandırmaqdır.

"1001 söz"də birlik, əlaqə, çoxaltma mənalarını özündə daşıyan bütün türkiizmlər müstəqil semantik yuvada toplanıb. "Брак" sözü də bu qrupa daxildir.

Nikahlar udel knyazlarını müvəqqəti də olsa gücləndirir və Rusun birləşməsi prosesini sürətləndirirdi.

Böyük Çöllə hələ XII əsrin əvvəllərinə qədər səmərəli olan vassal ittifaqları sonrakı yüz ildə öz tarixi yararsızlığını aşkar etmiş oldu. Rus günü-gündən güclənir və öz keçmiş müttəfiqlərinə bir-birindən tutarlı zərbələr endirirdi. Zaman ötdükcə, qohumluq münasibətləri mürəkkəbləşmişdi. Çöllə nikah öz əsas mənasını tədricən itirirdi. Çünki bütün knyazların Böyük Çöldə nüfuzlu qohum-qudası var idi.

Tuqraxan qızlarının hamısını rus knyazlarına ərə vermişdi. Nikah müqaviləsinə görə, o öz kürəkənlərinə hər cür köməklik

göstərməliydi – onların isə arzusu nəyin bahasına olursa olsun öz udellərini genişləndirmək idi. Hətta bacanaqlıq da onları barışdırma bilmədi. Yenə də bir-birləriylə düşmənçilik edirdilər. Qayınataları Tuqraxan çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı. Bir kürəkəninin tərəfini saxlamaq o birinə düşmən kəsilmək idi.

Bizans imperiyasını çoxsaylı peçeneq ordularından qorumuş qüdrətli Tuqraxan sonralar kiçik bir toqquşmada kürəkəni Svyatopolkun əsgərləri tərəfindən oxla vurulub öldürüldü.

Bu ölümün rəmzi mənası var: XII əsr Rusu şəraitində Böyük Çöllə sülalə nikahı ideyasının iflasını əks etdirir. Ulu Çölə gəlin dalınca yollanan knyazların sayı get-gedə azalır.

Və tədricən "brak" sözünün ilkin mənası – "möhkəm siyasi əlaqələr yaratmaq məqsədilə knyazın xan qızı ilə evlənməyi" – büsbütün unudulur.

Artıq hər hansı bir toy (doğrudur, hələlik ali zümrənin – boyarların toyu) "brak" adlanır. Və nəhayət, indiki sadələşdirilmiş məzmununu alır – "evlənmək, ailə qurmaq". İqorun Konçakın qızı ilə evlənməsi xristianlıqdan əvvəlki dövrlərdən baş alıb gələn ruslarla köçəri türklər arasındakı sülalə itti-faqları zəncirində sonuncu halqalardan biridir. Çölçü gəlinlərin əsarət dövrü başa çatmış olur.

PÜFƏ ÇİÇƏKLƏRİ

BERENDEYLƏR

(XIII əsrə qədər çölçülərin ümumiləşdirilmiş adları)

Torkinlərdən nümunə götürən digər türk tayfaları da rus knyazlarının yanında xidmətə girirdilər (hətta knyazlarla qohum olmayanlar da). Əksər hallarda bunlar peçeneqlər, sonralar isə poloveslərin sıxışdırdığı kiçik köçəri tayfalar idi ki, Ulu Çöldə gedən rəqabətə dözməyərək, güclü şimal qonşusu ilə ittifaqa girməli olurdular. Güman edilir ki, peçeneqlər və poloveslər öz qövmündən ayrılmış, Rusiyaya satılmış bu köçəriləri "беринди" adlandırmışlar, yəni satılmış, özünü vermiş. Berendeylər digər muzdlu əsgərlərdən öz çöl həmtayfalarına olan qəddar münasibətlərilə fərqlənirdilər.

1155-ci ildə Yuri Dolqorukinin xidmətində olan berendeylər xeyli poloves əsir aldılar. Xilas olanlar isə kömək dalınca çölə qaçdılar, Kiyevə yaxınlaşıb Yuridən xahiş etdilər ki, öz muzdlu əsgərlərinə əmr versin, onlar aldıqları əsirləri qaytarsınlar. Lakin Dolqoruki onlara kömək edə bilmədi, çünki berendeylər əmrə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar. "Biz sənin oğlunla birgə Rus torpağı uğrunda ölürük, sənin şərəfinə naminə başımızdan keçirik". Bununla da bir müttəfiq kimi hərbi qənimətdən pay və alçaldılmış ər kimi düşməndən qisas almaq haqqını qorumuş oldular.

Əksər torqinlər kimi berendeylər də Rusiyada tayfa halında daimi yaşayırdılar. Onlar öz xidmətlərinin müqabilində varyaqlar kimi pul deyil, daimi yaşayış yeri – şəhər tələb edirdilər.

1159-cu ildə berendey başçıları – Dudar Satmazoviç, Karakoz Miyuzoviç və Koraz Kokey knyaz İzyaslavı tərk edib Mstislavın tərəfinə keçmək qərarına gəldilər. Onlar Mstislava belə bir xəbər *göndərdilər*: "Atan sevdiyi kimi sən də bizi sevsən və hər birimizə yaxşı bir şəhər versən, biz İzyaslavı atarıq".

Mstislav bu təklifə razı oldu, onlara şəhərlər verdi.

Berendeylərin yaşadıkları rus şəhərlərinin yalnız bir nəçəsinin adı öz keçmiş sakinləriylə bağlıdır. Məsələn, Jitomir vilayətində Berdiçev şəhəri var (XVIII əsrə qədər Berendiçev adlanırdı).

KOVUYLAR

Kovuy tayfası Rusiyaya qeyri-adi yolla gəlmişdir. XI əsr salnamə rəvayətinə görə, kosoq xalqının başçısı Rededya xan (Ər-dədə) Mstislav Xrabriya təklif edir ki, qoşunu qırdırmasınlar, təkbətək vuruşsunlar, şərt də bu olsun: basdın – nəyim varsa sənindir, basıldın – nəyin varsa mənimdir, qoşun da, ölkə əhli də qalibin ixtiyarına keçir.

Allah-təala Mstislava kömək eləyir, o, Rededyanı "doğrayır" və kosoqları qabağına qatıb Çerniqova gətirir. Onların xələfləri Yaroslav Çerniqovskiye məhəbbət və sədaqətlə xidmət edirlər. İqor yürüşə gedərkən, Yaroslav öz türk drujinasının yarısını onunla buraxır və Kayala çayı sahilindəki

döyüşdə kosoqların hamısı son nəfərəcən qəhrəmancasına həlak olur. Artıq XII əsrdə onlar tarix meydanında kovuy adı altında çıxış edir.

...Türklərin öz-özlərinə verdikləri adlar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif semantik sxemlər üzrə yaradılır. Salnamələrdə və "Vladimir Monomaxın öyüdləri"ndə bir sıra poloves başçılarından adları çəkilir. Diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, bunlar nəsil adlarıdır: Arslan-oba, Kitan-oba, Altun-opa, Аера (Əyə-oba) və s.

İpatev salnaməsində 1185-ci ildə İqora qarşı vuruşmuş poloves nəsiləri sadalanır: "И токсобичи, и етебичи, и тертробичи, и колобячи".

Bu adların ilkin variantını bərpa edirəm: токсоба ("doqquz oba"), етиоба ("yeddi oba"), тертоба ("dörd oba"), колоба ("beş oba").

Etnonimlərdə leksika əksər hallarda öz qədim formasını əks etdirmiş olur. Beləcə, "tert" forması bütün ləhcələrdə dəyişilib "tort" (dort, dörd, dürt, turt) şəklini almışdır. Kol – yalnız "qol" mənasında qalmışdır, say kimi isə artıq işlənilmişdir. Hind-Avropa "pes"i (bes, beş) tərəfindən sıxışdırılmışdır.

"Toksoba" etnonimi XIX əsrdə Orta Asiyada qırpaq nəsilərindən birinin adı kimi işlədilir.

...Orxon-Yenisey abidələrində (VIII əsr) və Oğuz eposunda "on ok", "üç ok", "bes ok" etnonimləri geniş yayılmışdı.

"Ok" sözü türk ləhcələrinin əksəriyyətində eyni bir mənada – "ox" mənasında işlədilir.

Altay dillərində "ök" (ev, nəsil) işlədilməkdədir. Təsədüfən, etnonimlərin tərkibində işlənilməklə "ok" – ev, nəsil mənasını almışdır.

Salnamələrdə yad edilən "kosok" (hərfi mənada: "birləşmiş nəsil") terminini də həmin semantik sıraya aid edirəm.

Artıq bu, tayfa ittifaqının adıdır. Görünür, Ər-dədə kosok nəsilərindən birinə başçılıq edirmiş.

Çerxiqova köçəndən sonra bu nəsil özünü "kobuy" ("çox ev") adlandırmışdır. "Kobuy" – "kosok"un zəif kalkasıdır.¹ "İqor polku dastanı"nda kovuyların tərkibinə daxil olan "evlər" (ailələr) sadalanır – "могуты, татраны, щельбиры, ольберы, топчаки, ревуги".

S.Malov bunları kovuy başçılarının adları kimi qəbul edirdi. Onun bəzi etimoloji yozumları ilə razılaşmaq olar. "Revuqa" – "Er-buqa" (Ər-buğa), "Оль бер" – "Алп-ер" paralelləri inandırıcıdır, çünki bu adlara türk (o cümlədən qazax) onomastikasında da təsadüf edilir. Ər-dədə (Редедя) və Çelebir (шельбир) kimi.

QARA KLOBUKLAR

Knyaz xidmətində olan türklərin geniş yayılmış adlarından biri də budur – "черные клобуки" (tarixçilər belə hesab edirlər ki, "çerne klobuki" indi də hamıya yaxşı bəlli olan "qaraqalpaq" türk etnoniminin hərfi tərcüməsidir). Kovuylar Çerxiqov knyazlarının qvardiyası idisə, klobuklar Kiyev hökmdarlarının vuran əli idi. Qara klobuklar XII əsr Kiyevində böyük nüfuza malik idilər. Rus əhalisiylə birgə Kiyev vəçesində iştirak edərək knyaz seçirdilər. Knyaz seçkilərində onların rəyinin əhəmiyyəti salnamələrdə xüsusi qeyd edilirdi.

¹ Bu qəbildən olan etnonimlər Qərbi Qazaxıstanda indinin özündə də işləməkdədir: жеміпу "yeddi nəsil", бесуу "beş ev", "kobey", çox güman, "kobuy"dan (çoxlu ev) yaranıb. Başqırdıstanda "дюрмүй" (dörd ev) nəslə var, sonralar şəhər adı olmuşdur.

Yuri Dolqorukinin oğlu 1149-cu ildə atasına bu sözlərlə müraciət edir: "Mən Kiyevdə eşitdim ki, bütün Rus torpaqları və Qara klobuklar səni istəyir".

Kiyev knyazı İzyaslavın ölümünə "bütün Rus və Qara klobuklar yas saxlayırdı".

Rostislav Mstislaviç (Vladimir Monomaxın oğlu) knyaz taxtına yiyə durmaq üçün Kiyevə təşrif buyuran zaman onun gəlişinə "hamı sevindi; bütün Rus torpaqları da, Qara klobuklar da sevindilər".

Rostislavın ölümündən sonra Kiyev əhli və Qara klobuklar Mstislavı dəvət edirlər. O dövr üçün səciyyəvi olan "bütün Rus torpaqları", "Qara klobuklar" ifadələri də qaraqalpaq tayfasının Kiyevin siyasi həyatındakı fəal roluna sübutdur.

QEYRİ-XRİSTİANLAR

Mənfi mənə daşıyan adın – yalançı etnonimin danılması zərurətinə psixoloji baxımdan haqq qazandırmaq olar. Etnik və irqi cəhətdən fərqlənən dünyalar bir-birləri üçün tutumlu adlar tapır, universal təriflər verirlər və bu təriflər bir qayda olaraq, müxtəlif səciyyələr əsasında yaranır.

1. Xristianlıqdan əvvəlki Rusiyada ümumiləşdirilmiş köçəri adların funksiyasını "языги", "язычники" (yəni "çölçülər"), qədim türk dilindəki "язык" ("çöl", "düzənlik" sözündən yaranıb) kimi sözlər daşıyırdı.

Kilsə bu yalançı etnonimə yeni mənə vermişdir – нехристиане, нехристи (qeyri-xristianlar). Bununla əlaqədar olaraq söz öz konkretliyini itirir, təkcə çölçüləri deyil, litvalıları, xristianlığı qəbul etməmiş rusları da bu cür adlandırırlar. Köçərilər üçün yeni ad tapmaq zərurəti yaranır.

2. Yunan dilindən "nemas" – çoban sözü mənimsənilir. "Etimologiyası" mərhələsindən keçid "nemes", "nemet"sə çevrilir (sözün kökü "nem"lə uzlaşır, yəni dilbilməz, lal, qanmaz). Slavyanlar bu sözü dillərini anlamadıqları Qərb xalqları ilə əlaqədar işlədirlər.

3. "Paqan" – mənası bəlli olan sözdür. Lakin kilsə xadimləri zaman keçdikcə ona da yeni məna verirlər – qeyri-xristian (qədim slavyan dilində "погань" – bütprəst, vəhşi, barbar; bolqarca "поганен" – bütprəst; qədim polyak dilində "поган" müasir polyak dilində "poqanın"; Litva dilində "пагонас"; latış dilində "паганс"). Hazırda latın dilindən alınma olduğu güman edilir: "паганус" – kəndli; yeni yunan dilində "paqanos" – qanmaz (Fasmer və başqaları).

Slavyanlar çətin ki, bu mənələrdən bəhrələnyədilər. Nə slavyanların hamısı şəhərliydi, nə kəndlilərin hamısı qeyri-xristian. Məlum olduğuna görə, qədimlərdə şəhərlilərlə kəndlilər arasında bu qədər kəskin fərq, ziddiyyət yox idi.

Mənə belə gəlir ki, bu slavyan sözü üçün mənbə türk sözü "паган" (çoban) ola bilərdi – паган, пақган, баккан, бакган. "Пак" (бак, бах) feili sifətindən yaranıb.

Xristianlıqdan əvvəlki dövrlərdə "paqan", yəqin ki, slavyan dillərində geniş işlədilən adi əkinçilik termini idi. Nə halda, "pak" kökü onlara məlum idi. "Паси" (otar), "паши" (şumla) feilləri ondan yaranmadır. "Yeri şumla" mənasını bildirən termin isə bütün slavyan dillərində eyni idi – "ори" (orat) (müqayisə et: çex dilində пахать – 1) mal-qara otarmaq; 2) iş görmək). Yalnız rus dilində "орать" termini "пахать" (şumlamaq) feili ilə əvəz edilmişdir.

4. Çölçülərin daha bir ümumiləşmiş adı кощцей; кощций-dir. Bilinalarda – кощей, кощеище.

"İqor polku dastanı"nda da bu terminə təsadüf edilir: "Пересел Игорь из седла злата в седло кощиево" ("İqor öz qızıl yəhərindən koşşeyin yəhərinə oturdu").

Fasmerin "Etimoloji lüğət"ində oxuyuruq: "кощей, кощий – yeniyetmə, oğlan, əsir, kölə – türk sözü "koşçi"dən (kölə) alınmadır. Söz kökü – "koş" (düşərgə, mənzil)". Melioranski və Berknerə istinad edir.

Sözün mənası düzgün müəyyən edilməyib. "Prototiplərin" semantikasını da həmçinin. Melioranski, onun ardınca da Fasmer "koşşey"in mənasını Dastandan götürülmüş tək bir nümunə əsasında yozurlar. İqor məğlub olduqdan sonra əsir düşür, yəni məcazi mənada "kölə yəhərinə oturur".

Hərgah belədirsə, bəs nə üçün Dastanın müəllifi qalibi – Konçak xanı da koşşey adlandırır? Knyaz Svyatoslav Kiyevski Yaroslav Qalitskiyə üz tutaraq, Rus torpağına cavab yürüşü təşkil etmiş Konçakdan intiqam almağa çağırır: – "vur Konçakı, kafir koşşeyi". Konçak isə nə əsir idi, nə də kölə. Melioranski (1902) bu sözün qırğız dilindəki "koşçi"dən alındığını fərz etmişdir. Məncə, yanlış fikirdir. Özü də "koşçi" Melioranskinin düşündüyü kimi "kölə" deyil, "ortaq", "çapar" deməkdir və "koş" (qoş, birləşdir) sözündən yaranmadır.

A.Popovun ehtimalı səhvdir: koşçi – cütçü.

Mənə belə gəlir ki, "koşşey"i qazax dilindəki "koş" – köç, koşşi (köçəri) sözləriylə müqayisə etmək daha düzgün olardı.

Şifahi xalq ədəbiyyatındakı uzun samit mifik qəhrəman, rus nağıllarındakı şər qüvvə – Ölməz Koşşeyin adında hiفز olunmuşdur. Ölməz Koşşey rus mifologiyasında türk əsarəti dövründə köçərilərin ardı-arası kəsilməyən, qarşısızalmaz təcavüzünün rəmzidir. Ölməz Koşşey – Ölməz Kölə, yaxud Ölməz Cütçü deyil, Ölməz Köçəridir.

İqor köçərinin yəhərinə oturmuşdu. Konçak – kafir köçəridir.

"Koçevnik" (dialekt forması – "koşşevnik") termininin özündə "koş" (koç, köç) kökü aydınca sezilir.

Beləcə, qazax dilindəki "koşşı" qədim rus yazılı dilində – кощций, кощцей və şifahi dildə "Ölməz Koşşey" formalarını almışdır (беренд – берендей, казначи – казначей, зодчи – зодчий və s. olduğu kimi "y", "ey" refleksi müşahidə edilir).

...Türkizmlər heç bir dildə rus dilində olduğu qədər dəqiq qalmır. Mən "1001 söz" üzərində işlərkən, dəfələrlə bunun şahidi olmuşdum. Türk dillərinə ən yaxın olan (qeyri-qohum dillər arasında) monqol dili də türkizmləri tanınmaz şəkllə salır. Rus dilində isə türk sözünün ən incə dialekt çarları belə olduğu kimi qalır.

Bəzən türk dillərinin özündə belə dəyişikliyə uğrayan leksemaların rus dilində bu cür dəqiq qalmasının səbəblərini "atüstü" izah etməyə çətinlik çəkirəm. Ancaq bir şey aydındır ki, milli etimoloji lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olan türkoloq-dilçilər heç olmasa həmin dövrdə slavyan dilləriylə yaxından maraqlanmalıdırlar.

POLOVES

Bu sözün elm aləmində təsdiq edilmiş bir yozumu var: rus sözündən əmələ gəlib: половый (половь) – "açıq-sarı", "saralmış". Deməli, artıq etnik deyil, irqi tərifdir.

Belə çıxır ki, "poloves" adı onların dərisinin rəngiylə bağlıdır. Slavyanlar qırpaqlarla (poloves) eyni irqdən olan onlarca türk-monqol xalqı ilə ünsiyyətdə olmuşlar. Bəs nə üçün XI əsr salnaməçiləri məhz qırpaqların dərisinin rəngini etnonimdə əks etdirmişlər? ("Poloves" in sinonimi olan "ku-

man" etnonimini də "sarı" mənasına bağlamaq cəhdi öz süniliyi ilə təəccüb doğurur).

Həm də "половый" heç də həmişə sarı rəngi bildirmir, "mavi" mənasında da işlədilir (serb-xorvat və slovak dilləri).

Sözün mənşəyini onun tarixi mətnindən kənarında, X-XII əsr çölçülərinin ümumiləşdirilmiş adlarının da (tork, berendey, peçeneq, kuman, koşşey və s.) daxil olduğu semantik yuvadan ayrılıqda aydınlaşdırmaq cəhdini etimoloqların metodoloji səhvi hesab edirəm. Tipoloji cəhətdən "poloves" də bu adlar sırasına aiddir. "Языги", "поганые" sözlərindən fərqli olaraq, bu terminin mənfi dini məna (xristianlıq baxımından) almağa macal tapmaması da yalnız onun nisbətən gec yaranmasına dəlalət edir. "Языги" və "poqanı"lar xristianlığın Rusiyada yenicə bərqərar olduğu dövrdə "nəxrist"ə çevrilmişdilər; o zamanlar kilsə xristianlığı təzə qəbul edənləri var gücüylə çöldən təcrid edir, büt-pərəst slavyan mühitində geniş yayılmış terminlərə yeni ideologiyaya müvafiq məna verməklə çoxəsrlik əlaqələri qırmağa çalışdı. Şərqi slavyan cəmiyyətinin ictimai strukturu – "maldar-əkinçi" tədricən "qeyri-xristian" müxalifətinə çevrilirdi və aramsız mübarizədə ideya qarşıqoyulması getdikcə daha çox emosional xarakter alırdı: vəhşi – mədəni, yad – doğma, düşmən – dost və s.

Hakimiyyət və yazı kilsənin əlində idi. "Poqanıy", "yazıçnik", "koşşey" sözləri daim kontekstdə işləndiyindən hazırda bizə məlum olan təhqiredici mənaları almışdır.

Kilsə əkinçiliyi təbliğ edir, qədim ruslar üçün yeni olan bu istehsal üsulunu geniş yayırdılar ki, əhalini torpağa bağlasınlar, çünki köçərilik və xristianlıq bir araya sığmayan anlayışlardır. Bir halda ki, xalq köç edir, məbədi harda və kimin üçün tikəsən? (Hələ XIII əsrin salnamələrində Ploskinya adlı bir şəxsin başçılığı ilə köçəri həyat sürən ruslardan –

"brodniklər"dən danışılır. Çox güman, bunlar xristianlığın təzyiqi altında çöllərə çəkilmiş rus maldarlarının nəvə-nəticələri imiş. XV əsrdə "brodniklər" kazak adlanmağa başladılar).

Müxtəlif dil faktları da kilsənin rus köçəriliyi ilə gərgin mübarizəsinə sübut ola bilər. "Крестьянин" sözündə "xristian" və "əkinçi" anlayışları da öz əksini tapmışdır. Çünki yalnız əkinçi xristian ola bilərdi. Heç bir Avropa dilində bu anlayışlar bir termində birləşməyib.

Yalnız XIV əsrin sonlarında "крестьянин" sözü öz müasir mənasını almaqla Rusiyada əkinçilik üsulunun qələbəsini təsdiq etmiş olur. O vaxta qədər "xristian" və "əkinçi" ayrı-ayrı sözlərlə ifadə edilirdi – "крестьянин" və "оратай". Mübarizə hələ davam edirdi.

Lakin maldarların mövqeyi getdikcə zəifləyir. Maldarlıq terminləri yenidən mənalandırılıb, xalq əkinçilik terminlərinə çevrilir. Dialekt forması "пахать" (mal otarmaq) yeni məna alır (əkmək). Lakin indinin özündə də "паси" (otar) və "паша" (ək) sözləri yanaşı dururlar, çünki eyni bir kökün (pak, bax) dialekt variantlarından yaranıblar.

...Oturaq rusları köçəri ruslara qarşı qoyan kilsə birincilər üçün yeni ad uydurur – "поляне" (polyanlar). Yunan termini "polis"dən alınmadır (polis – şəhər, qəsəbə. Bəzi müasir şəhər adları da slavyan-yunan "calağı" nəticəsində yaranmışdır: Sevastopol, Simferopol, Çistopol, Tiraspol, Karqopol, Yanopol və s.).

Polyanlar tayfaya deyil, zümrəyə aid etnonimdir. Qədim rus istorioqraflarının sonrakı nəsilləri bunu başa düşmədiklərindən "древлян"lar (şərqi slavyanların ulu babalarının ümumiləşdirilmiş adıdır, yəni "древяне" – qədim adamlar) etnonimi kimi "polyanlar"ın da "древо" (ağac) sözündən

yarandığını iddia edirdilər (müasir tədqiqatçılar da bu yozumla razıdılar). Beləcə, etnonimlərin "standart layihəsini" hazırladıqdan sonra kitabçılar çox asanca "dreqoviçlər"i "dreqova"dan (bataqlıq) alırlar. Yəni bir halda ki, polyanlar çöllərin (polya), drevlyanlar meşələrin sakinidirsə, o vaxt Pripyat və Qərbi Dvina çayları arasındakı bataqlıq yerlərdə yaşayanları dreqovyan, yaxud müasir morfoloji sxemə əsasən dreqoviç adlandırmaq düzgün olar.

...Polyanlar – salnaməçilərin sevimli "tayfa"sıdır; onları tez-tez drevlyanlara – bütpərəstlik çirkabına batmış bu "nadanlara" qarşı qoyurlar. Süni kitab törəməsi olan "polyanlar" (oturaq əhali, şəhərlilər) ümumi termin kimi qəbul edilməmişdir. Mənim fikrimcə, buna səbəb bu sözün kökü ilə xalqın işlətdiyi "pol" (düzənlik, boş yer) sözünün şəkil eyniliyidir. Lakin kilsə xadimlərinin süni surətdə yaratdığı "полис" (şəhər) – "поль" (çöl) müxalifəti əvvəl-axır protorus lekseması taleyinə öz təsirini göstərdi. Artıq XI əsrdə "поле" (düzənlik) termini yarandı. Ənənəvi məzmunu qalsa da, forması yunanlaşdırılıb. Bu termin tez bir zamanda ümumrus dilindən eski "поль" sözünü sıxışdırıb çıxardı (bu söz dialektdə qalmaqdadır). "Половец" sözünün etimologiyasında bu tarixi şərait (sözün kosmosu) mütləq nəzərə alınmalıdır.

Bir neçə il bundan əvvəl "Gözəgörünməz sözlər" adlı məqaləmdə böyük bir ehtiyatla "половец" etnoniminin "поле" (düzənlik, çöl) sözündən yarandığını fərz etmişdim. İndi bu ehtimalı bir az da dəqiqləşdirib başqa bir söz kökü

təklif etmək istəyirəm – "поль". Mənsubiyyət şəkilçisi – ов, şəxs şəkilçisi – ец.

"Половец" sözü də formaca "степовец" sözü kimi eyni morfoloji sxem əsasında qurularaq, "çöl adamı", yəni çöldə yaşayan adam mənasını verir.

Beləliklə, "половец" sözü – "язычник" in ilkin mənasının ("язык" – çölçü) müqabilində kalka üsulu ilə yaradılmışdır.

Kalka ona görə lazım olmuşdur ki, "язычник" sözü yeni, daha geniş məna aldıqdan sonra etnonimlikdən çıxmışdır.

Beləliklə, mənim fikrimcə, X-XII əsrlərdə cənub Rus çöllərində yaşayan türk tayfalarının ümumiləşdirilmiş adları iki semantik qrup təşkil edir:

I. Qohumluq terminlərindən yaranmış etnonimlər:

1) Торки – "arvadın qohumları" (торкин).

2) Печенеги – "basanaq" (паджанак).

II. "Тəsərrüfat" və coğrafi terminlərdən yaranmış etnonimlər:

1) Коцей – "köçəri" (кошши).

2) ПАQAN – "çoban" (паган).

3) Язычник – "çölçü" (йазык - нікі)

4) Толковин – yuxarıdakı sözün uğursuz kalkası. Yalnız "İqor polku dastanı"nda rast gəlmək olur.

5) Половес – "çölçü" – "язычник" in kalkası.

"Берендеи" ("satılmış", yaxud "təbəə") qrupların heç birinə daxil edilməyib. Çünki bu artıq qırçaqların rus knyazları yanında xidmət edən köçərilərə verdiyi ayamadır (berindi).

"Черные клобуки" (Qara klobuklar) – "Qaraqalpak" türk etnoniminin kalkasıdır.

Ковуи (kovuylar) – qazax dilindəki nəsil termini – "koby" un rus variantıdır.

Bu etnonimlər xristian Rusu ilə azı üç yüz il ərzində cənub rus çöllərində yaşayıb bir-birini əvəz etmiş köçəri türk tayfaları arasındakı əlaqələrin mürəkkəbliyini göstərir.

QIPÇAQ

Bir çox türk etnonimləri həm də bir növ tayfa damğasının (tamğa) adını daşıyır.

Qazax etnonimikasında bu cəhət daha qabarıq gözə çarxır, belə ki, qazax tayfa və nəsilələrinin əksəriyyəti öz adı ilə yanaşı, tamğasını da qoruyub saxlaya bilmişdir. Adətən, tamğa addan qədim olur. Tamğa işarəsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür yozulmuşdur, bu da etnonimikada öz əksini tapmışdır.

Belə ki, "oyuq" tayfasının tamğası dairədir. Bu həndəsi fiqur qazax dilində "ойық" adlanır. Deməli, tamğanın adı sonralar tayfa adına çevrilmişdir.

"Tilik" tayfasının tamğası adi bir xətdir. Qazax dilində xəttə "tilik" deyilir.

Nayzalı nəslinin tamğası nizədir.

V.V.Vostrova və M.S.Mukanovun "Qazaxların nəsil-tayfa tərkibi və köç yerləri" (Alma-Ata, 1968) kitabında etnonimlərin əksər hallarda nəsil gerbindən yaranmasına aid çoxlu nümunələr var.

Nayman tayfasından olan bəzi nəsilələr də öz adlarını tamğanın daşdığı mənadan almışlar. Baqanalı nəslinin tamğası – bakandır (bakan – yurttanın qübbəsinə dirənən şüvülə deyirlər).

Bir neçə qazax tayfası və nəslinin tamğası üçdişli nizədir. Tamğanın müxtəlif yozumları olmuşdur. Bunlardan biri yuxarıda qeyd etdiyimiz "bakan"dır. Digəri – "daraq" isə Daraqlı tayfasının adına çevrilmişdir.

Qazaxların ən iri Jalayır tayfasının adında tayfa gerbinin dərk edilməsinin iki mərhələsi əks olunmuşdur: jalyol və ayır – çəngəl, üçdişli nizə. Baxmayaraq ki, tamğanın sonrakı adı "tarak"dır. Gördüyümüz kimi, tamğanın ilkin adı sonralar nəslin, tayfanın adına çevrilmişdir. Tamğanın axırını adı etnonimdən fərqlənə bilərdi.

Qıpçaqların tamğası iki üfüqi xətdən ibarətdir. Onun müasir adı – "kos-ələf"dir (ərəb əlifbasının birinci hərfi "ələf" üfüqi xətlə göstərilir).

Heç şübhəsiz ki, ərəb əlifbasının Çölə "gəlişindən" qabaq tamğanın nəsə başqa bir adı olmuşdur. Bəlkə bu adın izlərini "qıpçaq" etnonimində axtarmaq lazımdır.

"Gil kitabə"də mən belə bir mümkün arxetip təklif etmişəm: "iki-pçak" (eki-pşak) – yəni "iki bıçaq".

Çox güman, "iki üfüqi xətt" tamğası bir vaxtlar iki-pçak (eki-pşak) adlanmış və sonralar bu söz-cümlə qovuşma prosesində "kipçak"a çevrilmişdir. "Nizəli", "baltalı", "oyuq", "daraqlı", "jalayır", "tilik", "bakanlı" kimi tayfa adları olmasaydı, bəlkə də "iki bıçaq" etnonimi qeyri-adi görünərdi. Hələ onu da əlavə edək ki, VIII əsrdən başlayaraq, salnamələrdə "on ok", "üç ok" kimi tayfa adları öz əksini tapmışdır.

Türk tayfa adlarının salnamə ənənəsi baxımından ümumiyyətlə bəxti gətirməmişdir. "Uz" (oğuz, ğuz) tayfalarını rus salnaməçiləri tork, "kanqar" tayfasını – peçeneq, qıpçaqları – kuman və poloves adlandırmışlar. Hamısını bir yerdə isə

kilsə ideologiyası süzgəcindən keçirərək "yazıçnık", "poqanıy" çağırılmışlar...

Lakin bu halda kitab terminologiyası heç də xalqın münasibətini əks etdirmir.

"Qıpçaq" xalqı ən qədim türk yazılarında yad edilir. Yeniseydə tapılmış daş kitabədə Soyunçura xaqanın (VIII əsr) hökmranlığından danışılır. Dördüncü sətir bu sözlərlə başlanır: "турк кыбчак еліг йыл олурымьс" – "türk qıpçaklar əlli il olurmuşlar (Orxon çayınının sahilində)".

Mahmud Kaşğarlının (XI əsr) lüğətində deyilir ki, qıpçaqlar ("kıfçak") öz ərazilərini Qərbi Rusiya və Ruma (Bizans) qəddər genişləndirmişlər. O vaxtdan İrtiş və Qara dəniz arasındakı ərazilər ərəb-İran mənəblərində "Dəşti-qıpçak" adlandırılmağa başlamışdır. Orta əsrlərdə qıpçaq adı altında bütün şimali türk köçəri tayfaları nəzərdə tutulurdu.

Qıpçaqlar Rusiya və Bizansla demək olar ki, iki əsr ərzində, 1240-cı ildə Batı tərəfindən Kiyevin işğalınadək qonşuluqda yaşamışlar. Bu tarixi situasiyada onlar ərəblərə və səlcuqlara sinə görə biləcək yeganə real qüvvə idilər.

...Tenqri dininə tapınan türklərin VII-XII əsrlərdə Şərqi Avropanın taleyində oynadığı rolu tarixçilər hələ də layiqincə qiymətləndirməyiblər. XI əsrdən ərəb işğalı başlanır. Ərəblər cihad yürüşünə çıxırlar, bu yürüşdən son məqsəd dünyanı islamlaşdırmaqdır.

Kiçik Asiyada ərəblərə qarşı Bizansla birgə xəzərlər və digər türk tayfaları döyüşürlər. Müsəlmanlar Qafqazı fəth edirlər.

Ərəbləri qoynunda gətirən dalğalara Xəzəristan sinə gərir; müsəlmanların sıyırım qılınclarından yaxa qurtaran

xristianlar və yəhudilər orada sığınacaq tapırlar. XI-XII əsrlərdə Bizans cihad müharibəsi odunda yanıb külə döndüyü halda, bu nəhəng tonqalın bircə qığılcımı belə Rusiyaya gedib çıxmır. Müqəddəs cihad savaşının od-alovu qırpaq ölkəsinin cənub ətəklərini yalayaraq yavaş-yavaş sönmür, Rus nicat tapır.

XIII əsrə qədər müsəlman hərbi dəstələri bir dəfə də olsun Kiyev Rusu ərazisinə girməmişdilər. Şərqlə hər hansı bir toqquşmaya dərhal reaksiya verən salnamələrdə də bu barədə heç nə deyilmir. İslamın Şərqi Avropaya yolunu köçəri türklər kəsmişdilər. Əlbəttə, köçəri başçıları çətin ki, bunu bilə-bilə eləmişdilər. Lakin Cənubi Rusiya çölləri uğrunda mübarizə tarixçilərin düşündüyü kimi heç də təkcə otlaq yerlərini ələ keçirmək uğrunda getmirdi. Türklər meridian boyu da köç edə bilərdilər – ən yaxşı otlaq yerləri şimala doğru, Volqa və Ural sahilləri boyunca uzanırdı. Türk xaqanlığı dövründən bəri Şərq dünyasını Avropa ilə birləşdirən ən məşhur ticarət arteriyası – İpək Yolu türk torpaqlarından keçib gedirdi. Karvanların təhlükəsizliyinə zəmanət verən köçəri türk hökmdarları yüksək gömrük haqqı alırdılar (hər kisinin onda biri). Hər bir tamğa öz payını alırdı (tayfanın köç saldığı ərazinin sərhədi tamğa ilə müəyyən edilirdi).

Türk tayfaları arasındakı müharibələr tamğanın hüduqlarını eninə genişləndirmək cəhdindən də doğurdu. Cənubi Rusiya çölləri qədimdən karvan yolunun ən mühüm sahələrindən sayılırdı. Bu sahə uğrunda mübarizə kəskin xarakter daşıyırdı. X-XI əsrlərdə burada iki türk xalqının – uz (oğuz) və peçeneqlərin hakimiyyəti bir-birini əvəz edirdi. Sonuncuları qırpaqlar sıxışdırıb çıxarırdılar.

...Salnamələrdə maraqlı bir fakt qeydə alınıb. Müharibənin ən qızğın çağlarında da ticarət karvanları maneəsiz keçib gedə bilirdilər (Lavrenti salnaməsi, 1186-cı il).

İqorun qoşunlarının darmadağın edilməsi haqqında xəbəri Svyatoslav Kiyevskiyə rus taciri Belovolod Prosoviç çatdırmışdı. O öz karvanı ilə doyüş meydanından keçib getmiş və poloveslər ona heç bir xətər yetirməmişdilər. Buna baxmayaraq, tarixçi A.Popov polovesləri qısa və qəti şəkildə "quldur meyilli köçəri tayfa" adlandırmaqdan çəkinmir və bəlkə də bunu özünə fəxr bilir.

Bu "quldurlar" özləri ilə yeni əxlaq gətirmişdilər. 1054-cü ildə Yaroslaviçlərin müşavirəsi keçirilir, Yaroslavin cinayət məcəlləsində bəzi düzəlişlər etmək barədə qərar çıxarılır. *"Пространной правда"da* oxuyuruq: ***"отложивши убиение за голову, но кунами ся выкупати, в ино все яко же Ярославъ судиль, тако же и сынове его установивши"***.

Burada müşavirənin başlıca vəzifəsi göstərilmişdir: Rusiyada qan intiqamının ləğvi və kun sisteminə keçilməsi, yəni qanı pulla, yaxud maddi şeylərlə ödəmək, "kun" – qan puludur (qədim türk). Hər hansı bir əşyanın adı ötəri ünsiyyət prosesində də mənimsənilə bilər, lakin əxlaqi mahiyyət daşıyan qanunun əxzi dövlət və mədəni münasibətlərin yüksək səviyyəsinə dəlalət edir.

Düz iki yüz il poloveslər rusu cənubdan və şərqdən hədə-ləyən təhlükələrdən qorudular, lakin monqolların təzyiqinə onlar da duruş gətirə bilmədilər. Çingiz xanın qaldırdığı sa-vaş qılıncı birinci olaraq, qırçaqların başına endi!

Mənim gənclik şeirim:

...Şəhərlər yastı-yapalaq təbiətə qarşı qiyam kimi dikəlib ucalır. Və tək-tənha məhv olurlar. İxtiyar qocalar, bilmək istəyirəm, şəhərlərim necə və niyə məhv oldu.

...Sırdərya qovur
Yorğun dalğaları sahilə sarı.
Bəyaz Otrar şəhərim,
Hanı qala divarların?
Yarım ilə alov tutub kül oldumu?
Tablamadı döyüşlərə
iki yüz gün, gecə-gündüz,
uzun çəkdi mühasirə.
Yeraltı yollar kəsili,
nə çörək var, nə ot-ələf,
nə də ki, ət,
sağ qalanlar içib-yeyib
isti qanı,
yedilərmə ölənləri?!
Xəyanət dediyin bir may səhəri
pözdu hesabını mühasirənin,
doldurdu meyitlər uzun xəndəyi.
Bircə rəhm etdilər
dərd-qəmə batmış
Ana qadınlara, ər qadınlara,
ayırub, sürüyüb tez apardılar
isti meyitindən körpə uşağın.
Onlar da qıvrılıb güclə, qəzəblə
monqol boğazına sanca bildilər
iti tiyəsinə əyri bıçağın.
Kitablar yanırıdı!
Kitablar!
Tapdanmış, cırılmış qalın kitablar!
Sonralar qoca Şərq xiffətin çəkəcək
bu kitabların.
Lakin darıxma,

**qarsanmış köklərin lap dibində
gizlənilib pusuşdu
belibükük zoğ!¹**

Otrar yandırılıb külə döndü (1218). Bu bəd qələbə ilə Çingiz xanın dünya üzərinə müzəffər yürüşü başlandı. Otrar bir daha dirçəlmədi.

İndi Otrarın yerində arxeoloqların qazıq-qazıq elədikləri bir hündür gil təpə ucalır. Otrarın taleyi mənə qıpçaq xalqının taleyini xatırladır.

...Romalıları başqa xalqları barbar adlandırırdılar. Çin salnaməçiləri nə hindliləri, nə də farsları adam sayırdılar. Dünyaya həndəsəni və astronomiyani bəxş etmiş ərəblər Avropa xronikaları səhifələrində yalnız və yalnız saratsin, yəni vəhşi adlandırılır.

Qıpçaqlar yarıoturaq xalq idi. Orta Asiyanın Sıqnak, Türküstan, Merke, Taraz kimi şəhərlərinin və başlıca olaraq, Otrar əhalisinin böyük əksəriyyətini qıpçaqlar təşkil edirdi.

Otrar kitabxanası məşhur İskəndəriyyə kitabxanasından sonra dünyada ikinci yeri tuturdu. Qıpçaqların içindən Şərqi İshaq əl-Otrari, İsmayıl əl-Jauxari, Jemal əl-Türküstanı, əl-Sıqnaki, əl-Kıpçaki və s. görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri çıxmışdılar.

Bu "ulduzlar kəhkəşanının" günəşi, heç şübhəsiz ki, Otrar sakini, ərəb fəlsəfəsinin banisi qıpçaq Əbu Nəsr əl-Fərabi idi (870-950). Hələ sağlığında onu dünyanın ikinci müəllimi adlandırırdılar. O, erkən yaşlarından böyük Aristotelin, Platonun və digər qədim yunan filosoflarının əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdu. Musiqişünaslığı riyaziyyatın bir sahəsinə çevirmişdi. Elmin ən müxtəlif sahələrinə aid

¹ Şeirləri Akif Əhmədov çevirmişdir.

dahiyanə əsərlər yaratmışdı. O dövrün bir çox alim-ensiklopediyaçıları kimi şeir yazırdı.

X əsr Avropasında "Поганый половец" – əl-Fərabî səviyyəsində ikinci bir sima yox idi.

...Monqol təhlükəsi qıpçaqları və rusları, həmçinin onların vassalları – kovuy, berendey, Qara klobukları Kalka çölündə birləşdirdi... Kalka Rusun axırcı istehkamı, qalxanı idi. Və bu qalxan Subudey-bahadır alaylarının zərbələri altında çilik-çilik oldu.

Xristianlar 13 rəqəmini nəhs sayırlar. XIII əsr qıpçaqlara fəlakət gətirdi.

Monqol qasırgası onları dörd bir tərəfə səpələdi. Qıpçaqların bir hissəsi Macarıstana pənah apardı, o birilər Qafqaz dağlarına çəkildilər, ərəb ölkələrinə gedib çıxanlar da oldu.

Sonrakı əsrlərdə qıpçaqlar bir daha dikəlib müstəqillik qazana bilmədilər. Onlar çingizlərin arxalarınca çəkib apardıqları tayfaların içində əridilər və imperiya dağılandan sonra qazax, özbək, tatar, qaraqalpaq və başqırd xalqlarının tərkibinə daxil oldular. Krımda noqaylar, Qafqazda – balkarlar, qaraçaylar, qumıqlar onların törəmələridir.

..."Qara Kıpçak koblandı" adlı qazax eposunun metaforik fabulasında qıpçaqların taleyi ifadə olunub, Koblandı bahadır qüdrətli və səxavətlidir. O heç kəsdən köməyini əsirgəmir. Uzaq-uzaq hərbi yürüzlərə çıxır, köməyə ehtiyacı olan xalqları azad edir. Bircə özünü müdafiə edə bilmir. Son yürüşdən qayıdan Koblandı obasını, evini viran görür, naməlum yağılar onun arvadını da, uşağını da əsir aparırlar.

...Müasir tarix elmində və bədii ədəbiyyatda qıpçaqların bəxti Kalkadakından da az gətirib. Qılıncı yaralananların indi kağız-qələmlə nəfəslərini kəsirlər.

K.Qamsaxurdiya Gürcüstanı azad etmələrini qıpçaqlara heç cür bağışlamaq istəmir (Bax: "IV Qurucu David" romanı). Didqori yaxınlığındakı döyüşdə Davidin 60 minlik ordusu var idi. Bunun 45 mini Artık xanın atlıları idi. Qalanları gürcülər, ermənilər və osetinlər idi.

Kartli cəngavərlərinin "igidliyini" gözə soxmaq üçün yazıçı qıpçaqları və digər müttəfiqləri qeyri-insani cildində təsvir etməyə çalışır. Onun fikrincə, ermənilər dovşandan qorxandılar. Qıpçaqların ünvanına isə təhqirlər dolu kimi yağır: demə, onlar əsgər-zad deyil, vəhşi və quldurdurlar, insan qanı içir, qırmızda bişirilmiş it əti yeyirlər. Çadırları da nədənsə ağ ayının dərisindən tikilib (halbuki qıpçaqlar ağ ayını ilk dəfə XX əsrdə, Alma-Ata zooparkında görüblər).

Artıq bizim günlərdə Böyük fransız inqilabının islahatları əleyhinə, o cümlədən torpaq sahələrinin müsadirəsinə (100 il əvvəl olmuş bir şeyə) qarşı qəzəblə çıxış edən bir para fransız aqilləri haqqında M.Blok yazırdı: "Hərgah onlar konventdə əyləşib bu cür danışsaydılar, bu, doğrudan da böyük cəsarət olardı! Lakin gilyotindən yüzillik bir məsafədə belə cəsarət ən azı gülməlidir! O dövrdə insanların əslində nə istədiklərini aydınlaşdırmaq daha yaxşı olardı..."¹

K.Qamsaxurdiyanın 1945-ci ildə (bu da simvolikdir) çapdan çıxmış romanı V.Şklovskinin («Знамя», № 5-6) və Antonovskinin ("Новый мир", № 10) iki kəskin rəyinə səbəb oldu. Əsas fikir bu idi ki, K.Qamsaxurdiyanın vətənpərvərliyinin ifadə formaları ən azı zəmanəyə uyğun deyil.

Lakin müəllif bu tənqidi qeydlərin bircəciyini də nəzərə almadı və sonralar da roman düzəlişsiz çıxırdı.

Bir neçə il əvvəl Anna Komninin "Aleksiada"sının tərcüməsi rus dilində nəşr edildi. "Bizans" epizodlarının

¹ М.Блок. Апология истории. М., 1968, стр. 78.

əksəriyyəti romana "Aleksiada"nın inqilabdan əvvəlki nəşrindən köçürülmüşdür. Müəllif Bizans mənbəyindəki məlumatlardan sərbəst istifadə edir, lakin eyni zamanda obyektivlik hissini itirmir. Öz atası – imperator Aleksey Komninin əməllərinin təsvirində tarixi həqiqətdən bir an belə uzaqlaşmır, tarixi faktları son dərəcə dəqiq əks etdirir. Alekseyin peçeneqlərlə döyüşü səhnəsinə diqqət verək: "Güclü külək və peçeneqlərin aramsız həmlələri imperatora bayrağı dik saxlamağa imkan vermirdi. Skiflərdən biri hər iki əliylə nizədən yapışıb imperatorun gündəyməzinə tutarlı zərbə endirdi, nizə çox dərinə işləməsə də, imperatoru bərk ağrıtdı, o, sonralar da bu ağrıdan neçə il əziyyət çəkdi. İmperator həmin zərbədən sonra bayrağı büküb gözdən uzaq bir yerdə, ardıc kolunda gizlətməli oldu..." (səh. 212).

İndiki dövrdə öz milli qəhrəmanını belə realistcəsinə təsvir etməyə hansı yazıçının cəsarəti çatır?

Bizans ordusunda bir çox xalqların nümayəndələri xidmət edirdilər. Türk və gürcü mənşəli sərkərdələrin adları məlumdur. Onlardan birini – Bakurianini K.Qamsaxurdiya öz romanının qəhrəmanı etmişdir. "Aleksiada"da Bakurianiyyə cəmi bir neçə sətir ayrıldığı halda, K.Qamsaxurdiyanın fantaziyası sayəsində o, Bizansın bütün işlərinə qarışırdı.

Məsələn, romanda qıpçaq və yunanların peçeneqlərlə döyüşü canlı boyalarla təsvir edilmişdir. 1091-ci ildə baş vermiş bu döyüş Bizans imperiyasının peçeneqlərlə altıillik müharibəsinə bir növ yekun vurmuşdu. Həmin döyüşdə qıpçaqlara Tuqra xan və Bonyak başçılıq edirdilər. Lakin romandan belə çıxır ki, qıpçaqlara sərkərdəlik edənlərdən biri də Bakuriani imiş. Məsələnin gülünc tərəfi bundadır ki, Anna Komninin məlumatına görə, Bakuriani altıillik müharibənin lap əvvəllərində – 1086-cı ildə peçeneqlərlə

döyüşdə həlak olmuşdu. Onun ölümü "Aleksiada"da belə təsvir edilib: "Domestik (Bakuriani) hiddətlə döyüşür, var gücüylə düşmənin üzərinə cumurdu, lakin axırda palıd ağacına elə dəydi ki, o dəqiqə canı ağızından çıxdı" (səh.202).

Konçakın və Turandoxtının (IV Davidin arvadı) atası Artık xandır. Onun Ulu Çölə qayıtması salnamədə belə təsvir edilmişdir. Artık xan uzun illərmiş ki, Qafqazda yaşayırmış. Günlərin bir günü qardaşı Sırğan onun yanına gəlib yalvarır ki, doğma obasına qayıtsın. Əvvəlcə Artık xan razı olmur. Belə olanda, hirslənmiş Sırğan qoynundan çıxardığı bir çəngə yovşan otunu onun üstünə atır. Quru yovşan qoxusu Artıkın burnuna dəyər-dəyməz o, yəhərə sıçrayır... Salnaməyə görə, Artık xan belə deyir: "Doğma torpaqda ölmək yad ellərin şöhrətindən yaxşıdır".

Bir qazax məsəlində də bu fikir əks olunub. "Ботен ельде султан болганша озь, елшде ултан бол" – "Yad ellərdə sultan olunca, öz elində ultan (dilənçi) ol".

Neçə-neçə rus knyazı Artık xanın oğlu Konçakın sayəsində Kiyev taxt-tacına sahib ola bilmişdir. Onun rus siyasi həyatında oynadığı fəal rol salnamələrdə geniş təsvir edilmişdir. Təkcə onu göstərək ki, Konçak "İqor polku dastanı"nın qəhrəmanlarından biridir.

Onun oğlu Yuri Konçakoviç Kalka döyüşündə qırpaqlara başçılıq etmiş və orada qəhrəmançasına həlak olmuşdur.

...Qırpaqlar haqqında bircə dənə də olsa, elmi əsər yazılmayıb.

Acı bir iftixarla deməliyəm ki, qazax ədəbiyyatında qırpaq mövzusunə "Ulu Çöl" silsilə tarixi esselərim və "İqor polku dastanı" ilə bağlı məqalələrim təkan vermişdir (1961-1965). Moris Simaşkonun "Yemşan" povesti və Yuri Plaşevskinin "Qırpaq taleyi" romanı mənim "sifarişimlə" yazılmışdır.

Alimlərimizi isə hələ də yerindən tərpədə bilməmişəm. Tarixçilərimiz hələ də qış yuxusunda. 1964-cü ilin yanvarını heç vaxt unutmam. Qazaxıstan Elmlər Akademiyası kitabxanasının kataloqunda "Vriyenninin xronikaları" (1890) əsərinin rus nəşrini aşkar etdim.

Vriyenni, Anna Komninin əridir və onun xronikasının "Aleksiada" ilə müqayisəsi qıpçaq-Bizans münasibətləri tarixinin bəzi məqamlarını dəqiqləşdirməyə imkan verərdi. Annanın nəzərdən qaçırdığı bəzi yeni məlumatları oradan almaq olardı. Kitab üçün sifariş göndərilib səbirsizliklə gözləməyə başladım...

Mən Vriyenni xronikasının vərəqlərini daraqla açmalı oldum.

İndi Akademiya kitabxanasına gedəndə bitişik vərəqləri açmaq üçün özümlə sümük bıçaq götürürəm. Qıpçaqların tarixiylə bağlı inqilabdan əvvəl çıxmış bir çox kitabların ilk oxucusu mən olmuşam.

...Vaxtilə Qazaxıstana qonaq gəlmiş Sergey Markov yerli yazıçıların düzəltdiyi ziyafətdə iştirak edir. O bu hadisəni mənə danışanda təəccübünü gizlədə bilmədi: "Axı necə ola bilər ki, ən adi şeyləri bilməyəsən?!" Mənən zəngin adamın boşluqla ünsiyyəti hər iki tərəf üçün həmişə heyrətlə nəticələnir.

Həmin ziyafətdən sonra S.Markov yazmışdı:

**Tənha oturmuşam süfrə başında –
Baxıram bugünkü qıpçaq övladı
Şanlı keçmişini çıxarıb yaddan.
Fəqət rus ilhamı hazır durub ki,
Əyilsin, mərmərin silsin tozunu
Oxusun
Ehramın üstə yazılan**

qıpçaq sözünü.

1929-cu ildə S.N.Markovun "Mavi atlılar" hekayəsi çapdan çıxdı. Həmin hekayədən misal gətirəcəyim kiçik bir parça qıpçaq tarixinin son mərhələsi haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər:

"Mən milli eskadronun iki süvarisiylə neçə gün duz-çörək kəsməli oldum. Onlar qar kimi ağappaq arxalıq, par-par parıldayan mahmızlı çəkmə, göy mundir və şalvar geymişdir. Vaqonun yuxarı taxtının üzərindəki qara qarmaqdan qırmızı ulduzlu iki papaq asılmışdı... Papaqların böyründəcə qara qınlı şaşkalar saat kəfkiri kimi aramsız yellənirdi. Kiçik Tonkeris stansiyasında əyninə iki qoyun kürkü geymiş diringi bir qoca vaqona təpildi. Qucağında yəhər tutmuşdu, vaqonda vurnuxub özünə münasib yer axtarırdı. Süvarilərdən biri çəkilib qocaya yer verdi.

Qoca tərlə başından papağı çıxarıb:

– Mərhəba, mərhəba, igidlər, – deyər cır səslə öz təşəkkürünü bildirdi. Soruşmaq ayıb olmasın, sizin bu qılınclar kəlləmə düşüb başımı yarmaz ki? Gəlin tanış olaq. Mən Cetrü tayfasından, Tama nəslindənəm..."

Bizim üçün hekayənin sonluğu maraqlıdır:

"Vaqonda qoca yenə öz əcdadlarından danışmağa başladı:

– İgidlər, – dedi, – bəs heç söyləmədiniz ki, siz hansı nəsiləndən, hansı soydansınız?

– Biz qıpçağıq, – Kabin-can cavab verdi, – bizim tamğamız nizəyə oxşayan bir cüt cızıqdır.

– Bəs onda Qurqalçına necə düşmüşüz? Axı sizin soy indi Turqayda köç eləyir, sizlərdən çox az qalıb bu gidi dünyada..."

Diri qıpçaq övladları ilə görüşdən heyrətə gəlmiş yazıçı dözə bilməyib, orta əsr köçərilər tarixinin sonuncu mühüm mərhələsi haqqında belə bir məlumat verir: "Qıpçaqların izi

Araldan başlayaraq, Qara dəniz sahillərinə və macar çöllərinə qədər uzanıb gedir. Qıpçaqlar ən qədim qazax tayfasıdır. Kim bilir, Azov sahillərindəki Azak şəhərini bəlkə onlar salıblar? Cənub yarımadasında, Genuya qalalarına həmlə ediblər. Quldur istehkamlarının müdafiəçiləri qıyıqgözlü asiyalıların başına qranit parçalarını uçurublar.

Genuyalıları yaralı və əsir qıpçaqları cüt-cüt qandallayaraq, gəmi anbarlarına doldurub Afrikanın qul bazarlarına satmağa aparıblar.

Asiyalı kölələri, əsasən də qıpçaqları və çərkəzləri Ehtəramlar ölkəsində məmlük adlandırırlar. Məmlüklər əvvəllər üsyankar qul, sonralar mətin döyüşçü kimi ad çıxarırlar. XIII əsr Misir sultanlarından biri özünə məmlüklərdən ibarət şəxsi qvardiya düzəldir. Əllərinə silah alan qıyıqgözlü döyüşçülər köləliyin daşını əbədilik atmaq qərarına gəlirlər, 1250-ci ildə məmlüklər öz ağalarını devirib qul oğlu qul, qıpçaq Ubakı sultan taxtına çıxarırlar. Məmlük sultanlarının hakimiyyəti saysız-hesabsız sui-qəsdlər, saray çevrilişləri, qətlər fonunda cərəyan edir.

Donskoy adıyla tanınan rus knyazı Dmitri İvanoviç Kulikovo çölündə tatarları məğlub etdikdən bir il sonra – 1381-ci ildə Misir məmlükləri birinci sülaləni devirib, ikinci sülaləni taxta çıxardılar.

Silah, hakimiyyət və nəhayət, torpaqlar tədricən məmlüklərin əlinə keçir. Keçmiş qullar bərəkətli Nil torpaqları sayəsində varlanıb feodallara çevrilir. Çəltik zəmiləri də, xüsusi növ Misir buğdası da onların əlinə keçir. Qoşunlara da onlar başçılıq edir. Hətta osmanlı türkləri Misiri fəth etdikdən sonra da məmlüklər öz mövqelərini tam itirmirlər. Türk taxt-tacının böyür-başında yenə həmin o məmlük əyanlarını görmək olur.

Məmlük ağalığını birinci olaraq, uzunsaçlı gənc fransız sərkərdəsi laxladır. O, ac və torpaqsız fəllahları məmlüklərin üstünə qaldırır. İlk vaxtlar məmlüklər bu əməlinə görə Bonaparta nifrətlə yanaşırlar. Lakin bu vəziyyət uzun sürmür.

"Balaca kapral" öz canişini general Kleberi Misirdə qoyub Fransaya qayıdır. Az sonra Kleber təntənəli bir şəraitdə məmlük Murad bəyi Misir sultanı və Fransa vassalı kimi tanıdığını elan edir. Murad bəy də fransız generalının bu yaxşılığının əvəzini özünəməxsus tərzdə çıxır – Kleberi öldürür.

1811-ci ildə Türkiyənin Misirdəki canişini Mehmed Əli məmlüklərə amansız divan tutur. Məmlüklər nadinc idilər və əlbəttə ki, hər yeni fətəhə ciddi əngəl törədirdilər. Axırda Mehmed Əlinin əsgərləri qul-hökmdarlar sülaləsinin kökünü kəsdilər.

Lakin yenilməz döyüşçü, üsyankar qul kimi tanınan, bir göz qırpımında kölədən sultana çevrilməyi bacaran və sonralar yenidən dahi sərkərdənin qulu olanların tarixi bununla bitmir.

Napoleon Bonapart Misiri tərk edəndə öz şəxsi mühafizə dəstəsini, qeyri-adi görkəmləriylə seçilən "süvari-qvardiya eskadronu"nu da özüylə apardı. Bu dəstənin vuran ürəyi cəsur məmlüklər idi. İmperatoru bütün yürüşlərində onlar müşayiət edirdi.

Onların mövcudluğunun son əzablı nişanələrini və son aqibətlərini mən öz gözlərimlə görmüşəm.

...Mən xəyalən Setun təpəsinin ətəklərində uyuyan tozlu Kuntsevo və Filiyə, Podmoskovyenin alma bağlarına qayıdıram. Süst keçən günlərin axarını pozmuş möcüzəli bir hadisəni xatırlayıram. Bir vaxtlar Napoleonun Moskvaya həmlə etdiyi yolun yaxınlığında fəhlələr qazma işləri zamanı üç qaralmış köhnə tabut çıxarıb yolun kənarına qoydular. Tabutların

çürümüş qapaqları qaldırıldı. Tüfəng lüləsi kimi dümdüz uzanmış parlaq geyimli üç cəsəd göründü. Ölülərin qapqara qaralmış dodaqları arasından saf dişləri ağarırdı. Sırada durmuş əsgərlər kimi bu qvardiyaçıların da dabanları bir-birinə sıxılı, pəncələri aralı idi, çəkmələrindəki mahmızları isə əyilmişdi, görünür, qapağın örtülməyinə mane olduğundan əymişdilər.

Qapqara qaralmış, qaşsız-kirpiksiz çöhrələrdə sakit bir təbəssüm donmuşdu. Ölülərin qıyıq gözləri, iri almacıq sümükləri vardı.

Geyimlərindən bilmək olurdu ki, bunlar məmlük alayının döyüşçüləridir. Poklonnaya dağına yürüş edən Napoleonu bu dəstə müşayiət edirdi.

Məmlüklər öz nəsillərinin qeyri-adi, möcüzəli sərgüzəştlərlə dolu həyat dövrəsini arxasında Moskva dayanmış dağın ətəyində başa vurmuşdular.

İsti külək süzülmüş mundirlərin cındırını xəzan yarpağıtək yelləndirdi. Şən yerqazanlar, təyyarəçilər, sürücülər tabutların önündən keçib mumiyaların sifətinə tamaşa elədiyi bir məqamda şəhərdən gəlmiş muzey işçisi mənim diqqətimi boyca da, bəzəkli geyimi ilə də o biri ölülərdən seçilən cəsədə yönəltdi.

Ölünün bükülü barmağında mavi qaşlı qədim bir üzük vardı. Üzük qaşında qıpçaq tamğasının təsvirini görmək olurdu. Kim bilir, bəlkə də bu üzüyü qədim qıpçaq paytaxtı Otrarin qaraqabaq ustaları düzəltmişdilər. İndi həmin Otrardan tək-cə qarsanmış kərpic qalağı, bir də gözəl, qəmli mahmılar qalmışdı.

Yolu səhralardan, macar çöllərindən, Genuya qalaları, Misir ehramları, Venesiya sahilləri və nəhayət, Setun dağının cadar-cadar torpağından keçən bu üzük kim bilir neçə-neçə qıpçaq igidinin barmağında gəzmişdi?!

TARİX VƏ TARİXÇİLƏR

*Çöhrəm sənə baxsa da,
baxışlarım yan keçir...*

Akademik Qrekov "Kiyev Rusu" (1953) adlı sanballı əsərində salnamələrdə toplanmış materialları ümumiləşdirmişdir. Ön sözdə yazmışdı: "Bizim əlimizdə yazılı mənbələr də var, qeyri-yazılı mənbələr də. Lakin hər hansı bir mənbə necəliyindən asılı olmayaraq, yalnız o zaman fayda gətirə bilər ki, tədqiqatçı bu materialdan nə umduğunu, nə istədiyini dəqiq bilmiş olsun".¹

İstoriografiya elminə saysız fəlakətlər gətirmiş metodun mahiyyəti bu cümlələrdə açıqlanmışdır. Tarix bu metoda kor-koranə tabe olaraq, yalnız ondan umulanları açıb göstərirdi. Keçmişin faktlarından müasir ideyanın sübutu üçün istifadə edilirdi.

Kiyev Rusu üzrə ən nüfuzlu mütəxəssislərdən biri, təəssüf ki, öz əsəriylə bu metodun səmərəliliyini nümayiş etdirmişdir. Kiyev Rusunun yüksək inkişaf etmiş bir dövlət olduğunu sübuta yetirməyə çalışan müəllif, Avropanın xoşu gəlsin deyərək, Qədim Rusu Şərqlə bağlayan telləri qətiyyətlə kəsib atır. Altı yüz səhifəlik bir əsərdə "Qədim Rus dövləti və cənub Rus çöllərinin köçəriləri" bəhsinə vur-tut üçcə səhifə ayrılmışdır. Bunun da iki səhifəsi Bizansın peçeneqlərlə ixtilafına həsr edilmişdir. Demə, bu belə bir "mühüm"

¹ Б.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1945, стр.21.

nəticəyə gəlmək üçün lazım imiş: "Biz asanca əmin ola bilərik ki, peçeneqlər Rusda heç bir qorxu və təşviş doğurmamışdılar".¹

Poloveslərə isə yarımca səhifə ayrılmışdır. Üç səhifə bir yerdə götürüldükdə isə müəllifin əsas fikrini təsdiq etməli idi: qədim Rus dövləti köçərilərlə tez-tez müharibələr aparıb, bəzən onlardan mal-qara alıb (yaxud zəbt edib), lakin heç vaxt çölçülərlə qarşılıqlı mədəni əlaqədə olmayıb.

Yarımçıq köçəri obrazı yalnız bir qiyafədə – vəhşi qiyafəsində təqdim edilir.

...İstoriografiya elmi yaranmağa başlayanda artıq Rusiya imperiya statusunu qəbul etmişdi. Təbii ki, rəsmi elm metropoliya və müstəmləkə xalqları arasında keçmişdə başqa münasibətlərin olduğunu etiraf etməyi öz şəninə sığışdırmırdı.

Orta əsr salnaməçiləri knyazlardan sifariş alaraq, öz qəyyumlarının və kilsənin ideyalarını ifadə edirdilər. Yeni dövrlərin rəsmi dairəyə mənsub tarixçiləri isə keçmişin nümunələri əsasında mütləqiyyət dövlətinin haqq olduğunu sübuta yetirməyə çalışırdılar.

Bədbəxtlikdən, xurafat heç bir elm sahəsində tarixdə və dilçilikdə olduğu qədər "canıbərk" deyil.

XVIII əsrin alimini də anlamaq olar: Rusiya imperiyasının ucqarlarında yaşayan yarıkölə sakinlərin mədəni geriliyi, acınacaqlı vəziyyəti hörmətdən savayı hansı hissi desən oyada bilərdi.

Lakin müasir biliklər cəmiyyətin inkişafı, mədəniyyətlərin yüksəlişi və tənəzzülünün dialektik mənzərəsini təsəvvür etməyə imkan verir; imkan verir ki, faktlardan doğan saf toxumu rahib-knyaz təsdiqinin buğdasından ayırasan,

¹ Б.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1945, стр. 470.

təmənnalı mülahizələri, qiymətləri həqiqətin obrazı kimi qəbul etməyəsən.

Orta əsrlərin qabaqcıl sivilizasiyaları, xalqları ilə bu və ya digər səviyyədə ünsiyyətdə olmuş həmin dövr türk xalqlarının maddi-mənəvi mədəniyyəti haqqında obyektiv məlumatı keçmiş əsrlərdə də əldə etmək olardı, bu əsrdə də. Mənbələr eynidir.

Mən "obyektiv məlumat" deyəndə, müsəlman, budda və xristian xronikalarında toplanmış faktları nəzərdə tuturam, çünki heç kəs iddia edə bilməz ki, bu salnamələrin müəllifləri köçərilərə xoş münasibət bəsləyib, onları yerli-yersiz tərif ediblər. Məlum faktdır ki, yeni dinlər köçəri türklərə həmişə islahedilməz büt-pərəst kimi baxıblar, onlar haqqında yalnız özlərinin faciəli məqamlarında, türklərdən kömək uman zaman yazıblar.

XIX əsrin rus tarix elmində türk probleminə yeni münasibətin əlamətləri sezilən bir neçə məqalənin adını çəkmək olar.

Görkəmli şərqşünas V.V.Qriqoryev (1816-1881) öz əsərində ilk dəfə olaraq, Xəzər dövlətinin siyasi həyatının xülasəsini və özünəməxsus ictimai quruluşunun təhlilini vermişdir. Onun böyük ustalıqla yazdığı "Xəzərlərin ali hakimiyyətinin ikililiyi" və "Xəzərlərin siyasi həyatının xülasəsi" məqalələri o dövrün əksər tarixi tədqiqatlarına xas olan bəzi qüsurlarına baxmayaraq, türk tarixinə aid faktların seçilməsi və qiymətləndirilməsi baxımından həmin mövzuda çox-çox sonralar yazılmış elmi işlərdən öz obyektivliyi ilə fərqlənir.

"Hədd-hüdudu olmayan özbaşınalığın, fanatizmin və sonsuz nadanlığın bir-biriylə Avropa ağalığı uğrunda çarpışdığı dövrdə Xəzər dövləti öz ədalət məhkəməsi və din azadlığı ilə şöhrət qazanmışdı. Öz dini əqidəsinə görə təqib olunanlar

dünyanın hər yerindən ora axışırdı. Xəzər dövləti Avropanın zülmətə bürünmüş üfüqlərində işıqlı bir meteor kimi parıldayırdı, sonra qəfildən söndü, qeyb oldu, özündən sonra bir iz qoymadı..."

Bu bəyanatın kəskinliyi alimlərin diqqətini Rusun öz köçəri türk qonşuları ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə cəlb etmək zərurətindən doğmuşdu.

Bir əsr sonra V.V.Qriqoryevin müddəaları P.İ.İvanovun həcmcə kiçik, lakin nəticə etibarilə Xəzər mövzusu taleyində məşum rol oynamış "Bir yanlış konsepsiya haqqında" məqaləsində şübhə altına alındı.¹

Bu çıxışdan sonra Xəzər xalqının və onun yaratdığı dövlətin tarixi əhəmiyyətini nəyin bahasına olursa olsun heçə endirmək məqsədilə bir-birinin ardınca xəzərlərin həqiqi tarixini təhrif edən əsərlər çap olunmağa başladı.²

1962-ci ildə M.İ.Artamonovun "Xəzərlərin tarixi" adlı sanballı kitabı çap olundu. Kitabda dünya ədəbiyyatında Xəzər mövzusunda yazılmış bütün materialların geniş xülasəsi verilmişdi. Bu nəhəng işin nəticələrini, məqsədini və olduqca mübahisəli, hətta təhlükəli mövzuya girişmiş tarixinin qarşısında duran əngəlləri başa düşmək üçün "Müqəddimə"ni və "Nəticə"ni müqayisə etmək kifayətdir.

Müqəddimədə: "Xəzərlər böyük bir dövlət yaratdılar, uzun müddət ərzində ərəblərlə gərgin mübarizə apardılar və onların şimala doğru axınının qarşısını aldılar. Bizans dövləti yalnız onların köməyi sayəsində ərəb təzyiqinə duruş gətirə bildi. Təkcə bu kifayətdir ki, ümumdünya tarixi və ölkəmizin tarixi səhifələrində xəzərlərə layiqli yer ayrılısın və onlar tarix elminin diqqət mərkəzinə çəkilsin.

¹ "Правда", 25 декабря 1951 года.

² Б.А.Рыбаков. Русь и Хазария. Академику Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей, 1952 год.

Onu da unutmaz ki, Xəzər dövləti Şərqi Avropada yerli özül üzərində yaranmış, bəsit olsa da, ilk feodal formasıdır... Bununla belə, Rus dövləti geniş tarix meydanına çıxarkən, birinci olaraq, məhz Xəzəristanla toqquşmuşdu. Bu tarixi faktı heç cür inkar etmək olmaz və təkcə Rusda deyil, bütün Şərqi Avropada tarixi inkişafın gedişini düzgün anlamaq üçün bu məsələ bütün dolğunluğu ilə mütləq nəzərə alınmalıdır. *Üç yüz illik tarixi olan bir dövlət izsiz-soraqsız yoxa çıxma bilməz...*" (Kursiv mənimdir – O.S., səh.38)

Bu sözlər əldə olan obyektiv faktlara və rus Xəzər elminin atası V.V.Qriqoryevin əsas müddəalarına tam uyğun gəlir.

İndi isə nəticəni oxuyaq:

"Ruslar Şərqi mədəni nailiyyətlərinə heç vaxt biganə qalmamışlar. Türklərdən onlar xaqan titulunu əxz etmişlər ki, ilk rus knyazları məhz belə adlandırılırdı. Peçeneqlərdən udel-pillə sistemini, poloveslərdən əyri qılıncı və s. şeyləri mənimsəmişlər. *İtil xəzərlərindən isə heç nə əxz etməmişlər!*" (Kursiv mənimdir – O.S., səh. 458)

Bu da sizin üçün "izsiz-soraqsız yoxa çıxma bilməyəcək" üç yüz illik tarix və qarşılıqlı təsir!

Nə üçün rus salnamələrində xəzərlərlə bağlı məlumatların heç biri, o cümlədən Rus dövlətinin paytaxtı Kiyevin vaxtilə xəzərlər tərəfindən bina edilməsi faktı kitabda öz əksini tapmamışdır?

A.İ.Popov 1946-cı ildə indiyədək "İqor polku dastanı" mütəxəssislərinin diqqətini cəlb edən "Qıpçaqlar və rus" məqaləsiylə çıxış etdi.

Hazırda dilçi tarixsiz addım ata bilməz. Tarixçi onun baxışlarını formalaşdırır və o, leksik materiala tam hazır

vəziyyətdə yanaşır. A.İ.Popov bu məqalədə həm mütəxəssis-faktoqraf, həm də dilçi kimi çıxış etmişdi.

Tarixçi A.İ.Popov öz çıxışına sadə və qətiyyətlə başlayır: "Bəri başdan bildirmək lazımdır ki, poloveslərin ruslara təsiri cüzi olmuşdur" (səh. 114).

A.İ.Popovun qəribə nəticələri dilçi A.İ.Popovu da həmin qənaətə aparıb çıxarır.

O, rusların türklərdən əxz etdiyi sözlərin dəqiq sayını göstərir: on! Sayqat, koç, koşşey, çaqa, vataqa, evşan, kumuz, kurqan, ortma, yaponçitsa. Lakin dərhal da düzəliş verir: "Bu sözlərin məhz poloveslərin olduğunu tam inamla söyləmək olmaz. Eyni haqla bunları torkların, yaxud berendeylərin adına yazmaq olar. Monqollardan qabaqkı dövrün alınmalarından rus danışığı dilində bizim günlərə 2-3 söz gəlib çatıb (kurqan, vataqa, qımız), özü də demək olmaz ki, bu sözlər poloves dövrlərindən qalmışdır. Belə ki, bu sözlər sonrakı dövrlərdə, məsələn, monqol dövründə Şərqdən alınmış bilər.

Bu faktın özü poloveslərin Rusa mədəni təsirinin nə qədər cüzi olduğunu göstərir və əslində buna təbii hal kimi baxılmalıdır. Slavyanların bulqarlar və xəzərlərlə münasibətləri slavyan dillərində və folklorunda demək olar ki, heç bir iz qoymadığı halda, poloveslər nə verə bilərdilər?!

Bütün bu əsər bir məqsədlə – mənim qeyd etdiyim nəticəni əsaslandırmaq (lüğətlərin müqayisəli göstəriciləriylə deyil, gurultulu bəyanatların köməyiylə) məqsədlə yazılmışdır.

Fikir vermişəm ki, türk-slavyan münasibətlərindən söhbət açan tarixçilər "cüzi" sözünü hədsiz xoşlayırlar.

"Rus dilində hərbi leksikanın tarixi" əsərinin müəllifi F.P.Sorokoletov türkiizmlərlə rastlaşanda, sanki oxuculardan üzr istəyirmiş kimi öz izahına sözgəlişi "müqəddimə" verir:

"Ertaul (ertoul, ertul). Bir çox hərbi tarixçilərin qeyd etdiyi kimi, rus ordusunun təşkil formalarına və müharibə aparmaq metoduna tatar-monqolların təsiri cüzi olub".¹

Doğrudanmı, bu sözlər sonrakı növbəti məlumatın təsirini zəiflətmək üçün lazımdır?

"Ertaul – rus qoşununun döyüş sıralarını təşkil edən bölmələrdən birinin adıdır. Tatar-monqollardan qabaq rus ordusunda belə bölmə yox idi və deməli, termin də ola bilməzdi".

Kitabın başqa bir yerində – "əsgərlərin vəzifə-rütbə sistemində işlənən baskak, ulan, esaul, seunç, kalqa, uqlubiy, çeuş terminləri, şəksiz, türkizmlərdir" məlumatından əvvəl qeyd etməyi lazım bilir ki, "ümumən götürüldükdə, rus hərbi terminologiyasında türk payı cüzidir. Türk hərbi təşkilatı və hərbi taktikası rus ordusunun əsaslarına toxunmadığı kimi, türk dillərindən alınan sözlər də rus hərbi terminologiyasında heç bir iz qoymamışdır".²

Təkidlə və dönə-dönə tələqin edilir ki, silah sistemində cüzi miqdarda işlənən əcnəbi sözlər (sablya, saadak və s.) vəziyyəti dəyişmir. Bir sözlə, tatar-monqol hökmranlığı nə hərbi leksikada, nə hər b sənətində əsaslı bir iz qoymamışdır. Artıq XVI əsrin ikinci yarısında rus dili yad (yəni türk-monqol – O.S.) təsirlərdən əsasən azad olmuşdu".

...Düzgün olardı ki, qədim rus və qədim türk materiallarının müqayisəli təhlilindən sonra nəticə çıxarılsın. Müqayisə ordularının quruluşunda, taktika və terminologiyasında xeyli uyğunluqlar aşkar edərdi. Bu da təbiidir: qədimlərdən başlayaraq XIII əsrə qədər knyaz qoşunlarının tərkibinə türk bözlükləri də daxil idi və bir çox "udel" ordularının əsas zərbəsini türk alayları təşkil edirdi.

¹ Ф.П. Сороколетов. *История военной лексики в русском языке*. Л., 1970, стр. 194.

² *Yenə orada, səh. 252-253.*

Qədim slavyan hərbi leksikasının kökləri slavyan-türk birliyi dövrünə gedib çıxır. Çoxları üçün qəribə səslənən "slavyan-türk birliyi" termini sübuta yetirilə bilər; buna mənbələr əsas verir. Ən əvvəl də sözlük. Hərbi işlə bağlı bir çox anlayışlar, terminlər, işarələr türk dillərindən alınmışdır. Məsələn, *voin* – əsgər, *boyarin* – boyar, *polk* – alay, *trud* – müharibə, *oxota* – ov, *oblava* – sürək, *çuqun* – çuğun, *jelezo* – dəmir, *bulat* – polad, *tiyə*, *xəncər*; *xoruqv* – bayraq, *tuğ*; *sablya* – qılınc; *kolçan* – sadaq, *oxqabı*; *tma* – tümen, *on minlik qoşun*; *ura* – hücum sədası, *aydı* – hayda və s. Bu sözlər artıq lüğətdə yad təsir bağışlamır, yüz illər boyu rus dilində ütülənmiş, rus ahənginə uyğunlaşdırılmış gözəgörməz türkiizmlərdir. Dilçilər yalnız sonrakı dövrlərə aid "qeyri-doğma" alınmaları sezirlər: *saadak*, *orda*, *bunçuk*, *karaul*, *esaul*, *ertaul ataman*, *koş* (köç), *kuren* (küləş çadır), *boqatır*, *biryuç* (carçı), *jalav* (bayraq), *kolımaqa* (araba), *surnaç* (zurnaçı) və s.

Slavyan-türk mədəni problemləri münasibətlərinə həsr edilmiş kiçik həcmli ədəbiyyatı diqqətlə öyrəndikdən sonra kədərlə gördüm ki, müəlliflərin əksəriyyəti bu çətin işə yalnız bir məqsədlə girişir, sübut etməyə çalışırlar ki, vəhşi köçərilərlə heç bir mədəni əlaqə olmayıb və ola da bilməz.

Akademik Qrekovun tutduğu fəal mənfi mövqe və "Kiyev Rusu" əsərində nümayiş etdirdiyi tarixi materiallardan istifadə metodları bir çox müasir tədqiqatlarda da öz aktuallığını itirməmişdir.

...Mən tarixi problemlərə qeyri-elmi, vulqar yanaşmanın necə gülünc nəticələrə səbəb olduğunu nümayiş etdirmək üçün istər tədqiqat miqyaslarına, istərsə də təsvir üslubuna görə bir-birindən fərqli əsərlərdən misallar çəkdim.

...Avropa elmində köçərilərə mürtəcə münasibəti dəyişməyin necə çətin olduğunu görkəmli şərqşünas Qriqori Potaninin kitabının acı taleyindən görmək olar. 1899-cu ildə Moskvada min bir əziyyətlə "Y.İ.Bazarovun verdiyi ianə hesabına" nəşr edilmiş "Orta əsr Avropa ədəbiyyatında Şərq motivləri" əsəri haqsız olaraq, özü də, deyərsən, birdəfəlik unudulmuşdur.

Burada da ön sözü və nəticəni müqayisə edək:

"Bu ön sözdə mən kitaba öləri baxış zamanı ortaya çıxan biləcək təəccüb dolu suallarla əlaqədar bir-iki söz deməklə kifayətlənəcəyəm. Kitabın əsas mövzusu – orta əsr Qərb və Şərq türk eposlarının vəhdətinin Qərbi Avropa eposuna da şamil edilməsi ideyası elə ilk cümlələrdən etirazlara səbəb ola bilər.

Birincisi, ilk baxışda Mərkəzi Monqolustan və Mərkəzi Fransa, şərqdə Orxon-Kerulen sahilləriylə, qərbdə Sena sahilləri qədər bir-birindən uzaq məsafədən epos mübadiləsinin mümkünlüyü, əlbəttə ki, təəccüb doğura bilər, heç kəsi inandırmaz.

Bundan əlavə, etiraz edib deyə bilərlər ki, Orta Asiyanın qeyri-mədəni, barbar ordalarının Avropa mədəniyyəti mühitinə təsiri qeyri-mümkündür.

Mənə belə gəlir ki, epos mübadiləsi çox erkən çağlarda baş vermişdir. Mütləq deyil ki, bu, Orta Asiya xalqlarının sonrakı yerdəyişmələri dövrünə aid edilsin, bu mübadilə lap qədimlərdə – Mərkəzi Avropa və Orta Asiya çöllərinin mədəniyyətləri arasında indiki qədər fərq olmadığı dövrlərdə də baş verə bilərdi.

Hətta bu da ola bilər ki, o uzaq dövrlərdə cənub-şərqi, yaxud Mərkəzi Avropaya gəlmiş ordalılar yerli əhaliylə müqayisədə daha yüksək mədəniyyəti təmsil edirmişlər".

Bu da "Nəticə": "Alimlərin çöl xalqlarına həqarətli münasibəti elmi inkişafdan qoyur. Bu "barbarların" tarixdə oynadığı rola və mənəvi-mədəni mənimsəmələrin tarixinə düzgün yanaşmağımıza mane olan nədir? Bizim ari təkəb-bürümüz. Saxta tarixi perspektiv. Durğun baxışların və etiqadların əsiri olmuş süst təfəkkür.

Vaxt var idi ki, orta əsr Qərbi Avropa ədəbiyyatı slavyan abidələrini əhəmiyyətsiz sayır, ondan istifadə etməyi, onu öyrənməyi özlərinə ar bilirdi: indi qədim slavyan ədəbiyyatı öz həqiqi qiymətini almışdır – orta əsr ədəbiyyatının bəzi faktları yalnız slavyan abidələri vasitəsiylə işıqlandırılır. Ola bilər ki, köçəri türk folkloru və mifologiyası ilə əlaqədar da belə dönüş baş versin, türk eposuna laqeyd münasibət elm üçün qeyri-sərfəli hesab edilsin.

XIX əsrin axırını ilində çapdan çıxmış kitab belə bir ümid harayı ilə bitir. Lakin gördüyümüz kimi, tarix elmində durğunluq əsri hələ də davam edir. Potaninin kitabı kimi misilsiz əhəmiyyəti olan əsərlər unudulub.

Və yarım əsr sonra slavist V.A.Parxomenko "Salnamələrdə poloves eposunun izləri" məqaləsini bu sözlərlə başlayır: "Bizim salnamələr XII əsrdə Rusun və poloveslərin ali təbəqələri arasında sıx əlaqələrin olmasını qəti surətdə sübut edir, Rusun köçəri türklərlə əbədi və prinsipial mübarizəsi ideyası açıq-aşkar saxta, uydurma xarakter daşıyır".

V.A.Parxomenko öz məqaləsini belə bitirir: "Ümumiyyətlə, poloveslərin tarixinə və ədəbi irsinə daha diqqətlə yanaşmaq, qədim rus ədəbiyyatında, eləcə də ədəbi mədəniyyət abidələrində onların təsirinin izlərini axtarmaq lazımdır".

İzlərini axtarmaq!.. Əgər V.A.Parxomenkodan bir neçə qərinə sonra biz bu gün də poloveslərə diqqətlə yanaşmağa çağırırıqsa, deməli, elm hələ də yerində sayır...

B.D.Qrekovun "Kiyev Rusu" əsərinə qayıdaq.

O öz kitabında rus knyazları – Yaroslaviçlərin german qızları ilə nikahından iftixarla danışır. Svyatoslav Yaroslaviç Trir yepiskopu Burxardın bacısı, digər iki knyaz (adları məlum deyil) isə biri Saksoniya markqrafının, o biri də Ştad qrafının qızı ilə evlənmişdir. Yaroslavin qız nəvəsi german imperatoru IV Henrixin qızını almışdır.

Nəticə: "Bu yarımçıq məlumatlar Kiyevin Almaniya ilə sıx əlaqələrindən xəbər verir".¹

Rusun Fransa ilə "sıx" münasibətini isə kral I Henrixlə Yaroslavin qızı Annanın nikahı sübut edir: "Çex və Kiyev knyaz evləri arasında mövcud olan nikah əlaqələri bu iki ölkənin yaxın münasibətlərinə dəlalət edir: Vladimirin arvadlarından biri çex qızı idi".²

Rusiyanın köçəri türklərlə saysız-hesabsız sülalə nikahları haqqında isə bu qalın kitabda bircə kəlmə də deyilmir. Halbuki elə Yaroslaviçlərin özləri də Turandot şahzadə qızları ilə evlənmişdilər, deməli, türklərlə ən ali səviyyədə siyasi əlaqə yaratmışdılar.

Təcrübəli tarixçinin salnamə ədəbiyyatında bu faktları görə bilmədiyinə inanmaq çətindir. Halbuki o, xüsusi səy göstərüb Yaroslaviçlərin salnamələrdə qeyd olunmamış german və fransız yeznələrinin titul və adlarını bərpa edə bilmişdir. Bu ona Avropa dillərinin məhz belə əlaqələr sayəsində Kiyev Rusuna yol tapdığını sübuta yetirmək üçün lazım idi. B.D.Qrekov kitabına yazdığı ön sözdə bildirmişdir: "Təəccüblü deyil ki, bu şəraitdə Yaroslavin övladları bir çox dilləri öyrənə bilmişdilər".³

¹ Б.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1945, стр. 488.

² Уенә орادا, səh. 487.

³ Б.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1945, стр. 17.

...Sülalə nikahları, heç şübhəsiz ki, əsrlər boyu sıx qonşuluqda yaşamış xalqların siyasi və mədəni yaxınlaşmasına şərait yaradan mühüm amillərdən biridir. Gəlinlə birlikdə onun mühafizə dəstəsi də həmin ölkəyə həmişəlik yaşamağa gəlirdi. Bu bölüklər yüzlərcə ailəli əsgərdən ibarət idi. Onlar knyaz saraylarının həndəvərində məskən salır və tədricən Kiyev Rusu şəhərlərinin qarışıq əhalisinin əsas elementlərindən birinə çevrilirdi. Məhz onları tork, peçeneq, kuman adlandırmış və sonralar bu adları onların çöl qohumlarına aid etmişdilər.

Sonrakı knyaz nəsiləri də gəlinləri, onları müşayiət edən alaylarla birgə həmin şəhərlərə gətirirdilər. Beləliklə, türkdilli element artır, güclənirdi.

Mənə belə gəlir ki, slavyan-türk tarixinin maraqlı epizodlarından birinə həsr edilmiş "İqor polku dastanı"nın müəllifi də türk dilinin ab-havası, poeziyası hopmuş bir mühitdə yaşayıb-yaratmışdı.

O öz dövrü və zümərəsinin övladı idi və mətndə artıq sıradan çıxmış türkiizmlərdən deyil, oxucuların başa düşməyəcəyindən qorxub-çəkinmədən canlı türk terminləri və leksemalarından bol-bol istifadə etmişdir. *Çünki o öz əsərini XII yüzüilliyin ikidilli oxucusuna hesablamışdı.*

Bir neçə əsr sonra, Rusiyada türk dili öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirəndən sonra Dastandakı bir çox türk sözləri mətndə açıq-aşkar seçilməyə, gözə girməyə başlayır (ümumrus dilinə daxil olmamış *çaqa, ortma, yaponçitsa* və s. kimi).

XII əsrdə Kiyev Rusunda yaranmış dil situasiyası mənə Puşkin və Tolstoy dövrlərini, ali rus cəmiyyətinin ikidilli (rus və fransız dilləri) olduğu şəraiti xatırladır.

XX əsrdə Puşkinin bir çox ifadələrini, Tolstoy romanlarının bütöv səhifələrini rus dilinə tərcümə etmək lazım gəldi. Bu faktın özü dil situasiyasının necə tez dəyişməsinə sübut ola bilər. Əlbəttə, fərq var. Əsas fərq ondadır ki, XII əsrdə türk

dili təkcə knyaz saraylarında işlədilmir, tacir və hərbi zümrəni də əhatə edirdi.

Rus imperatorlarının ordusunda fransız hissələri yox idi.

Kiyev knyazlarının qoşunlarının mühüm bir qismi isə türk əsgərlərindən ibarət idi. Yalnız türk dilini bilməklə onları idarə etmək olardı.

X, XI, XII əsr salnamələrinin orijinalları bizə gəlib çatsaydı, erkən orta əsrlərin cənub rus ədəbi dilində türk elementinin necə güclü olduğuna əmin ola bilərdik.

Əgər "İqor polku dastanı" XVI əsrdə köçürülməşəydi!.. Artıq dediyimiz kimi, nasix türkiyələrin çoxunu tərcümə etmiş, yalnız o vaxtlarda şimal rus şivələrində işlənən sözləri saxlamışdır.

Lakin köçürmələr zamanı möcüzə nəticəsində qalmış türk sözləri də Dastana xüsusi kolorit və dad verir. Dnepr suyunda həll olmuş Baskunçak duzu kimi. Yaxud qan kimi. Yaxud göz yaşı kimi.

HƏRB VƏ SÜLH

Dubultaya, dörd ölkə yazıçılarının görüşünə yollandığıma görə arada bu fəslə yarımçıq qoymalı oldum. 1974-cü il mayın 13-dən 16-dək Yaradıcılıq evində Hindistan, Banqladeş, Pakistan və Sovet İttifaqı nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə əbədi işlərin müzakirəsi gedirdi. Daşkənddəki ilk görüşdə və Alma-Atadakı konfransda olduğu kimi, burada da müzakirənin əsas mövzusu mədəni irsə münasibət idi. Çıxış edənlər bu mövzunu ümumi problemdən – müasirlik və tarix problemindən ayırmırdılar. Onlar deyirdilər ki, elmi-texniki inqilab keçmişlə bu gün arasındakı psixoloji uçurumu

dərinləşdirmişdir. Avtomobili işə salmaq üçün qoca Volterin qalvanizasiya ideyalarını dərk etməyə ehtiyac varmı?

Asiyanın gənc ziyalılarının səciyyəvi cəhətlərindən biri klassik tarixi qəti şəkildə inkar etməsidir.

Şərqdə də, Qərbdə də tarixə olan şübhə onunla bağlıdır ki, Pol Valerinin dediyi kimi, son yüz ildə tarix elmi özünü büsbütün rüsvay etmişdir. O, uzun müddət siyasət qulu, şovinizm və millətçilik mənbəyi olmuşdur.

Hətta tarix vurğunu olan Mark Blok tarixçilərdən danışarkən, etiraf etməyə məcbur olmuşdur: "O da doğrudur ki, yazı masası arxasına keçərkən, öz beynini müasirlik mikroblarından qorumağı bacarmayan şəxsə bu viruslar hətta "İliada", yaxud "Ramayana"ya yazılmış şərhə də özünü bürüzə verə bilər".¹

Tarix müasir dünyagörüşünün formalaşmasında fəal iştirak edir. İmperializmin və müstəmləkəçiliyin qulluğunda duran alimlər öz populyar əsərləriylə xalqlara irqi və milli yarımçıqlıq hissi aşılayır.

...Müşavirə zamanı asudə, rahat düşünmək olur. Simfonik musiqi konsertində olduğu kimi. Nitqlər, yaxud musiqi fonu təfəkkür prosesini sürətləndirir. Fasiləsiz assosiasiyalar yaradır.

...Əşyaların dəyişilməzliyinə olan kor inam elmə yanlış səmt verir. Çıxış yolu axtaran Leybnits deyirdi ki, gerçəklik onun öz səbəbləri ilə aşkarlana bilər. Lakin səbəblər çox vaxt təcrübədə postulat kimi qəbul edilirdi, ondan zəruri nəticəni almaq və bu nəticəyə bəraət qazandırmaq üçün istifadə olunurdu.

¹ М.Блок. *Апология истории*. М., 1968, стр.25

Fərdi qiymət tarixi həqiqəti üstələməyə başlayır və fakt istər-istəməz kimin üçünsə iblis cizgiləri alır, "vətənpərvər" alimin xoşuna gəlməməyə başlayır, çünki bu fakt onun mənafeyinə, "İlahi ideyaya" (siyasətə) xidmət edə bilmir. Edə bilmirsə, deməli, heç gərək də deyil.

Tarix elmini saxtaliğa aparıb çıxaran səbəblərdən biri də yazılı mənbələrə olan kor-koranə inamdır. Bu mənbələr ayrı-ayrılıqda və ümumən, çox populyar "tarix – haqdır" məsəlini təkzib edir. Biz qədim salnaməçilərin hər bir sözünü, təsvirini "Quran ayəsi" kimi şəxsiz qəbul etməklə, keçmiş dövrlər haqqında yanlış təsəvvürə gəlmiş oluruq. Tarixi hadisələr əksər hallarda birtərəfli təsvir olunur və onun həqiqiliyi hələ sübuta yetirilməlidir. Əcdadlarımızın şüurunun öz daxili "araksəmələri", hər ərəzinin, hər dövrün öz maneələri var idi.

Lakin qədim dünya yazıçılarını bir cəhət birləşdirir – faciəyə, drama məhəbbət! Hərb və sülh! Bu oppozisiyanı yalnız XIX əsrin yazıçıları görə bilmişlər. Qədim tarixi əsərlərin düsturu daha sadədir – HƏRB.

Müharibənin hər bir anı, məqamı salnaməçi sözü, harayı ilə ilmələnib. Ömrü min illərlə ölçülən sülhə isə salnamələrdə yer tapılmayıb.

Barışq – tarixə yaddır. Onu təsvir etmək də çətindir. Nə vaxt ki, şəhərlər yanmır, yaralılar və əsirlər inləmir, nə vaxt ki, analarından ayrı düşən körpələr ağlamır – salnaməçi də susur.

Həm Avropa, həm Asiya xronikalarında bəşəriyyətin keçmişini sonsuz savaqlar, qanlı saray çevrilişləri fonunda təsvir olunur və yalnız hərdən, ötəri olaraq, mədəniyyət tarixindən faktlar yad edilir.

Fəlakətin parlaqlığı ilə gözqamaşdıran qara və qırmızı rənglər fonunda hərdən məbədlərin günbəzləri işarır, al-qana boyanmış xaqlar və aypara bir anlıq parlayıb qeyb olur.

Şahların, sərkərdələrin (hətta yüzbaşılının) adları və həyatları hamıya yaxşı bəllidir. Ustad musiqiçilərin, şairlərin,

memarların, alimlərin adlarına isə xronikalarda nadir hallarda rast gəlirik.

Salnamə səhifələrində bağırıtı, xırıltı, söyüş və lənətlər yağdırılır. Bunların məzmunu qorxu və nifrətdir. Milyardlarla kiçik və böyük Sevgilər, min-min illərlə ölçülən insan Səadəti, Sevinc və Ümidləri, yer üzünü sahmana salmış dinc əmək dövrləri isə salnamələrdə əks olunmayıb. Yazıya köçürülmədiyindən ən dahiyənə kəşflər həmişəlik unudulub. Yaşı iki min ili ötmüş qədim Çin qəbirlərində arxeoloqlar alüminiumdan düzəldilmiş əşyalar tapırlar. Deyirik: bu, mümkün deyil. Axı hamıya bəllidir ki, yalnız qalvanik vannanın kəşfindən sonra alüminium almaq mümkün olmuşdur!

Və belə bir möhkəm qənaətə gələndən sonra biz qalvanik vannanı qədim Şumerdə aşkar edirik. Dahi Qalvanidən beş min il əvvəlki dövrdə.

...Salnamələrin üzü köçürülərkən, müharibə atmosferi bir az da qatılaşır: nasixlər onlara əhəmiyyətsiz görünən bütün detalları – ötən dövrlərin canlı toxumalarını qəddarcasına doğrayıb tökürlər.

Nəticədə, elə təkcə rus salnamələrindəki məlumatları ümumiləşdirsək, Rusiya tarixi qanlı hadisələr, aramsız döyüşlər, hakimiyyət uğrunda amansız savaqlar və köçərilərlə bir an da səngiməyən qızğın müharibələr düyünü kimi qarşımızda canlanır. Mişlənin sevimli antitezisi: tarix elmi keçmiş dövr salnamələrinin inkişafdan qalmış "şeyirdi" yox, cəsəətli və ədalətli tədqiqatçısı olmalıdır.

Lakin tarix qərəzli şahidlərə inandı. Şişirtmə metafora həqiqət kimi qəbul edildi.

...Və bu şəraitdə etiraf etməyə məcburuq ki, tarixi məlumatların yeganə obyektiv mənbəyi – sözlükdür. Yazıda öz əksini tapmamış sülh salnaməsini dil qoruyub saxlaya bilmişdir.

Dilin göstəriciləri öz qəfilliyi ilə seçilir. O sübut edir ki, xristianlıqdan qabaqkı dövrlərdə slavyanlar və türklər dinc, yanaşı yaşamışlar. Birgə mal-qara otarmış, birlikdə yer sumlamış, xalça-palaz toxumuş, qarşılıqlı ticarət əlaqəsində olmuş, ümumi düşməyə qarşı çiyin-çiyinə vuruşmuş, eyni əlifbadan istifadə etmişlər. Eyni alətlərdə çalıb-çağırmış, bir Yaradana etiqad bəsləmişlər.

Pşeno (darı), *tkan* (parça), *pismo* (məktub), *seno* (saman), *bukva* (hərf), *karandaş*, *slovo* (söz), *yazık* (dil), *uyut* (rahatlıq, uyumaq), *son* (yuxu), *druq* (dost), *tovariş* (yoldaş) və s. kimi türk sözləri yalnız sülh və dostluq dövrlərində slavyan dillərinə keçə bilərdi...

Biz nədənsə yalnız ədəbi dilin üst qatlarında olub canlı xalq şivələrində ütülənmiş sözləri türkizm hesab edirik. Əslində isə türkizm artıq rus sözüdür, elə bir rus sözüdür ki, mənşəyi əksər hallarda dərk edilmir. A.İ.Popovun türkizm olaraq göstərdiyi *çaqa*, *yevşan*, *ortma* kimi kələ-kötür sözlər isə heç də türkizm deyil, sadəcə olaraq yazıda işlənən, lakin xalqın hələ mənimsəmədiyi xalis türk sözləridir.

Kilsə ilk addımlarından başlayaraq, Çöllə olan kommunikasiyaları dağıtmağa, slavyan-xristian şüurunu təftiş etməyə, türklükdən ayırmağa başladı.

XIII, XIV, XV əsrlərdə Rus-Çöl mənəvi oppozisiyası son dərəcə kəskinləşdi. Əvvəlki geniş və qarşılıqlı mədəni əlaqələr epizod xarakteri aldı. Flektiv əlaqə aqlütinativ əlaqə ilə əvəz olunmağa başladı.

Türkizmlərin slavyan dillərinə yol tapması getdikcə çətinləşdi. Əsarət dövründə türk dilinin yalnız heyvandarlıq terminlərindən istifadə olunurdu. XIII əsrdə slavyan dilləri kifayət qədər inkişaf etmişdi və ifadə vasitələriylə zəngin idi, həm də Rusiyanın və Çölün mədəniyyət səviyyələri artıq bir-birinə uyğun gəlmirdi. Ötən əsrlər ərzində canına kifayət qədər çöl etnosunun ətri hopmuş bir mədəniyyətə

Əsarət dövrünün köçəriləri təzə nə verə bilərdilər? *Türklərdən götürüləsi mənəvi sərəvətlərin böyük bir hissəsini ruslar artıq XIII əsrə qədər alıb mənimsəmişdilər.*

Tatişevdən başlayaraq, elə ilk rus tarixçilərinin əsərlərində Əsarət dövrünün doğurduğu yarımçıqlıq hissi özünü qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Rusların xeyli gecikmiş hərbi dühası əksər hallarda oxucularda kinayəli gülüş doğuran formalarda təzahür edirdi. Rus tarixçiləri "ədalətsiz həqiqəti" çılğınlıqla düzəldə-düzəldə kobud canlı bədəndən gözəl bir meyit yapırıdılar. Elmi həqiqət, yoxsa epitetməli həqiqət? İmperiya tarixşünaslığında belə bir suala ehtiyac duyulmurdu.

Tatişev doğru, həqiqi faktları aradan götürüb onları öz uydurmaları ilə əvəz edirdi. Sözlə baş kəsirdi. Elə bilməyin ki, bu asan işdir. Yad hesab edib nifrətlə boynunu vurmaq istərsən, elə vurarsan da və bu köntöy, qıyıqgözlü uşaq qəfildən rus dilində "ana!" qışqırar...

Yaxud, tərədən-dırnağa doğma, özününkü bilib, sarıca-sarıca saçını sığallayarsan, o da sığaldan yumşalıb-əriyib sənə qısılar... və həyəcanla yad bir dildə danışar...

"Xalis, təmiz" mədəniyyət carçılarının "yad təsirlərdən" azad olub təmizlənmək harayı, cəhdi necə də gülüncüdür.

Biz dedik ki, hər hansı bir xalqın tarixi mahiyyətə beynəlmiləldir. Və bu tarixi yalançı vətənpərvərlik mövqeyindən araşdırmaq yalnız və yalnız nadanlığa sübut ola bilər. Mədəniyyətin təbii əlaqələrini pozmaq, həyatverici kosmosdan məhrum etməklə biz onu çürüməyə, ölümə məhkum etmiş oluruz.

Mənfur keçmişin Əsarəti davam edir – ürəkləri bulandırır, şüurları zəhərləyir. Tarixçilər öz uzaq əcdadlarının nadanlıığı, səmimiyyəti və fəğirliğı faktını onlara bağıslamaq istəmirlər. Qardaşa yuxarıdan-aşağı baxmaq şövqü, həvəsi hüdudsuzdur. Real nisbət buna imkan vermədikdə isə mütləq tarixə əl atır, onun köməyilə bu nisbəti dəyişdirməyə çalışırlar.

Dünyamız köhnə tərəzilərlə doludur, hər cürəsi var – əc-zaxana tərəzisdən tutmuş anbardar qapanınadək. Hamısı da hakimlərin əlindədir. Ancaq nə edəsən, hansısa tərəzinin ayrılığı gözünə dəyəndə istər-istəməz çalışırsan öyrənəsən ki, niyə belədir.

Sonra baxırsan ki, biri nədir, elə hamısı əyridir və bunların hamısını yoxlamağa heç ömrün bəs eləməz. Ancaq vicdanın da yol vermir ki, haqq-ədalətin tapdanmasına laqeyd-laqeyd tamaşa eləyəsən.

Hərbin salnamələri qanımıza, canımıza işləyir, bugünkü duyğularımıza qida verir, bu duyğu-hissləri nifrətə çevirir.

E.ə. VI əsrdə Əhəmənilərin işğalına görə müasir koptun iranlılara nifrəti, qəzəbi yalnız gülüş doğura bilər. Lakin İqorun Kayala çayı sahilindəki məğlubiyyətinin dərddini çəkən tanışımın qəlbində coşub-daşan duyğulara, onun əzablarına nə ad verəsən?

Yazıcılar Sülh və Sevgi salnaməsini bərpa edirlər ki, bəşəriyyət saxta inanclara arxa çevirib vahid bir əqidəyə gələ bilsin.

"Tarix bəşəriyyətin geniş və çoxcəhətli təcrübəsi, əsrlərdə insanların görüşüdür. Həyat üçün də, elm üçün də son dərəcə faydalı olardı ki, bu görüş qardaşlıq görüşü olsun". Mark Blok, tarixşünaslıq elminin görkəmli nəzəriyyəçisi. 1944-cü ildə faşistlər tərəfindən güllələnib.

Böyük mütəfəkkirlərin bir çox nəzəri müddəaları müasirlikdən uzaqdır. Bəlkə də köhnədir. Lakin bunlar həm də gələcəyə məxsusdur. Çünki bu mütəfəkkirlər insanları gələcəyi düşünməyə çağırırdılar, gələcəyi düşünməsən, o heç vaxt gəlməz.

Qədim hind şairləri xeyir əməllər üzərində qurulmuş yeni, vahid bir mədəniyyətdən danışirdilər. Yalnız bir müharibəyə yol verilə bilər – poeziyanın saxta tarixlə olan müharibəsinə.

ŞUMERNAMƏ

İKİNCİ HİSSƏ

...Geologiya fakültəsində oxuyanda arabir cızma-qara eləyirdim. Günlərin bir günü yenə yazımı gənclər qəzetinə apardım. Otaqda heç kəs yoxdu: nahar fasiləsiydi. Oturdum, başladım gözləməyə. Redaksiyada məni özlərinki bilirdilər, hətta boş stollardan birinin arxasında əyləşməyə icazəm də vardı.

Papaqlı bir nəfər otağa boylanıb, içəri gəlməyə izn istədi. Dünyadan əlini üzmüş yaşlı, utancaq bir kişi ydi. Görünür, məni redaksiya işçisi bilmişdi. Özümü o yerə qoymadım, soyuq və titrək əlini sıxdım. Hiss olunurdu ki, öz "ilhamlı əməyinin" məhsulunu – qəhvəyi üzlü qalın dəftəri mənə qədər çoxlarına göstərib: səhifələr öz rəngiylə cildi xatırladırdı.

Şeirlər iri və aydın məktəbli xətti ilə yazılmışdı. Bəzilərində müxtəlif rəngli mürəkkəb və xətlərlə düzəlişlər edilmişdi. Şeirdi, hətta qafiyəsi vardı: "bildi" və "sildi".

Heç o vaxtlar da özümü klassik saymırdım, buna görə də həvəslə söhbətə qoşuldum, ancaq deyə bilmərəm, hansımız daha çox utanıb sıxılırdıq. Həmsöhbətim məndən xeyli yaşlı olduğu üçün ona açıq-aşkar dərs verməyə çəkinirdim (elə indi də ağsaqqalların yanında nitqim tutulur), ona görə şeirlərində yaxşı bir şey tapmağa çalışır, elə tapırdım da.

Xoş rəftarımdan yamanca ruhlanmışdı, göz qabağındaca bərkiyib mətinləşirdi. Bir azdan artıq ağzımı açmağa qoymur, əl-qolunu ölçə-ölçə məndə maraqla oyatmış hər misranın yaranma tarixçəsindən danışdı.

"Bu şeiri də 47-də yazmışam. İşdən qayıdanda, elə yoldaca. Təsəvvür eləyin ki, dəhşətli soyuq, yan-yörəm zülmət, beynimdə də bu şeir!"

"Qəribə işdi, ən yaxşı qafiyələr başımı yuyanda ağılıma gəlir. Görən niyə elə olur? Bəlkə başın donu açılır, ona görə?" Və susub cavab gözləyirdi. Ancaq ağızımı açan kimi ardını döşəyirdi.

Onun külliyyatından belə qənaətə gəlmək olardı ki, o, başını nadir hallarda yuyur, bəlkə heç yumur və doğrusu, haçansa yuyacağına ümid də yoxdur.

...Məndən qabaqkı oxucuların gözündən bircə səhv yayınmışdı – düzəltməmişdilər. Bu misra yaxşı yadımdadı: "темный лес шумел..."

Deyirlər, dənizçilər və qarılar düşər-düşməzə inanan olurlar. Dənizçilə müqayisəni daha çox bəyəniyəm.

Mən qələmi mürəkkəbə batırıb həmin səhvi düzəltdim və düzgün "шумел"i mətnə qaytardım və sonralar məlum oldu ki, onun səhvinə, "шумер"i özüm üçün götürmüşəm. Bəlkə də öz taleyimi həll etmişəm. İllər ötdükcə bu səhv yuxusuz gecələrə, heç kəsə gərək olmayan minlərcə səhifəyə dönəcək, məni qalaq-qalaq kitab və lüğətlərin arasından keçirib, sevgi nəşələrindən, dost məclislərindən, neçə-neçə şeir və poemadan məhrum edəcək.

Həmin səhv yol ağına-bozuna baxmadan məni arxasınca sürükləyir, itələyib kabinetlərə salır və mən orada, elm nahar fasiləsində ikən, bir saatlığa gəlmiş təsadüfi adamların əyləşdiyini görürəm. Bu adamlar öz qələm-nizələriylə mənim başıbəlalı Şumerimə işgəncə verirlər. Bu dinsizlər, düşər-düşməzə inanmayanlar: "Səhvdi bu, – deyirlər, – əbəs yerə hay-küy salırsan. Olsa-olsa bu, qürub çağıdır". Yox, – deyirəm, – bu, Sibirdir!" Bizi dolanbac, əyri-üyrü cığırlarla aparın

nədir? Bizi beton döşəmələrdən toz-torpaqlı kənd yollarına çəkib gətirən nədir? Kimsə yaşamayan adanı Aral gölməçəsində tapmaq daha asandır, nəinki Atlantik okeanda.

YANILMAQ İMTİYAZI

1964-cü ilin fevral ayında "Moskva" mehmanxanasından zəng vurdum. Artıq 20 dəqiqədən sonra Lavruşinsk dalanındakı 17 nömrəli mənzilin qapısını döyürdüm. V.V. məni öz iş otağına apardı. Alimin isti, rahat, əlaqədarlıq kabinetini. Havadan söz saldıq (Tufan gözlənirdi.) Soruşdu ki, hazırda nəylə məşğulam. Düşündüm, belə fürsəti əldən vermək olmaz, məqamıdır. Tələsə-tələsə, tutula-tutula bildirdim ki, şumer-türk dili əlaqələri problemi ilə maraqlanıram. Bir neçə misal çəkdim. V.V. genişlənmə yekə başını əyib qulaq asırdı.

– Şumerlər... – dedi, – şumerlər və türklər. Heç uyğun gəlmir. Mən avamsa elə bilirdim təzə yazdığımız şeirləri oxuyacaqsız. Açıqımı deyim, dilxor elədim məni. Amma o da var ki, başqa şeylərlə də maraqlanmaq lazımdır... Heç bilirsiniz, ən qədim slavyan sözü hansıdır? Yadıңызda qalsın: bu – "есть" sözüdür! Bu "qoca"nın neçə yaşı olsa yaxşıdır? Vur-tut iki min yaşı. Qalan sözlər bu iki min ildə elə dəyişilib ki, əgər biz, deyək ki, eramızın birinci əsrinə aid ana slavyan yazısını tapsaydıq, orada bircə tanış sözə rast gələrdik, bu da "есть" sözü olardı. Elm qəti sübut edib ki, söz zamanın sınağından çıxıb bilmir. Söz inkişaf edir, bəzi səslərini itirir, tələlərini tapır, mənasını dəyişir. Zaman yerində saymır, dil də həmçinin, o daim hərəkətdədir. Razıyırsınız? Şumer dili təxminən eramızdan əvvəl dördüncü minillikdə

yaranıb. Son yazı abidələri, – mən şumer-babil-həcan yazısını deyirəm, – e.ə. VI əsrə aiddir. Və onların ilk abidələrlə müqayisəsi min illər ərzində leksikanın necə kökündən dəyişildiyini göstərir. Sizsə sübut etmək istəyirsiniz ki, guya ana türklər bir zamanlar Mərkəzi Asiyanın qədim mədəniyyət "qazanında" bişiblər və e.ə. minilliyin əvvəllərində semitlərin təzyiqi altında Asiya çöllərinə çəkilərək Şumer leksemini də özləriylə aparıblar və onu bizim günlərəcən qoruyub saxlayıblar. Bir də deyin: o nə sözdü? Hə, dinqir – Allah. Bəs türk forması necədir? Denqir, tenqir, tenqri, tanrı... Yox, ola bilməz! Üzdə olan forma oxşarlığına inanmayın.

– Bəs onda mənə eyniliyi necə olsun?

– Bu da təsadüfi oxşarlıqdı. Dildə cəmi 30-40 səs var. Onların kombinasiyası çox məhduddur. Ayrı-ayrı dillərdə ilk baxışdan eyni görünən sözlərə rast gəlmək olur. Əslində onların arasında heç bir əlaqə yoxdur. Bu sözlər paralel yaranıb. Başa düşürsünüz? Özü də müxtəlif dövrlərdə yaranıb. Dilxor olmayın, bu, tipik səhvdir. Zahirə oxşarlıq bəzən mütəxəssisi də çaşdırır bilər. Türk sözləri, – onun Şumer leksemiylə bağlılığını fərz etsək belə, – ötən minilliklər ərzində tanınmaz dərəcədə dəyişilməliydi. Özünüz də yaxşı bilirsiniz ki, türk dillərinin artıq Şumer dövründə mövcud olmasını sübut edən tutarlı dəlil yoxdur. Mütəxəssislərin fikrincə, türk dillərinin vur-tut iki min yaşı var. Dilin inkişaf prosesində göyün – Allahın adı yaradılıb və bu ad təsadüfən Şumer Allahının adına uyğun gəlib, vəssalam...

– Siz artıq neçənci dəfədir ki, həmin o dəhşətli rəqəmi xatırladırsız – iki min il! Bu xristian səddi dillər tarixində doğrudanmı bu qədər əhəmiyyətlidir? Türklər İsanın zühurundan asılı olmayaraq da dünyaya gələ bilərdilər. Hərgah

şumerlər öz Allahlarını Xristos çağırıydılar, xristian Allahının adı ilə oxşarlığı təsadüf adlandırardınız!

– Ola bilsin, hə, – V.V. tərəddüdlə cavab verdi.

– Əgər onlar öz ölümlərini xristiansayağı basdırıb, dinin simvolunu – xaçı qəbirləri üstündə sancsaydılar, bunu da təsadüfi oxşarlıq adlandırardız? Türk və Şumer kurqanlarının rəmzi atributlarının müqayisəsi elə oxşar əlamətləri aşkar edib ki, bunları heç cür təsadüfün quyruğuna bağlamaq olmaz. Bu "təsadüfi" oxşarlıqlar artıq sistem təşkil edir.

– Görürəm, aludə olmusunuz. Bu da məni narahat edir. Axı türk sözlərinin qeyri-adi sabitliyinə, dediyiniz o türk sözünün mühafizəkarlığına məni inandırmaq üçün əldə heç bir dəlil-sübutunuz yoxdur. Nəzəriyyə sübut edib ki, söz fənidir. Bu nəzəriyyəni sarsıtmaq üçün faktlar lazımdır – sözlər, sözlər, əbədi sözlər. Ayrı-ayrı sözlər, pərakəndə nümunələr onu laxlada bilməz. Sizin "söz mühafizəkardır" ideyanıza qarşı elmin mühafizəkarlığı durur. Elmin yüz dəlilinə qarşı siz yüz bir dəlil çıxarmalısınız. Yüzü mövcud nəzəriyyəyə qarşı, biri də yeni nəzəriyyənin təsdiqi üçün. Siz isə birbaşa təsdiqdən başlayırsınız. Biz yeni faktlara ayıq gözlə baxmasaq, ona mühafizəkarlıqla yanaşmasaq, elm çılpaq romantikaya çevrilər. Əzizim, indi siz qorxu və şübhələrdən azadsınız, yalnız bir fakta aludəsiniz və bir şair kimi ona aşiq olmusunuz. Əgər siz alim olmağı qarşınıza məqsəd qoymusunuzsa...

Yaxşı, başqa cür deyək. Əgər siz elmlə ciddi məşğul olmaq istəyirsinizsə, özünüzdə bir konservator, hər şeyə şübhə ilə yanaşan qəddar bir sensor, redaktor tərbiyə etməlisiniz; elə bir redaktor ki, öz şübhələrini, hər bir faktı, hətta ən mükəmməl faktı belə ali riyaziyyatın köməyiylə yoxlasın. Amma nəzərə alın ki, bu daxili opponet sizi bir şair kimi məhv edə bilər. İnanın, bu məni ürəkdən narahat edir. Siz o cəfəng və

mənasız elmi məqalələrdən o qədər çox oxuyacaqsız ki, axırda ordakı uydurma ideyalara, fikirlərə inanmağa başlayacaqsız. Bu fikirlər say çoxluğu ilə sizi öz sarsılmazlığına inandıracaq. Lakin səmimi-qəlbədən belə bir nəticəyə gələcəksiniz ki, bir vaxtlar cavanlıq və təcrübəsizlik ucbatından qəsdinə durduğunuz nəzəriyyəni müdafiə etsəniz, elmə faydası daha çox olar. Siz bu nəzəriyyənin düşməninə onun məddahına çevriləcəksiz. Elm tarixində belə talelər istənilən qədərdir. İndi isə fikirləşin: dəyərmə? Sizin ki gözəl sənətiniz var...

Mehmanxanaya qayıdarkən yol boyu xəyalən V.V. ilə mübahisə eləyirdim.

Nədənsə belə fikir yayılıb ki, poeziya – nadan, elm – ağıllıdır. Unudurlar ki, nadanın söylədikləri dillər əzbəri ola bilməz. Unudurlar ki, "alim" və "şair" in mənaları təzəlikcə şaxələnib. Əvvəllər bu iki anlayış bir sözlə ifadə olunurdu: Avropada – artist, Orta Asiyada – çələb; türk dilində çələb – Allah deməkdir.

Ömər Xəyyam əhatəli riyazi əsərlər yazırdı, bəlkə də buna görə ömrünün sonlarında o cür misilsiz rübailər – düstur kimi yığcam və tutumlu şeirlər yarada bilmişdi? Bəs poeziya, fəlsəfə və riyaziyyat qovşağı əl-Farabi? Onlar kim idilər – şair, yoxsa alim? Onlar çələbdilər. Ən mürəkkəb rəmzləri yoza bilən hissi idrak sahibləriydi, çünki bu rəmzləri özləri yaratmışdılar. O zamanlar Orta Asiyada alimliyə görə pul vermirdilər; Ömər Xəyyam və əl-Farabi varlanmaq, ad-san qazanmaq xatirinə yox, idrak xoşbəxtliyi naminə yazıb-yaradırdılar.

"Çələb" (Allah) və "cələb" (fahişə) sözlərini bir-birindən necə də incə bir fonetik sədd ayırır. Çətindir, çox çətindir, müvazinəti saxlayıb birindən o birinə adlamamaq, həqiqətən də cənnətə yalnız qılıncın iti tiyəsi üstüylə getmək mümkündür.

Məgər sən özün bu ilahi ilham anını duymamısanmı? Elə bir anı ki, hər şey, hər şey duyğulardan vəcdə gəlmiş idrakının təpərinə, sürətinə təslimdir. Elə bir anı ki, birbaşa Allahla ünsiyyətdə olursan. Nədir axı, bu anların önündə kinayəli təbəssümlərin tütün tüstüsü? Heç nə! – Sən çələbsən, sən hər şeyə qadirsən!

Sən yalın ürəyini səddin iti ucuyla al-qana boyayıb, sevincə irəli gedirdin. Sən səndirləyir, ləngər vurur, qılıncın iti tiyəsi üstədən düşüb yaralarını sarımaq, sağaltmaq istəyirdin. Və düşürdün, alçaqlıq edirdin.

Tanrı geri çəkiliirdi və sən cələbliyin, fahişəliyin şən, lakin ilhamsız qoynuna atılırdın. Özünə və başqalarına yalan satırdın, öz "mən"inə xəyanət edirdin. Siçovullarla, qartallarla vuruşduğuntək vuruşur, öz ilahi mənşəyini unutmamaq, onu məişətlə əvəz etməyə can atırdın. Və əlləşdirilmiş, hikkədən boğula-boğula qayıdıb təzədən iti ülgücün üstünə çıxırdın, salnamələrə baş vururdun, öz gözündən oğurlanıb uzaq əsrlərdə, perqamların qaranlıq və sehrlı qatlarında dolaşır və orada öz dövrünün xurafat üfunətiylə nəfəs alaraq, ölü müdrikliklərin tozu, çürüntüsüylə təmizlənilir, hər şeyi unudur və ümid edib inanırdın ki, vaxt gələcək, heç olmasa yarısxəş bir cələb sənə tərəddüd və qorxularını başa düşəcək, şeirlərini oxuyub fikrə gedəcək və həyəcanla deyəcək – çələbim, Allahım mənəm. Qardaşım mənəm.

Hələlikse, yazıçılıq əzabından, ümumiyyətlə, adi məişət qayğılarından uzaq olmağa kömək edən hər hansı məşğuliyyət, ən çox da tarix yamanca dadıma çatırdı. Mən İsveç daşındakı yazıları oxuya-oxuya mənən dincəlir, sakitləşirdim. Burda mən heç kəsdən asılı deyiləm, burda qul olmaq maraqlıdır.

"Dəyərimi?"

Məgər mümkündürmü həyatı qabaqcadan planlaşdırmaq və bu planın bütün maddələrinə riayət eləmək?

Oyunun canı maraqdır. Peşəkar oyunçu "altına qoymadan" oyuna başlamaz. Kimisə stolun altına soxub banlatmaq – bu da maraqlıdır. Bəs, görəsən, elə bir oyun varmı ki, marağı nəticəylə bağlı olmasın? Var! Biz daim belə oyunları arayırıq, tapırıq və oynayırıq.

"Dəyərimi?"

...Biz eyvanda oturub teatr durbini ilə Xan-Tenqrinin qarlı zirvələrinə tamaşa eləyirik. Görəsən, nə üçün ən hündür və ən gözəl dağları Yama-Lunqma və Fudzi-yama adlandırdılar? Bəlkə bizim biliklərin zirvəsini də çuxur (яма) adlandırmaq düzgün olardı?

– "Ən ali" mənasında?

– Ola bilsin!

Bizi irəli aparan "ola bilsin" ümid düsturudur. Biz parlaq zirvələri seyr etməyi xoşlayırıq: bizə elə gəlir ki, bununla yuxarı baxırıq.

Onlar baxacaq və heç nə eşitməyəcəklər.

– Ola bilsin!

Onlar dinləyəcək və heç nə görməyəcəklər.

Bu, bizim haqqımızda deyilməyib.

Yüksəliş mərhələsi başlanıb. Özümüzü Biz kimi dərk edir, xatırlayırıq. İndi hər şey sənin özündən asılıdır, ulu çöl! Ondən asılıdır ki, yenə də öz qarşımızda əngəllər yaradıb, sədlər çəkəcəyik, yoxsa ovcumuzun dərisini sıyıra-sıyıra, tros kimi ağır, tikanlı yüksəliş xəttini başımız üzərinə qaldırıb aparacağıq – sənin mənəvi yüksəlişinin amplitudası bundan asılıdır, ulu çöl! Nadanları öz dayazlığınla aldat,

onların dayazlığı qoy səni aldatmasın! Hamar torpağın altında bizim keçmiş zirvələrimiz uyuyub, biz bu zirvələrin üstüylə yeriyirik.

Türk köçəri tayfalarının tarixi səhranı xatırladır: budaqlardan, yaşıllıqdan kasad, qurumuş nəhəng kötüklərlə örtülmüş səhranı.

Alpinist soyuqdan dona-dona zirvəyə qalxır və son ürək sözlərini daş turun üzərində həkk edir.

Akademiyanın pəncərəsindən boylanıb bu yazını oxumaq olmaz. Bu sözlər o kəslər üçün yazılıb ki, üzünü, əllərini, dizlərini iti buz parçalarıyla yaralayaraq ovuc boydakı zirvəyə qalxacaq.

Kurqanda qazıntı aparən məşhur cərrahı, Xan-Tenqridə ayaqlarını dondurmuş dirijoru nadanlar anlaya bilməz. Dağ dibində özünə rahat yuva quran, qayaları bəndə salan, parlaq həqiqətlərin – çuxurların seyrini gəlir mənəbəyinə çevirən nadanlar kinayə ilə gülürlər: "Niyə yerinizdə qaxılıb oturmursunuz?" – deyirlər.

– Durbinlərə girirsiniz, özünüzə qəsd edirsiniz! Zirvələrin qabağını tutursuz!

Şirnişişirən ayaqyalın gəzməkdən usanıb. Budda ayağına tapınan buddalılartək hind-Avropa çəkməsinin dar qəlibinə sitayiş edən çəkməçilər bizə həqiqəti söyləyə bilməz, bu həqiqəti biz özümüz yada salmalıyıq.

"Volqa yalnız və yalnız Xəzər dənizinə tökülür" aksiomu XIX əsrdə yaranıb – coğrafiyaşünaslar o vaxt hələ bilmirdilər ki, bir neçə Volqa mövcuddur. Amma indi də axıb Dneprə tökülən Volqada qayıqda gəzintiyə çıxmış mühazirəçi özündən razı bir tövrlə:

– Yalandır, elm sübut edib ki, Volqa yalnız və yalnız Xəzər dənizinə tökülür, – deyə nüfuzlu mənəbələrdən misallar çəkir, axın isə qayığı yavaş-yavaş Qara dənizə sarı aparır.

Yaşca və vəzifəcə böyük, adlı-sanlı türkoloqların xidmət siyahısına nəzər salıb, yubileylər münasibətilə şərik yazdıqları asfalt kimi boz və hamar məqalələrini oxuyanda, belə bir kobud qənaətə gəlirsən ki, insan öz adını doğrultmayıb. Onun üçün elm – məqsəd deyil, vasitə olub. O fəndgir cüvəllağı elmi məktəbin hamar masası üstündə bişmiş yumurta kimi diyirlənib fırlanıb.

Mən bu cür üləmalara yaxşı bələdəm və onlara münasibətimi gizlətmək istəmirəm, çünki əminəm ki, "günəş qaranlığı inkar etməklə Asiya gecəsinə sədaqətlə xidmət edir".

Mədəniyyətin min illər ərzində toplanmış, əl dəyilməmiş materialı – dil və yazı öz yeni tədqiqatçılarını gözləyir.

Ola bilsin ki, mənim gənc oxucularım arasında da gələcəyin humanitar, lakin dəqiq elmlərinin yaradıcıları – xristian, islam və budda biliklərinin irqi və milli fəlsəfi ehkamlarından azad, yeni məfkurəli insanlar olacaq. O zamanlar söz günbəgün dəyişən tarixi təsəvvürlərin səbəb və nəticəsi, ən obyektiv mənbə kimi – Söz kimi öyrəniləcək.

Daimi din, sabit mənşə qızıl xassəsinə malik sözün öz ilkin bakirəliyində qalması üçün əlverişli mühit yaradır. Yazı materialı çürüyür. Di gəl ki...

**Di gəl ki, əbədidir
Hərflərin külünün,
Başdaşının və gilin
Üstündəki nişanə –
Fikirlərin gərilən harayı.**

Temperatur, oksigen və təzyiqli cisimləri, əşyaları dağıdır. Lakin sabit mühidə mövcud olan maddələr çürümür, parçalanıb dağılmır. Misir ehramlarının birində çələng tapılmışdı.

Keram deyir: "Minilliklərin aniliyini gül-çiçəkdən yaxşı nə sübut eləyə bilər?" Gəlin bu sözlərin doğruluğuna inanaq.

İnsan sözünün sarsılmazlığını nəylə müqayisə etmək olar? Bu çəllənglə, yoxsa zamanın dağıdıcı nəfəsinə boyun əyməyən qızıl əşyayla? Qızılı əymək, sındırmaq, əritmək, şəklini dəyişmək olar, lakin o, eroziyaya uğramaz.

Susqun çöl Tövrətdən öncəki idrak ağacının kötüyü kimi genişdir. Kökləri yerin altıyla uzanıb gedən bu nəhəng kötük reproduktorlu dirəklərdən görünməz. Yer qabığının dərin-dərin qırıqlarında ötən yüzilliklər yuxuya dalıb. Çılpaq çöllə gedirsən, ara-sıra üzə çıxan qaya süxurlarının qarşısında ayaq saxlayır, bir neçə parçasını qoparıb nümünə kimi özünə götürürsən. Bulağın önündə diz çökürsən və dodaqlarını suya apararkən, orada parıltılı ləkələri görürsən. Marşrut jurnalında neftin üzə çıxdığı yeri qeyd edirsən. Bəlkə təsadüfdür? Yoldan keçənin əməlidir, mazutla yuyub əllərini? Kimsəsiz yerdir. Maşın izləri görünmür. Bütün günü bulağın böyründə oturub səbirlə gözləyirsən, ancaq su öz Bakı rəngini itirmir. Diqqətlə baxıb görürsən ki, çayın sahilindəki daşlar da qaraya çalır. Barmağını sürtüb baxırsan – neftdir. Demək, yerin artezian dərinliklərindən baş alıb gələn su – köçəri yolda neft layının bir ucunu yalayıb gəlib...

Şumer. Teatr durbinləriylə dumanlaşmış, qəlizləşmiş nandanlıq kosmosunda belə öz işığını itirməmiş, sehrlı, mavi və yazılı çöl daşı kimi kələ-kötür, doğma Şumer.

...Bu yaxınlarda gecə zirzəmiyə düşdüm. Neçə ildir ki, Şumer arxivimi tabut kimi uzun və tutumlu mebel qutularına yığıb saxlayırdım. Qapı taybatay açılmış, qıfıl qoparılmışdı. Fənərlə işıq saldım. Yeri qara kağız külü örtmüşdü. Ətrafa

çaxır şüşələri, konserv bankaları atılmışdı. Kimlərsə burda kef çəkib, məzə xatirinə əlyazmaları yandırmışdılar. Sütül-sütül oğlanlar, onların əzgin, yuxulu məşuqələri əlləriylə üzlərini örtərək, gözləri qamaşa-qamaşa arxiv tabutlarından gün işığına çıxırdılar.

Məni faktın simvolikası heyrətə saldı. Əlyazmalar, nəhayət ki, diri, aydın bir işıq saçaraq anbarın zülmətini qovurdu. Tarix müasirliyə kömək eləyirdi.

Orada, anbarda mən bir həqiqəti anladım: əgər Şumerə görə sənin ciyərini çıxarırlarsa, sən onun yolunda vətən uğrunda döyüşdüyün kimi döyüşməlisən. Onun qarşısında vətən qarşısında olduğu kimi cavab verməlisən.

...Mən salamat qalmış səhifələri bir yerə yığdım. Qutulara isə hindavropaçıların qalın-qalın kitablarını doldurdum. Qoy cavanlar indi də bunların üstündə yatışsın. Bu kitablara həm üstdən, həm də böyürlərdən təzyiq gərəkdir ki, gerçəkliyin yekə dalına müqavimət göstərə-göstərə bəlkə bir az ağıllanalar. Həmin gecə özümə qəti söz verdim: daha yetər, Şumerlə məşğul olduğum illər ərzində yığılıb qalmış düşüncə və duyğuları kağıza köçürməliyəm.

ŞÜBHƏLƏR

Bir var dəqiq elmlər, bir də var humanitar, yəni qeyri-dəqiq elmlər – dilçilik və tarix. Bu bölgü avropasentrizm xurafatına söykənir. XIX əsrdə Avropada ariliyin İdeoloji Özülü üzərində yüksəlmiş dilçilik və tarix bu yapma qanunlardan hələ də yaxa qurtara bilməyib. Bəşəriyyətin qədimliyinə hələ də XIX əsrin siyasi və mədəni xəritəsi kəsiyindən

baxılır. Bu qeyri-dialektiki baxış tarixi perspektivi əsaslı surətdə təhrif etmiş, nəticələrə də öz təsirini göstərmişdir və zaman keçdikcə bu yanlış müddəalar adları çəkilən elmlərin nəzəri əsasına çevrilmişdir.

Cavan və şux Avropa öz findıq burnunu qırıqdıraraq vafonun pəncərəsindən axsaq və donqar Asiya qarısını təkəbbürlə seyr edir. Tarixdə bir qırpım olan bu vəziyyət onların hər ikisinə əbədi və əzəli görünür. Cavan, özünəvurgun Avropa ağına belə gətirmir ki, indi seyr etdiyi bu üzükürüş küp qarısı vaxtilə ipə-sapa yatmayan, məğrur, cəsur bir gözəl olub: qarının qatarın qabağına satmağa çıxardığı olan-qalan qızillar bir zamanlar onun uzun, yaraşlıq boynunu bəzəyib, at belində çapanda qabarıq sinəsində qıvrılıb, bərq vurub. Onun saqraq səsinə qədim Ellada və Misir müdrikləri dinləyib.

Elm köçərilərə amansız divan tutub. XIX əsrin yırıq-yamaq yurtaları, çirk və səfalət Avropa alimlərinə elə təsir edib ki, Avropanın və çölün mədəni əlaqədə olması ehtimalının özü belə onlara təhqir gəlib.

Q.Potanın – monqol dastanlarının Qərbi Avropa eposuna təsiri mövzusunda yazdığı kitabında köçəri mədəniyyətinə inkişafda baxmağa cəhd etmiş və göstərmişdir ki, hər bir xalqın tarix qrafiki dalğavaridir, yəni mədəni yüksəliş və tənəzzül dövrlərindən ibarətdir. Rəsmi elmi dairələr bu kitabı sükutla qarşıladılar, hətta onu tənqid də etmədilər, yəni heç danışmağa dəyməz: axı "Roland haqqında nəgmə"ni monqol eposu ilə necə müqayisə etmək olar? Bu ki, Luvr ilə yurtanı müqayisə etməyə oxşayır".

Arxeoloqları da yalnız Avropa mədəniyyəti tarixi ilə bağlı tapıntılar maraqlandırır. Mesopotamiya kurqanlarına (Bibliya təpələrinə) maraq da elə bununla izah edilə bilər.

Poltava döyüşündən sonra Sibirə sürgün edilmiş İsveç zabitanın təsadüfən aşkar etdiyi Orxon-Yenisey yazısı düz iki əsr öz tədqiqatçısını gözlədi. Nəhayət, Sibir-run yazısı ilə öz tarixlərinin keçmiş izlərini arayan fin alimləri maraqlandılar.

Orxon-Yenisey yazıları Skandinaviyanın daş kitabələrini xatırladırdı. Skandinav xalqlarından yalnız finlər Asiyadan gəlməytilər, bəlkə Skandinaviyaya ilk daş kitabələri onların ulu babaları gətirib gəlmişdilər? Finlər Sibir yazısı abidələrinin ilk atlaslarını tərtib elədilər. Skandinaviya paleoqraflarının diqqətini bu yazılara yönəldilər. Nəhayət, danimarkalı V.Tomsen 1893-cü ildə kəşf etdiyi sistemin köməyilə məşhur yazıları oxuya bildi. Mətnlər türk dilində idi!

Bundan sonra Avropa alimlərinin Sibir yazısına marağı büsbütün söndü. Bu qeyri-adi xəbər – demə, Avropanın əksər xalqlarından bir neçə əsr əvvəl köçəri türklərin hərflə yazısı varmış – türk tarixinə olan qərəzli münasibəti dəyişdirə bilmədi. Türk köçərisi rəsmi elmin təsəvvüründə Çin, İran və ərəb mədəniyyətlərinin əmcəyindən oğurluqla süd əmmiş Əbədi Vəhşi obrazında qaldı. Türk yazısının tələm-tələsik, müqayisə və araşdırma aparmadan iranlılardan götürülmə olduğunu elan etdilər. Elə elan etdilər ki, sanki "əl çək" dedilər. Bu fərziyyə köçəri Asiyaya olan elmi baxışlar sisteminə tam uyğun gəldiyindən, bu yazının əsl mənşəyini müəyyən etmək üçün heç bir əlavə araşdırmaya ehtiyac duyulmadı. Fərziyyə, əslində isə fin aliminin əsassız bəyanatı zaman ötdükcə bir dərsləkdən o birinə köçürülərək "uzunmüddətli xidmətlərinə" görə aksioma "rütbəsinə" mindirildi.

...1970-ci ilin yazında Alma-Atanın həndəvərində, İssıq gölünün yaxınlığında Altay tipli kurqan-qəbir aşkar edildi;

ilkin araşdırmaya görə, yeni tapıntı Pazarık kurqanı dövrünə aid edildi.

Nəhəng Tyan-Şan küknarının gövdəsindən yonulmuş sərdabədəki gənc başçının cəsədini qızıl əşyalar (4 min ədəddən çox) örtmüşdü. Qızıl kəmər, qızıl silah-əsləhə, qızıl dəbilqə...

İssık əşyalarının forması Altay, Qara dəniz sahilləri və Şimali Qafqaz kurqanlarındakı qızıl bəzəklərin eyni idi. "Skif vəhşi heyvan üslubu" deyilən üslub İssık atributlarında qeyri-adi dəqiqliklə əks olunmuşdu. Lakin Altay şedevrləri susur. Eramızdan əvvəl I minillikdə Asiyanın ucsuz-bucaqsız düzlərində yaşamış nomad tayfaları dövrünə aid saysız-hesabsız arxeoloji tapıntılar da susmaqdadır. Eramızdan əvvəl III əsr Çin salnaməçisinin bir məlumatı türkoloqlara yaxşı məlumdur. Salnaməçi göstərir ki, Kanqyu (kanqlı) xalqı ənənəvi Çin yazısından fərqli olaraq eninə – horizontal xətlə yazırmış.

O uzaq dövrdə yaşamış Orta Asiya köçərilərinin yazısı haqqında bütün bildiklərimiz bu məlumatdan ibarət idi.

İssık sərdabəsində üzərində horizontal yazı olan qab tapılmışdı: 26 hərfdən ibarət olan bu əlifba Orxon-Yenisey yazısını xatırladır.

Bu tapıntı haqqında ilk məqalələr dərc olunduqdan sonra çoxlu məktub aldım. Müəlliflər verdiyimiz məlumatı və gəldiyimiz nəticəni "aşkar", "dəqiq müəyyən edilmiş" faktları bilməməyimiz kimi qiymətləndirir və bir daha xatırladırdılar ki, Orxon-Yenisey yazısı eramızın V-VI əsrlərində arami əlifbasının sonrakı İran variantlarının biri əsasında yaranmışdır. Və daha sonra bildirirdilər ki, bu tarixin doğruluğunu ən nüfuzlu türkoloqlar təsdiq etmişlər: deməli, İssık tapıntısı heç cür türk run yazısı sayıla bilməz, yazılı qab arami əlifbası

tətbiq edilən ölkələrin birindən, çox güman, İrandan gətirilib və təsadüfən dəfn əşyaları arasında kurqana düşübdür. Belə ki, yazının məzmunu vəziyyəti əks etdirə bilməz, yəni epitafiya – məzar kitabəsi deyil, yəqin ki, bu yazı İran, yaxud semit mətnindən ibarətdir və s.

Bu qeydlər müəyyən maraq doğurur və ona göz yummağa haqqımız yoxdur. Əksinə, onu diqqət mərkəzinə çəkməyi lazım bilirik, çünki bu müddəalar türk run yazısı tarixinə olan mövcud baxışlar sistemini özündə əks etdirir, paleoqrafiya elmindəki, eləcə də türk tarixşünaslığındakı vəziyyəti doğruldürüst göstərir.

Orxon-Yenisey yazısının mənşəyi problemi birinci və axıncı dəfə XIX əsrdə Danimarka alimi V.Tomsen və fin O.Donnerin əsərlərində araşdırılmışdır (özü də təxmini şəkildə).

Sibir run yazısının İran mənşəli olması nəzəriyyəsini birinci olaraq O.Donner irəli sürüb, o vaxtdan bu nəzəriyyəyə nə baxılıb, nə də ona əlavələr edilib. Baxmayaraq ki, bütün İran əlifbalarının qədim türk əlifbası ilə ən adi, mexaniki müqayisəsi rüsvayçı ziddiyyətlər aşkara çıxarır.

Bu qeyri-təbii qohumluğa səbəb – məkan və zaman eyniliyidir. Avesta yazısı İranda yaranmış və VII əsrə qədər mövcud olmuşdur. Belə fərz olunur ki, Orxon-Yenisey yazısı da bu dövrdə yaranmışdır.

1896-1897-ci illər Auliye-Ata (indiki Cambul) şəhərinin yaxınlığında V.A.Kallaur və fin arxeoloqu Heykkellə birgə Munk və O.Donner tərəfindən üzərində run yazısı olan beş daş aşkar edildi. Bəzi hərflərin forması Orxon yazısındakılardan xeyli seçilirdi. Bəzi hərflərin bənzeri isə ümumiyyətlə tapılmadı. Tapıntı və interpretasiya müəlliflərinin fikrincə, bu əlifba Orxon yazısından öncəki dövrə aiddir. Monqolustanda

tapılmış və Çin salnamələrində təsadüf olunan adlara əsasən eramızın VIII əsrinə aid edilən Gültəkin epitafrası etalon götürülürdü. O zamandan türk yazısının xronologiyası artıq qəbul edilmiş zamana uyğun götürülür.

Talas daşları üçün ehmal bir qədimlik seçildi – eramızın V-VI yüzilliyindən qalma elan edildi. Bu abidələri eyni uğurla lap V yüzilliyin yadigarı da saymaq olar. Məsələn, fərz etmək olar ki, Talas hərfləri Orxon-Yenisey əlifbasının təhrif olunmuş şəkilləridir. Monqolustandan Macarıstanadək uzanan böyük bir ərazidə tapılmış bütün qədim türk yazılı abidələrinə belə bir təxmini tarix qoyuldu.

Donnerin, Kallaurun və Heykkelin geniş etimoloji araşdırma aparmayıb, dünya əlifba sisteminin göstəricilərini nəzərə almadan inamsız irəli sürdükləri fərziyyəni əldə əsas tutaraq, bu gün hansı haqla V-VI əsrləri türk tarixinin başlanğıcı elan etmək olar?

Lakin inamla demək olar ki, türk paleoqrafiyasının bütün problemləri, daha dəqiq desək, faciəsi bu saxta tarixlə bağlıdır. Bu tarix türk runlarına əyalət, sonradan mənimsənilmiş, ümumi paleoqrafiya üçün prinsipial əhəmiyyəti olmayan alınma yazı kimi baxmağa imkan və şərait yaradır.

Ölkəmizdə yazı tarixinə aid yeganə ümumiləşdirilmiş elmi əsərdə türk run yazısına qədim Çin salnaməsində olduğundan da az yer verilib: "Elə həmin özü (fars) əsasında qədim türk yazısı formalaşmış və nədənsə Orxon-Yenisey run yazısı adlandırılıb. Bu əlifbadan eramızın VI-VIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyada istifadə edilirmiş".¹ Vəssalam. Nə əlifba cədvəli, nə bir nümunə verilib, nə də tarixi haqqında bir söz deyilib.

¹ В.И.Истрин. Возникновение и развитие письма. М., 1965, стр. 322.

İ.M.Dunayevskaya İ.Fridrixin "Unudulmuş yazı və dillərin yozumu"¹ əsərinə yazdığı ön sözdə haqlı olaraq qeyd edir: "Bizim oxucuların fikrincə, İ.Fridrixin əsərinin nöqsanı ondan ibarətdir ki, hazırda sovet ərazisində yaşayan qədim xalqlar arasında yayılmış yazı və dillərə kitabda ötəri toxunulur, bəziləri isə heç yad edilmir" (sovet redaktoru İ.Dyakonovun son sözündə qədim türk yazısından başqa bütün yazılar yad edilib).

Lakin gəlin, xarici müəllifləri (T.Fevris, M.Koen, İ.Dirinçer, Ç.Loukotka, İ.Qelba) təqsirləndirməyə tələsməyək, belə ki, onların diqqətsizliyi bizim öz laqeydliyimizlə izah edilə bilər.

...XIX əsrin sonlarında V.Tomsenin açar saldığı türk run yazıları əsasən V.Radlov, Melioranski və digərlərinin köməyi ilə oxunmuşdu.

Sonrakı mərhələ, XIX əsrin sonlarından başlayaraq düz yarım əsr ərzində runların öyrənilməsi tarixi heç də dinamik mənzərə təşkil etmir.

Hələ 1951-ci ildə E.Ubryatovun "S.Y.Malovun elmi və ictimai fəaliyyəti" məqaləsində² Sergey Yefimoviç Orxon-Yenisey yazılı abidələri üzrə SSRİ-də "yeganə" mütəxəssis adlandırılmışdır.

Bu, çox böyük mübaliğə deyildi. Baxmayaraq ki, S.Y.Malov o vaxta qədər ayrı-ayrı qısa kitabələrlə əlaqədar cəmi üç məqalə çap etdirə bilməmişdi ki, bunların da ümumi sayı bir neçə səhifədən ibarət idi.

Qalan məqalələr arxeoloqlardan professor S.V.Kiselyov və L.A.Yevtyuxovanın adları ilə bağlıdır. Onlar Altay

¹ И.Фридрих. Дешифровка забытых письменностей и языков. М., 1961.

² Туркологический сборник, т. I, М.-М., 1951.

kurqanlarında bir neçə yazılı qızıl və gümüş qab aşkar etmişdilər. Bunların təsviri və oxunuşu da 4-5 səhifəlik yer tutmuşdu.¹

Biz hələlik yeni arxeoloji tapıntıların elmi dəyərindən, yaxud tərcümələrin dəqiqliyindən söhbət açmırıq, yalnız və yalnız bibliografyanın həcmini qiymətləndiririk. Onu da deyək ki, bütün bu elmi işlər ancaq ayrı-ayrı tapıntılarla bağlı olub *konkret xarakter daşımır*, bunların *heç birində nəzəri problemlər qoyulmamışdı*, etimoloji metodun yarıdıcılarının nailiyyətlərini qiymətləndirməyə cəhd belə edilməmişdi. Aydın məsələdir ki, yüz il əvvəl binası qoyulmuş bir elmin əsaslarına yeni, tənqidi münasibət olmadan, möhkəm nəzəri baza yaradılmadan, yalnız mətnlərin etimoloji yozumu hesabına "türk paleoqrafiyası" elmi uzun müddət mövcud ola bilməzdi.

Nəhayət ki, əllinci illərdə Melovun atlasları peyda oldu, epiqrafiyanın öyrənilməsindəki müəyyən canlanma da bununla bağlıdır. Lakin indi də elmi işlərin böyük əksəriyyəti Tomsen-Radlov-Malov tərcümələrinə əsaslanıb, linqvistik xarakter daşıyır.

Paleoqrafiyanın öz daxili problemlərinə bu əsərlərin az dəxaləti var.

...Mən bu acınacaqlı vəziyyəti istər-istəməz bir başqa, hamıya tanış olan mənzərə ilə müqayisə edirəm. "İqor polku dastanı" ilə müntəzəm məşğul olduğum on il ərzində qədim slavyan Dastanına həsr edilmiş kitabların, məqalələrin yalnız cüzi bir hissəsini vərəqləyə bilmişəm. Təkcə Dastandakı türkiizmlər onlarca məqalədə tədqiq edilib ki, bunların da

¹ С.В.Киселев. Саяно-Алтайская экспедиция, 1935 г., "Советская археология", 1936, № 1, стр. 282-284.

ümumi sayı bütün türk paleoqrafiyasına aid elmi əsərlərin həcmindən qat-qat çoxdur. Puşkin, Karamzin, Xlebnikov, Blok, Mayakovski – daha kimlər, kimlər Dastanla əlaqədar müzakirələrdə iştirak etməyib?! XII əsr Avropa mədəniyyətinin (ədəbiyyatının) heç bir abidəsi milli mədəniyyətin inkişafına bu Dastan qədər güclü təsir göstərə bilməyib; bu da alimlərin sönməz marağı sayəsində mümkün olub. Müasir dilə dönə-dönə tərcümə edilmiş "İqor polku dastanı" hər bir məktəblinin çantasında özünə daimi yer tapıb, ana dili dərslərində onu sevə-sevə əzbərləyir, onun əsasında xalqa və xalqın tarixinə hörmətlə yanaşmağı öyrənirlər. Ümumslavyan mədəniyyətinin bu qədim sənədi kabinet elminin boz qılafında qapanıb qalmayıb. Bu Dastan lap erkən çağlardan, slavyan zəkası və istedadının ümumbəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi çox dəyərli bir töhfə kimi dərk olunub. D.S.Lixaçov yazır: "İqor polku dastanı" haqqında elm – xəlqidir. Bu barədə rəssam və aktyorlar, pedaqoq və yazıçılar, zooloq və mühəndislər dönə-dönə söhbət açırlar. Onların yazdıqları və söylədikləri "İqor polku dastanı" elminə çox dəyərli şeylər verib".

Akademik D.S.Lixaçov "Komsomolskaya pravda"-nın müxbirinə verdiyi müsahibədə gənc oxucuları "qədim rus mədəniyyəti ilə birbaşa ünsiyyətə" səsləyir. O yazır:

"Əlbəttə, qədim rus ədəbiyyatını öyrənmək heç də asan deyil. Lakin siz onu dönə-dönə oxuyun, özünüzü onun ahənginə alışdırın, onun üslub şərtiliyi arasından baxmağa və görməyə cəhd göstərin. O zaman siz yüz-yüz illər bundan əvvəl ömür sürən, ölümün nə, dirimin nə olduğunu bilməyə can atan, həyatın məqsəd və mənasını arayıb axtaran qədim insanların canlı, diri səslərini eşidə biləcəksiniz".

O, bizdən keçmiş mədəniyyəti dərindən və doğru-dürüst öyrənməyi tələb edən bir neçə məlum səbəbi göstərir, o

cümlədən bəzi üzdənirəq alimlərdən söhbət açır – o alimlərdən ki, zəhmət çəkib öz sahələrini ciddi öyrənməkdənsə, Rusiya xalqlarının qədim mədəniyyətini Qərblə müqayisədə bəsit, qeyri-kamil mədəniyyət kimi qələmə verməyə çalışırlar.

"Bütün bunlardan əlavə, keçmişimizin tədqiqi müasir mədəniyyətimizi də zənginləşdirə bilər və zənginləşdirməlidir. Unudulmuş ideya, obraz, ənənələrin müasir oxunuşu və yozumu bizə yeni çox şey verir..."

Bu bölməyə yekun vuraq: Orxon-Yenisey mətnlərinin indiki öyrənilmə mərhələsindəki göstəriciləri onun qədimliyi barədə bədbin nəticə çıxarmağa heç bir əsas vermir. İndiki vəziyyətdə bizim yalnız ona haqqımız çatar ki, real faktlar əsasında müəyyən qənaət, nəticə əldə edək. Əslinə baxanda, nəyisə qəti şəkildə təsdiq etmək cəhdi olmayıb, heç ola da bilməz. Belə bir təsdiq dəqiq faktlara deyil, köhnəlmiş ehkamlara söykənir. Elmdə ən gurultulu ad belə ən kiçik dəlili əvəz edə bilməz. Açıq-aşkar boşluğa söykənən çılğın, nifrət dolu inkar əksər hallarda, ən böyük səhv ehtimalı ilə üzləşir. Və mən bir yazıçı və tarix həvəskarı kimi heç istəməzdim ki, türk dili və mədəniyyətinin qədimliyinə etibarlı sübut ola biləcək türk yazısı əsassız olaraq, saxta-aksiomatik tezisə qurban verilsin və ona xüsusi araşdırmaya layiq olmayan ötəri bir təsadüfün nəticəsi kimi baxılsın.

Mümkündür ki, biz dərinliyi boşluq adlandırırıq.

P.S. Mütləq xronologiya metodlarının arxeologiyada tətbiqi, bir sıra gözlənilməz nəticələrə səbəb oldu. Radiokarbon üsulu üzvi mənşəli arxeoloji tapıntının – ağac, parça qalıqlarının, tonqal və ocaq közünün yaşını (əgər bunların yaşı 30 min ili adlamayıbsa) xeyli dəqiq təyin etməyə imkan verir.

Və heç də təəccüblü deyil ki, əksər hallarda bu üsulla alınmış göstəricilər klassik müqayisəli arxeologiyanın artıq

çoxdan müəyyən etdiyi tarixdən gözə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Bu da bəzi arxeoloqları radiokarbon üsulu ilə alınmış nəticələrə inamsız yanaşmağa vadar edir. Lakin təcrübə göstərir ki, bu şübhələr əsassızdır.

Hərgah qədim qəbirlərdə tapılmış türk yazısı nümunələri radiokarbon üsulu ilə tədqiq edilsəydi, yəqin ki, o zaman türk yazısının başlanğıc tarixi (e.ə. V-VI əsrləri) şübhə altına alınardı, yəni onun daha qədim olduğu aşkar edilərdi.

...Türk runlarının müqayisəli tədqiqi semit və Avropa əlifba sistemlərinin mənşəyi ilə bağlı neçə-neçə suala cavab vermiş olardı.

Buna görə mən vaxtımı heyfəsilənmədən skandinav runları, etrusk yazılarına sərf edirdim: bunu görənlər türkoloqlarımız heyrət edir və heç cür anlaya bilmirdilər, yad ərazilərin ölü mədəniyyətlərində eşələnmək bu qazaxın nəyinə gərəkdir?! Onlar başa düşmək istəmirdilər ki, bu ərazi prinsipi etnogenez problemlərini XIX-XX əsrlərdə çəkilmiş dövlət sərhədləri çərçivəsindən kənara çıxmadan həll etmək cəhdi hər hansı bir xalqın tarixini bəşəriyyətdən qıraqda öyrənmək kimi bir şeydir.

DİL VƏ ELM

Yazı əbədi deyil. Çoxları onu itirib. Danışiq dili – budur son səhifədən açdığımız tarixi biliklərin tükənməyən, əbədi mənbəyi. Yazılı abidələr qalmasa da canlı dilin ki qalır, oxu o yazını.

Türk dillərinə nisbətən hind-Avropa dilləri daha keşməkeşli yol keçib. Bu, morfologiyada da öz əksini tapıb. 1500 illik tarixi olan Skandinav run yazılarının dilini artıq mütəxəssislər

də anlaya bilmir. Runalogiya elminin iki yüz ili ərzində Skandinav abidələrinin heç birini oxumaq mümkün olmayıb. Həmin dövrə aid türk kitabələrinin mətni isə bu günün canlı nitqi kimi səslənir. Dilçilərin sözlərin qocalıb ölməsi haqqındakı nəzəriyyəsi hind-Avropa leksikasının inkişafı üzərindəki müşahidələrə əsaslanır. Onlar ayrı-ayrı dillərin tarixinin özünəməxsus cəhətlərini nəzərə almadan bu müddəanı ucdantutma bütün dillərə aid etmişlər.

XX əsr fizikasının böyük nailiyyətləri fizikalizm nəzəriyyəsinə doğurdu. "Geridə" qalanlar irəli çıxmış elmi kor-koranə təqlid etməyə başladılar.

"Humanitar metodu"n "ağzını" dalana dirəyən bir para dilçilər aşağı kurslar üçün riyaziyyat və fizika dərslərlərindən əldə etdikləri ibtidai biliklərin zirehinə bürünüblər. Bu dəmir don müdafiə olunmağa kömək edir. İnteqral dinqiltısı, qrafiklər, faizlər, yad terminlər qalağı – ən yeni dilçiliyin donuq çöhrəsini örtən dəmir maskadır.

Təbiətşünaslar Aya "araba" buraxırlar, bizim şanlı dilçi isə "araba"nın nə olduğunu izah edə bilmir. Artıq bu söz öz adı, qeyri-elmi ifadə üsulu ilə onu qane etmir. O, yeni işarə qaydası icad edir: "A" – "T" deməkdir, "V" – "E" deməkdir, "S" – "L"-i, "D" – "Q"-ni, "E" – "A"-nı bildirir. Öz qeyri-elmi görkəmi ilə şanlı dilçini əsəbiləşdirən söz bundan sonra dəqiq düstur şəklinə düşür: AVSVDE. İndi qalır onu elektron hesablayıcı maşınının ağzına verəsən və göz qırpan dəmir qalağının önündə oturub ortaya çıxmış problemin maşın tərəfindən nə vaxt həll olunacağını gözləyəsən.

"Məsələn, "məstan" sözündən və real bir pişiyin varlığından doğan görmə, taktil, eşitmə və sair duyğular vahid bir kompleks kimi təsir göstərir. Bu kompleksin bilavasitə

komponentlərini "a", "b", "v", "q", "d" hərfləri və söz komponentini "e" hərfi ilə işarə edək. Bundan sonra "məstan" sözü kompleksin bütün komponentlərini əvəz etməyə başlayır: $e = (a+b+v+q+d)$. İndi söz bütün bu bilavasitə komponentləri əvəz edir, ümumiləşdirir və onların qısa ifadə forması kimi çıxış edir. Daha sonra "məstan" yalnız bir konkret pişiyi deyil, cəmi pişikləri bildirməyə başlayır. Əgər ikinci pişikdən doğan bilavasitə qıcıqları a_1, b_1, v_1, q_1, d_1 hərfləri, üçüncü pişiyin oyatdığı qıcıqları a_2, b_2, v_2, q_2, d_2 hərfləriylə işarələsək, bu zaman "e" hərfi ilə təmsil olunan "məstan" sözü daha geniş məna alacaq. Çünki artıq o, özündə bir çox kompleksləri birləşdirir: $e = (a+b+v+q+d) + (a_1+b_1+v_1+q_1+d_1) + (a_2+b_2+v_2+q_2+d_2)$ ".

Elə bilməyin ki, bu parodiyadır. Əsla. Bu parça M.M.Koltsovanın "Ümumiləşdirmə və abstraksiya hadisələrinin fizioloji tədqiqi" məqaləsindən götürülmüşdür; qrafiklər, qulaqbatıran terminlər və anlaşılmaz düsturlar şəklində züھر etmiş ən yeni linqvistik fikrin nədən ibarət olduğunu bu yazıdan aydın görmək olar.

İndi də qulağımızı fiziklərə tutaq. Görək onlar nə deyirlər? Onların söylədiyinin məğzi budur ki, bizim təsəvvürlər apriori¹ deyil, insan təcrübəsinin nəticəsidir. Belə analiz məlum hadisələr məcmusuna adekvat olan anlayışlar, təsəvvürlər, nəzəriyyələr yaratmağa imkan verir. Lakin biz hər dəfə fiziki hadisələrin büsbütün yeni bir sahəsinə nüfuz etdiyimiz zaman şüurumuzda kök salmış əvvəlki təsəvvürləri kökündən dəyişməli oluruq.

Dəqiq elmlərin əbədi gəncliyinin sirri məhz elə bunda – dünən deyilmiş fikri dəyişməyə daim hazır olmağındadır.

¹ Apriori – təcrübədən asılı olmayaraq, təcrübədən əvvəlki.

Dilçilikdə isə vəziyyət bambaşqadır. Bu elmin banilərini ilk müddəə və nəzəriyyələri doğrulmağa macal tapmamış sonrakı nəsillər üçün təkzibolunmaz ehkama çevrilmişdir. Heç bir elm sahəsində dilçilikdəki qədər güclü "əcdad kultu" yoxdur.

V.İ.Lenin özünün "Fəlsəfə dəftərləri"ndə göstərmişdir ki, insan idrakı ətraf aləmi birdən-birə, küll halında əhatə edib qavraya bilməz. İnsan maddi dünyanın ayrı-ayrı cəhətlərini dərk edir, ardıcıl surətdə birindən o birinə keçir. Bu halda həmişə təhlükə var ki, maddi dünyanın bu və ya digər cəhətinin dərinliyinə varmaqla unudasan ki, bu yalnız bir cəhətdir, bir məqamdır və beləliklə də, bu cəhəti mütləqləşdirmiş olasan.

Mənə belə gəlir ki, bu müddəə bütövlüklə dilçiliyə də aid edilə bilər. Hind-Avropa dilləri üzərindəki müşahidələrin nəticələri ümumiləşdirilərək, ayrı-ayrı dillərin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan bütün dünya dillərinə aid edilmişdir. Hind-Avropa və türk dillərinin müqayisəsi zamanı bu metodun nə qədər yanlış olduğu aşkara çıxır.

Hind-Avropa dil ailəsinə daxil edilmiş bir çox dillərin quruluşu və morfologiyası tarixən qısa müddət ərzində kökündən dəyişmişdir.

Halbuki həmin zaman daxilində türk dillərində heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bu sabitlik bir neçə səbəblə izah edilə bilər:

1. Türk sözləri aqlütinativdir; yəni kök və şəkilçilər difuziyaya uğrayıb toplanmır. Türk sözləri öz quruluşu ilə bir növ qatırı xatırladır. Kök parovoz həmişə irəlidədir və heç vaxt mövqeyini dəyişmir. O, şəkilçilərə təsir göstərə bilir

(səs keyfiyyətiylə), lakin özü heç vaxt şəkilçilərin təsirinə düşmür.

Hind-avropa köklü sözlər türk sözlərinə nisbətən daha çox diffuziya hadisəsinə məruz qalır. Ona görə "daha çox" deyirəm ki, aqlütinativ dillərdə, o cümlədən monqol və türk dillərində də diffuziya hadisəsinə müşahidə etmək olar. Lakin türk dillərində aqlütinativlik – qaydadır, diffuziya – istisna. Hind-Avropa dillərində vəziyyət tərsinədir.

Mahir və naşı pianoçunun çalğısını təsəvvür edək. Mahir pianoçu çalğı tempindən asılı olmayaraq, hər klavişi ayrılıqda sərbəst dilləndirir. Do-re – bu, aqlütinativliyin düsturudur. Naşı pianoçu isə bəzən barmağı ilə iki dilə birdən toxunur və nəticədə səslər bir-birinə qarışır: dre. Bu da diffuzivliyin obrazlı düsturu sayıla bilər.

Aqlütinativlik sözü qoruyub saxlayır, diffuziya onu söküb dağıdır, şəklini dəyişdirir.

2. Türk sözlərində vurğu bir qayda olaraq sonuncu hecaya düşür.

3. Türk sözlərində ön şəkilçisi (prefiks) yoxdur. Prefikslər sözün kökünə təsir edir və nəticədə aldadıcı əsaslar yaradır.

4. Qrammatik cins göstəriciləri yoxdur. Hind-Avropa dillərində analitik quruluşa keçid zamanı bu formant kökə görə öz yerini (son mövqeyi ön mövqeyə) dəyişir. Lakin əvvəlki ənənəvi yer (son mövqə) boş qalmır. Əski cins göstəricisi əsasla toplanıb onun simasını dəyişdirir.

Ümumgerman dilində "yer" anlayışını bildirən "yer" leksəmi qadın cinsinin göstəricisi ilə "yerdə" kimi işlənir. Analitik quruluşa keçid zamanı həmin göstərici söz əvvəlinə keçsə də, qadın cinsinin əvvəlki formantı öz yerində qalmış və "die yerde" birləşməsi yaranmışdır.

Roman mənşəli "tyerra" – yer sözü də, yəqin ki, bu cür maraqlı yol keçmişdir.

Əski cins şəkilçisi (son mövqe) hazırda qədim semit sözündə duyulur: "ersat" – yer (akkad). Mixi yazıda qadın cins şəkilçisini bildirmək üçün xüsusi işarə var idi – at. Semit dillərində "yer" adlarının praforması, yəqin ki, er idi (*ers* quruluşunun tarixi bilavasitə şumer diliylə bağlıdır).

"Yer" – bir vaxtlar beynəlxalq söz olub, semit, german və türk dillərinə daxil olmuşdur. Onların hamısı bir nöqtədən başlamışdır, lakin "yer" praforması dəyişikliyə uğramadan, xalis halda yalnız türk dillərində qalmışdır.

Dilçilər belə hesab edirlər ki, sözün dəyişilməsi əsasən fonetik səbəblərlə bağlıdır. Məncə, bu, səhv fikirdir. Əsas qrammatik səbəblərdir. Fonetik səbəblər köməkçi xarakter daşıyır.

"Yer" sözünün türk şivələrində fonetik variantları bunlardır – *yer, yar, jer, cer, çer, dyer, tyer, ker, kir*. German dillərində bunlara qrammofonetik variantlar müvafiqdir: *diye yerdə (yard, yord, yort)*. German nümunələrində konsonant özülün özü dəyişikliyə uğramışdır. O, balıqqulağına bürünmüş köhnə gəmini xatırladır.

Türk sözlərinin yüksək davamlılığı məhz morfoloji sxemin sabitliyindən irəli gəlir. Bura tarixi səbəbləri – məişətin (köçərilik) və dinin (tenqirilik – əcdad kultu) konservatizmini də əlavə etmək olar. Köçəri sürətlə çapırdı, vaxt – zaman işə yerində dayanmışdı. Köçəri onlarca etnosla təmasa girir, öz dünyasını zənginləşdirir, lakin onun özülünə toxunmurdu. Hazırda cismin və zamanın nisbətini Eynşteynin düsturu ilə müəyyənləşdirirlər: "Böyük sürətlə hərəkət edən cismin daxilində zaman dayanır".

HİND-AVROPA DİLÇİLİYİ

Fantastik bir fikir söyləyim.

Bizə məlum olmayan bir xalq eramızdan 4-5 min il əvvəl qılıncın və dinin köməyiylə bəzi Avropa və bəzi Asiya xalqlarını fəth edir və yüz illər boyu davam edən əsarət dövründə mənşəcə müxtəlif dillərdə ümumi leksik təbəqə və bununla yanaşı, qeyri-müəyyən miqdarda qrammatik göstəricilər yaradır.

Min illərdən sonra sanskrit əlyazmaları ilə tanış olmuş Vilyam Cons (1746-1794) heyranlıqla yazırdı: "Sanskrit dili öz qədimliyindən asılı olmayaraq, qeyri-adi quruluşa – yunan dilindən mükəmməl, latın dilindən zəngin, ayrı-ayrılıqda hər birindən daha gözəl quruluşa malikdir. Lakin bununla belə sanskrit dili, istər feil kökləri, istərsə də qrammatik formalar baxımından bu iki dilə o qədər yaxındır ki, belə oxşarlıq təsadüfün nəticəsi ola bilməzdi; bu qohumluq elə güclüdür ki, hər üç dili araşdıran filoloq mütləq bu qənaətə gəlməlidir ki, dillərin üçü də bəlkə artıq mövcud olmayan bir ümumi mənbədən doğub".

Consun bu müddəası müqayisəli dilçiliyin nəzəri əsası oldu və yeni elmin inkişaf istiqaməti də onunla müəyyən edildi.

Consun müddəasının əsas cəhətləri bunlardır: 1) tək-cə söz köklərinin deyil, bəzi qrammatik formaların oxşarlığı təsadüfdən doğa bilməz; 2) bu, ümumi bir mənbədən baş alıb gələn dillərin qohumluğudur.

V.Consun bəyanatına əsaslanan Frans-Bopp (1791-1867) sanskrit, yunan və qot dillərində həm kökləri, həm fleksiyaları tutuşduraraq, əsas feillərin hal şəkilçilərini müqayisəli metodla tədqiq etmişdir.

Danimarka alimi R-K.Rask (1787-1832) təkidlə qeyd edirdi ki, dillər arasındakı leksik əlaqələr etibarlı dəlil sayıla bilməz, qrammatik uyğunluqlar daha əhəmiyyətlidir, çünki sözdəyişdirici formaların, o cümlədən fleksiyaaların mənimsənilməsi halları "heç vaxt olmur". Consun fərziyyələri onun ardıcılılarının əsərlərində qəti təsdiq şəklində inkişaf etdirilirdi.

Nəhayət, saysız-hesabsız dünya dilləri içindən hind-Avropa dil qrupunu seçib ayırdılar. Bura bütün Avropa (macar və fin dillərini çıxmaq şərtilə), İran və hind dilləri daxil edildi.

Bu nəhəng dil ailəsi aşağıdakı kobud sxem üzrə yaradılırdı: latın və yunan qrammatikasının bəzi elementləri sanskrit dilindəkilərə uyğun gəlir, kelt və qot dili qrammatikasında oxşarlıqlar var, latın qrammatikası ilə slavyan qrammatikası arasında yaxınlıq mövcuddur və s. və i.a.

Bəs onda nə üçün elə ilk dilçilər dönə-dönə qeyd edirlər ki, leksikanın bir-birinə uyğun gəlməsi dillərin qohumluğunu sübut etmək üçün tutarlı dəlil sayıla bilməz?

Qohum sayılan dillərin geniş müqayisəsi onların leksikasında kəskin fərqləri aşkara çıxardı. Bunun da izahı tapıldı: demə, dilin "nüvəsi" – əsas söz fondu və "üz qabığı" – lüğət tərkibi olur, zaman ötdükcə lüğət tərkibi dəyişilir və iki min il ərzində, hətta yaxın qohumluqda olan dillərdə belə büsbütün başqa sözlərlə əvəz olunur. Dilin əsas söz fonduna aid edilmiş və hind-Avropa dillərinin əksəriyyəti üçün ümumi sayılan terminlər isə riyazi linqvistikanın məlumatına görə sözlüyün cəmi 1-2 faizini təşkil edir.¹

¹ Müasir ingilis dilinin leksikasında təkcə roman alınmaları 50 faizdən çoxdur. Koreya lüğətinin 75 faizini Çin sözləri təşkil edir. O.N.Trubaçovun hesablamalarına görə, Fasmerin "Rus dilinin etimoloji lüğəti"ndə 3191 ümumslavyan (və erkən alınmalar), 72 şərti slavyan, 93 xalis rus sözü, 6304-ə qədər dövrlərə aid alınma, 1119 mənşəyi bəlli olmayan söz var. Rəqəmlər təxminidir. Fasmerin lüğətinin son nəşrləri nəzərə alınmayıb. Lakin bu siyahı da dilin təsirlərə necə məruz qaldığı haqda aydın təsvir yaradır.

"Yalnız ən köhnə, ən sabit anlayışları ifadə edən sözlər – adətən, bütün lüğətin cəmi 1-2 faizini təşkil edən əsas fondun sözləri müqayisə üçün material ola bilər. Riyazi dilçiliyin verdiyi məlumata görə, hər min ildə bu əsas söz fondunun da orta hesabla 15 faizi ölür, başqa sözlərlə əvəz olunur. Görünür, elə buna görə, məsələn, Şumer dilinin hər hansı bir müasir dillə qohumluğunu müəyyən etmək mümkün olmamışdır – onları bir-birindən çox böyük dövr ayırır".¹ Bu nəzəriyyəyə görə, dilin lüğət tərkibi, yəni sözlüyün 99 faizi, qısa bir müddət ərzində (V.V.-ya inansaq, iki min ildə) bütöyün məhv olur, dəyişilir. Ona inanıb fərz edək ki, eramızdan 4 min il əvvəl kök türk dilində on min söz olmuşdur. Bu halda əsas lüğət fondunun payına 100-200 söz düşməli idi. 6 min il ərzində əsas fondun 90 faizi yox olmalı, bizim günlərə güc-bəla cəmi 10-20 söz gəlib çıxmalıydı. Özü də bu sözlər fonetik dəyişmələr nəticəsində tanınmaz şəkllə düşmüş olardı. Beləliklə, Şumer abidələrində türk sözləri olsaydı belə, vur-tut 10-20 sözü müasir lüğətlə müqayisə edə bilərdik. Həm də kəskin fonetik və məna fərqləri üzündən onların müasir dillərlə qohumluğunu müəyyən etmək qeyri-mümkün olardı.

Doğru fikirdir. Lakin yalnız hind-Avropa qrupu daxilində birləşmiş dillərə aid edildiyi halda. XX əsrdə saxta bir ailədə toplanmış Avropa dillərinin bir-birindən kəskin seçildiyini görən alimlər sözün faniliyi haqda nəzəriyyə uydurub onu bütün dil qruplarına şamil etdilər. Bir para sözlər bütün dillərdə uyğun gəlirdi. Onu əcdad hind-avropa irsinin qalığı elan edib, dəyişikliyə nisbətən az məruz qalan əsas söz fondu haqqında təlim yaratdılar. Uyğun gəlməyən sözlər isə lüğət tərkibinə, labüd ölümə məhkum sıravı sözlər sırasına aid edildi.

¹ И.М.Дьяконов. Языки Древней Передней Азии. М., 1967, стр. 21.

Bəs hind-Avropa dillərində müştərək, yəni əsas fonda daxil olan, hind-avropa dillərinin genetik qohumluğunu sübut edən leksemalar hansılardır?

1. Üçdən beşədək (beşlik sistemi mövcud olanda), yaxud üçdən doqquzadək (onluq sistemi mövcud olduğu dövrlərdə) olan *saylar*. "Bir" sayı nisbətən az dayanıqlıdır. Nə üçün? Çünki hind-Avropa dillərində "bir" sayının adları müxtəlifdir.

2. I və II *şəxs əvəzlilikləri*. Nə üçün yalnız I və II şəxs əvəzlilikləri? Çünki hind-Avropa dillərində III şəxs əvəzlilikləri bir-birinə uyğun gəlmir.

3. Bəzi *qohumluq terminləri*.

4. Bir sıra bədən üzvlərinin adları (hind-avropa dillərində yalnız ayağın adı ümumidir).

Belə çıxır ki, zahirən iki bir-birinə oxşamayan dillərin müqayisəsi zamanı bu leksik qrupların genetik yaxınlığını müəyyən etmək kifayətdir ki, həmin dillərin genetik qohumluğu qərarına gələsən. Hind-Avropa dil ailəsi ilk dövrlərdə belə bir bəsit sxem üzrə yaradılırdı; bu elə bir dövr idi ki, sanskrit və yunan sayları, əvəzlilikləri və terminlərinin qohumluğu Avropa alimlərinin gözünü qamaşdırıb ağılı başından almışdı. O zamanlar yalnız bir alternativ var idi – *ya genetik qohumluq, ya heç nə!* Canlı dil tarixində isə qohumluğun bir neçə növü bəllidir. Lakin dilçilər bunları nə gördülər, nə də təsvir elədilər. Əks halda, hind-Avropa dil ailəsi bir neçə ailəyə parçalanardı. Sual oluna bilər: bəlkə say, əvəzlik və qohumluq terminləri heç də əcdad hind-Avropa dillərinin qalığı deyil, sadəcə olaraq, hansısa dildən (deyə ki, fars dilindən) onun ən geniş yayıldığı dövrdə (deyə ki, e.ə. I minillikdə Əhəmənilər zamanında, fars hakimiyyətinin qərbdə Yunanıstan və Misirə, şərqdə Hindistan və Çinədək yayıldığı bir dövrdə) mənimsənilib?

Hind-Avropa dilçiləri bu sualı irəlicədən gördüklərindən belə bir hökm hazırladılar: əsas fondun sözləri mənimsənilmir! Belə çıxır ki, bütün dillərdə qohum olan saylar, bir cüt əvəzlilik və terminlər bu dillərlə birgə doğulmuşlar, yalnız həmin dillərə mənsubdurlar, bunlar heç kəsə verilə bilməz və heç kəsdən alınə bilməz. Əgər bu qərarın müəllifləri zəhmət çəkib, heç olmasa, türk və hind-Avropa sözlərini müqayisə etsəydilər, o vaxt bu özüil asanca yerlə yeksan olardı. Müqayisə göstərərdi ki, bu sərt hökmdən xəbəri olmayan dil yarıdanlar sözləri bütün səviyyələrdə mənimsəyiblər. Qrammatikanı da həmçinin. Məsələn, türk dilində birinci onluqdakı saylar müvafiq hind-Avropa saylarına uyğun gəlir. Hind-Avropa dillərindəki bəzi mürəkkəb saylar türk dillərindən əxz edilib. Latın təsrif sistemi yalnız türk təsrif sistemi ilə izah oluna bilər. Hind-Avropa dillərinin qohumluğuna əsas sübut-dəlil kimi götürülən I şəxs əvəzliyinin adlıq və təsirlik hallarındakı suppletiv formalar türk və uqrofin dilləri ilə müqayisədə aşkarlanə bilər (mən – mənə, mənə və mən – meni, menqə). Türk materialını nəzərə almadan, o cümlədən "ter" – türk cəm say formantının mənşəyini araşdırmadan (bu formant sözə hörmət, ehtiram mənəsə verən şəkilçi kimi işlədilirdi) mather, father, sister, brather kimi qohumluq terminləri formalarının mənşəyi barədə qəti fikir söyləmək qeyri-mümkündür.

"Hind-Avropa dilləri" tezisi inkar mərhələsindən keçmədən nəzəriyyə olmuşdur. Və bu nəzəriyyə elə anadan Consun birinci müddəası donunda doğulmuş və sonrakı yüz ildə heç cür böyüyüb öz bələyindən çıxə bilməmişdir.

O nə inkişaf eləyib, nə dəyişilib və bu daş donuqluğu yalnız və yalnız onun qeyri-kamilliyinə dəlalət edir. "Hind-Avropa dilləri" termini dilçilik kitablarının nəzəri hissəsində yox, mündəricatında kəmiyyətə eninə böyüməkdədir. Hind-Avropa dil ailəsində yer tutmağın necə asan olduğunu kartvel dillərinin ən yeni tarixi nümunəsində görmək olar.

1965-ci ildə Tbilisidə T.V.Qamkrelidze və Q.İ.Maçavarianinin "Kartvel dillərində sonant və ablaut formalar" kitabı çapdan çıxdı.

"Müəlliflər kartvel dilinin hind-Avropa dillərinə yaxınlığını inandırıcı surətdə sübuta yetirdilər".¹

Bəzi dilçilər kitabın əsas nəticələrinə daha ehtiyatla yanaşdılar. Ars Çikobavanın "Kartvel və hind-Avropa əlaqələri" adlı dərin məzmunlu məqaləsini göstərmək olar.

1908-ci ildə Peterburqda N.Y.Marrın gürcü dilinin semit dilləriylə qohumluğu haqda ilkin məlumatla əlaqədar olaraq, "Qədim gürcü dili qrammatikasında əsas sərhdələr" əsəri çapdan çıxdı.

Marr semit modelini arxetip elan etmiş və gürcü qrammatikasının sistemini qurmuşdur.

Ars Çikobava yazır: "Kartvelologiyada" "kəşflər" heç də nadir hadisə deyil, bu sahədə birinci "kəşfi" Fr.Bopp etmişdir (Kartvel dilləri hind-Avropa dilləriylə qohumdur – 1847). İkincisi Marra məxsusdur (Kartvel dilləri semit dillərinə yaxın qohumdur – 1888-1908-ci illər), üçüncü kəşf "Sonant sistemləri" əsərində təqdim edilmişdir..." (səh.62).

"1%-ə əsasən dil qohumluğu" nəzəriyyəsi mənşəcə ən müxtəlif dilləri bir genetik ailədə birləşdirmək üçün qeyri-məhdud imkanlar yaradır.

¹ Г.Ахваледиани. Начало дороги в мир... "Литературная Грузия", 1968, № 11, стр. 4.

Bu prinsip ilkin əlamətləri ikinci dərəcəli, alınma əlamətlərdən fərqləndirməyə imkan vermir. Bu, tanışlıqdan doğan qohumluqdur!

Kartvel dilləri yüzə ilin içində hind-Avropa dillərindən "törəyib inkişaf etmiş", sonra semit dilləri ailəsinə pənah aparmış və nəhayət, yenə hind-Avropa dillərinin ağışuna qayıtmışdı: (morfologiyanın aqlütinativlik prinsipi bir qədər əvvəl kartvel dillərini altay dillərinə yaxınlaşdırmağa imkan verirdi).

Hind-Avropa, yaxud altay dilləri ailələri barədə müdrik tövrlə nitq irad edənləri dinləyəndə Mark Tvenin "Mən kənd təsərrüfatı qəzetini necə redaktə edirdim" məqaləsi yadıma düşür. Hekayənin qəhrəmanı alimənə üslubu təqlid edərək öz abunəçilərinə aqronomiya elmindən faydalı məlumatlar verirdi: "Balqabaq – noxudu nəzərə almasaq, şimalda bitən portağalkimilərin yeganə yeməli növüdür".

Altay dilləri ailəsi də hind-Avropa dil "icmasının" nümunəsi əsasında yaradıldı. Mövcud nəzəriyyəyə görə, müasir hind-Avropa və türk dilləri İsanın zühurundan az əvvəl yaranmışdır! Başqa sözlə desək, bu dillər bizim günlərə qədər təxminən eyni bir zaman məsafəsi keçmişdir. Deməli, bu halda hind-Avropa dilləri kimi türk dilləri də əsrlər ötdükə bir-birindən kəskin fərqlənməli idi. Lakin türk dillərində əsas söz fondunu lüğət tərkibindən fərqləndirmək olduqca çətindir.

Əksər türk dilləri istər lüğət tərkibinə, istərsə də qrammatik cəhətdən bir-birinə tam uyğun gəlir. Bəs bu möcüzəni necə izah etməli? Bu sualı birinci N.Y.Marr ortalığa atdı. Sitatın böyüklüyünə görə üzr istəyirəm. Buradakı bəzi müddəalar bəlkə də köhnəlib, lakin onun meydan emosiyalarının məğzi maraq doğurur:

"...türk dillərinin mənşəyi nəinki aydınlaşdırılmayıb, bu məsələyə heç toxunulmayıb da. Türk dillərinin genezisi, yəni mənşəyi məsələsi əslində heç vaxt və heç kəs tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilməyib. Hamıya bəllidir ki, türklər Asiyanın dərinliklərindən baş alıb gəlirlər. Deməli, elə orada da yaranıblar. Ədəbi fəallıqları ilə türklər VI əsrdən bəllidir, çinlilər isə ondan min il əvvəl də türkləri beləcə tanıyırmışlar, elə bunun da əsasında mütəxəssislər bizi öyrədirlər ki, türk dilləri öz konservatizmi ilə seçilir, belə ki, VI əsrə aid abidələr müasir dövrdə mövcud olan dialektləri özlərində əks etdirirlər. Belə çıxır ki, türk dilləri min üç yüz il ərzində demək olar dəyişilməyib. Onu da nəzərə alaq ki, türk dilləri öz təbii mühafizəkarlığını əvvəlki minilliklərdə də hifz edə bilirdilər, yəni çinlilərin "zəhmət çəkib" onlar haqda məlumat verdikləri dövrdə də, ondan qat-qat qədim dövrlərdə də.

Bu belədir. Hələ o da məlumdur ki, *əsl izahın olmamasına görə bu səbəb başqa dillərlə də tətbiq edilir*. Məşhur dilçi Kanqran çinlilərin dilə münasibətlərindəki mühafizəkarlığı barədə tam ciddiyyətlə yazırdı: "Qədim dilin qalmasının əsas səbəbini Çindəki ənənənin yenilməz gücündə axtarmaq lazımdır". Lakin dillər təbiətin məhsulu deyil, dillərdə təbiətdən alınma xüsusi cəhətlər yoxdur, hətta konservatorluğun da öz tarixçəsi var. Bir sözlə, türk dillərinin mənşəyi məsələsi çoxdan həlli çatmış elmi problemdir, dilin öyrənilməsində və onun tam dərkində bunsuz irəli bircə addım da atmaq mümkün deyil. Necə ki, türklərin kütləvi surətdə Asiyada yaşadığı faktı (əslində heç bunu da demək olmaz) əsasında məhz Asiyanın onların əcdad vətəni olması ideyası ilə elmi cəhətdən razılaşmaq olmaz...

Aydın məsələdir ki, türklərin və türk dilinin yaranması və inkişafı taleyi ilə müqayisədə bəşəriyyətin tarixi yaddaşının

çox qısa bir dövrünə aid olan faktın əsasında Asiya türklərin ana kök vətəni kimi qəbul edilə bilməz".

Bu inandırıcı dəlillərdən sonra o belə bir nəticəyə gəlir: "Deməli, türkoloqların ümumi rəyinə görə, türk dillərini fərqləndirən belə statik vəziyyətə və konservatorluğa nail olmaq üçün bu dillər böyük bir ictimai fəaliyyət və dinamik dil yaradıcılığı prosesindən keçməli idi".¹

N.Y.Marr bu əsərində, həmçinin türk dillərinin öyrənilməsində hind-Avropa dilçiliyinin metafiziki metodlarının tətbiqinə qarşı çıxaraq yazırdı:

"Bu ki quyudur və hind-avropaçıların quyusundan bununla fərqlənir" ki, hind-Avropa dilçiləri öz sahələrində çox dərin qatlara gedib çıxıblar və indi bu yoldan dönmək istəsələr də öz dahilərini yerlə yeksan etmədən buna nail ola bilməzlər, öz dil sistemlərinin dərinliyinə nüfuz etməyə macal tapmamış türkoloqların quyusu arasında bir ümumi cəhət var: hər ikisinin metodu formal xarakter daşıyır; dilçi-türkoloqlar canlı və zəngin materiallar ümmanında səslərin maddi reallığından, heç vaxt etibarlı dayaq olmayıb, ələlxüsus, türklərin ayağı altında ləngər vuran doğuluş yerindən beşəlli yapışaraq, zəngin türk nitqini türklərin, yaxud öz sosial ənənəsinə sadıq olan digər qohum xalqların nə təsərrüfat, nə də ictimai həyatı ilə üzvi surətdə əlaqələndirə bilmirlər".²

Formal metodun "oyunlarını" müşahidə edən N.Y.Marr yazırdı: "Elmi baxış – bu aydındır, bəs onda "siyasəti", bəli, məhz "siyasəti" necə başa düşək? Mən bilmirdim ki, alim ən əvvəl strateq, siyasətbaz, diplomat və yalnız bütün bunlardan sonra alim olmalıdır, yəni müəyyən sosial biliklərin yaradıcısı və daşıyıcısı, yenilik havası ilə şüurları oyadan, bilikləri vicdanla şərh edən bir şəxs olmalıdır ki, onun da bir borcu

¹ Н.Я.Март. *Избранные работы*, т. IV, М., 1937, стр. 184-186.

² *Yenə orada, səh. 144-145.*

var: mövcud biliklərimiz çərçivəsində ya lap əvvəllərdə bilinən, lakin hətta alimlərə də bəlli olmayan, ya da lap indicə məlum olan şeylər barədə utanıb-çəkinmədən danışmaq.

Hətta çılpaq kralın vəziyyəti kimi rüsvayçı mənzərədən danışmalı olsa belə, o bunu cəsarətlə söyləməlidir, – kralın çılpaq olduğunu hamı görürdü, amma di gəl, müdriklərdən heç kəs bunu deməyə ürək eləmir, axırda "uşaq" deməli oldu. Həqiqəti həmişə müdriklər söyləməz ki! Elə məqam yetişir ki, alim gərək uşaq olmaqdan da çəkinməsin".

Çılğın Marrın söylədiklərindən bir çox illər ötsə də vəziyyət dəyişməmişdir. Əgər türk dillərinə kifayət qədər diqqət yetirilsəydi, o vaxt dilçilik və tarixin bir çox puç əfsanələri öz yerini həqiqətə verərdi. Bəlkə də o vaxt humanitar elm bir boy da dəqiq elmlərə yaxınlaşmış olardı. Lakin nə qədər ki, hindavropaçılar türk dillərini hind-Avropa imperiyasının ucqar əyalət şivələri hesab edirlər, nə qədər ki, türkoloqların özləri dayə köməyi olmadan şalvarlarını əyinlərində saxlaya bilmirlər və öz möhtərəm müəllimlərinin təhqiredici "həqiqətlərini" tutuquşu kimi təkrar edirlər – biz öz evimizdə gözübağlı dolaşacaq və alınımızla tanış künc-bucağı döyəcəyəyik.

YURTA VƏ LUVR

Hind-Avropa dilçiliyinin sonbeşiyi olan türk dilçiliyi ilk dövrlərdə öz "ata-anasının" məqsəd və metodlarını kororanə təkrar edirdi. Səhvlərini də həmçinin. Hindavropaçıların özləri bəzi səhv təsəvvürlərdən çoxdan imtina ediblər. Türkoloqlar isə bu səhvləri bir az da dərinləşdirirlər. Hər iki elmin ilkin mərhələsində ümumi cəhətlər çoxdur:

1. Hind-Avropa dilçiliyi qədim hind yazılı abidələrinin dilinin (sanskrit) tədqiqindən, türkologiyanın tarixi isə Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin öyrənilməsindən başlanır.

2. Sanskritə aludəçilik hindavropaçıları yanlış nəzəriyyəyə gətirib çıxardı: onlar sanskriti hind-avropa dili elan etdilər. Bu nəzəriyyəyə görə, sanskrit normalarından fərqlənən Avropa dillərinin bütün normaları sanskritin təhrif olunmuş törəməsi hesab edildi.

G.Benfey və Fr.Bopp iddia edirdilər ki, əcdad hind-Avropa dilində cəmi üç sait (a, i, u) olub, çünki sanskritin mətnlərində məhz həmin saitlər qeydə alınıb.

Sonralar (hələ XIX əsrdə) palatalizasiyanın kəşfiylə əlaqədar sübut edildi ki (Kollits), ana hind-avropa dilində iki sait (e, o) çox olub və yalnız sonralar (sanskrit dövründə) iki sait "a" saitini əmələ gətirib. Bu, hind-avropa dilçiliyində elmi metodun ilkin mərhələnin empirizmi üzərindəki ilk qələbəsi idi.

Orxon-Yenisey abidələrinin dili (VII əsr) türk sanskriti sayılır. Onun inkişafı isə Şərqi Türkünstan abidələrinin dilində (X, XI, XIII əsr) izlənilir. Onun dil normaları müasir oğuz-qarluq-uyğur qrupunda (türkmən, Azərbaycan, türk, özbək, uyğur) hifz olunmaqdadır.

Təxminən yüz il əvvəl İ.Qruntsel belə bir fərziyyə irəli sürdü ki, ilk çağlarda türk dillərində üç sait olub (a, i, u) (Türkologiyada köhnəlmiş ideyaların necə yaşarı olduğunu ən azı ondan bilmək olar ki, bu gün də Qruntselin ardıcılıları az deyildir. Məsələn, M.A.Çerkasski 1965-ci ildə yazırdı ki, türk vokal sistemi üçbucaqlı idi (i, a, u), sonralar Orxon dövründə dördüzvlü olmuşdu (i, a, u, ü). M.A.Çerkasskinin son modelinin xeyrinə olan başlıca və yeganə dəlil ondan ibarətdir ki, Orxon-Yenisey abidələrində həqiqətən də cəmi 4 sait işarəsi var. Lakin hələ (25 noyabr 1893-cü il) V.Tomsen

müəyyən etmişdi ki, bu dörd işarə müxtəlif kontekstlərdə o dövürün dilində olan 8 sait səsi ifadə edirmiş).

Gördüyümüz kimi, hind-Avropa və türk dilçiliyinin ilk dövrlərində ümumi cəhətlər və oxşarlıqlar az deyildi. Fərq orasındadır ki, hind-Avropa dilçiliyinin və türkologiyanın sonrakı inkişaf xətti bir-birinə uyğun gəlmədi. Birincisi dikinə qalxmaqda davam etdiyi halda, ikincisi yerin səthi ilə paralel gedir, bəzi məqamlarda isə iməkləyərək, yerdən seçilmirdi. Türkologiya beləcə, ibtidai elm, hind-Avropa dilçiliyinin ögey övladı olaraq qaldı. XX əsr türkologiya elmində hələ də Radlov və Tomsenə bərabər alim yetişməyib. Türkologiya hələ də donuq və yarımçıq elm sahəsi olaraq qalır. Tomsenin kəşflərindən üzü bəri, türk dilini idarə edən fonetik qanunlardan bircəciyi də təsvir və şərh edilməyib.

Hind-Avropa dilçiliyində on illər boyu "e" hərfi üzərində mübahisə gedib. Qeyd etdiyimiz kimi, Fr.Bopp və digərləri iddia edirdilər ki, kök dildə "e" hərfi olmayıb, çünki sanskritdə və digər hind-İran dillərində bu hərfə təsadüf edilmir. Nəhayət, palatalizasiya qanununun sayəsində müəyyən edildi ki, sanskritdən əvvəl "e" varmış, lakin onu sanskritdə "a" hərfi sıxışdırıb çıxarıbmış. Türkologiyada isə "e" haqda mübahisə hələ təzəcə qızışır, belə ki, nə Orxon-Yenisey abidələrində, nə də uyğur yazılarında "e" aşkar edilməmişdi, buna görə iddia edilirdi ki, həmin sait yerli-dibli olmayıb, bu hərf sonralar "ə" hərfi əsasında yaranıb.

Yunan filosofları hərdənbir özlərinə sual verirdilər: "Görəsən, mən səbəblə nəticəni qarışıq salmıram ki?" Bu sual yunan fəlsəfəsinin və təbiətşünaslıq elmlərinin inkişafına təkan və istiqamət verirdi. Lakin türkoloqların ağına da gəlmədi ki, heç olmasa nəzəri cəhətdən bu iki məchul kəmiyyətin (ə>a, e>ə) yerlərini dəyişib, bundan nə alınacağına

baxsınlar. Bu, türk fonetikasi və morfologiyasındakı bir sıra dolaşıqlıq, məntiqsizlik və qanunsuzluqları izah edə bilərdi. Bəzən nüfuzlu alimlərin hədsiz düzgün müddəası elmi sürətdən salır, ləngidir, açıq-aşkar məntiqsiz, nəzəriyyənin bütün binasına zidd olan müddəası isə gözlənilmədən elmə təkan verib, onu irəliyə aparır.

A.M.Şerbak¹ bir neçə yüz praformanı (yəni ana türk dili sözlərini) bərpa etmişdir. Bu sözlərin heç birində "e" yoxdur. Təkcə vokalizmi ilə deyil, konsonant əsasları ilə də onlar Orxon-Yenisey formalarını (başqa sözlə desək, oğuz-qarluq formalarını) xatırladır. Müasir dillərdən türkmən dili nümunə götürülmüşdür. A.M.Şerbakın dediyindən belə çıxır ki, tarixdən öncəki dövrlərdə türklərin hamısı türkmən dilində danışmışlar. Son əsrlərdə onların bir qismi bundan uzaqlaşmış, nəticədə qırpaq və Sibir dilləri yaranıb inkişaf etmişdir.

...Bir çox müasir türk dillərində uzun saitlər mövcuddur. Çox qədim dövrlərdə də bu saitlər olmuşmu? XIX əsrin türkoloqları bunu inkar edərək belə düşünürdülər ki, bu, sonrakı hadisədir. E.D.Polivanov (1924-cü ildə) ilkin (yaxud əcdad türk) uzun saitlərin sonradan yaranması gümanının xeyrinə bir neçə inandırıcı dəlil gətirmişdir. O qeyd etmişdir ki, əcdad türk uzun saitlərinin bərpası zamanı türkmən-yakut paralelləri nəzərə alınmalıdır. A.M.Şerbak bu ideya və metodu şəksiz qəbul etmişdir. Həqiqətən də türkmən və yakutlar kökdən, yəqin ki, çoxdan ayrılmışlar. Əgər onların dillərində hansısa ümumi cəhətlər qalmışsa da, bunlar, heç şübhəsiz, çox qədim dövrlərə aid olmalıdır. Başqa cür ola da bilməzdi. A.M.Şerbak platformaları belə bərpa edir: *ur* –

¹ *A.M.Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. Şerbakın monoqrafiyası sovet türkologiyasında bu mövzuda yazılmış ilk ümumiləşdirilmiş işdir. Onun nəticələri türk dilçiliyinin sonrakı inkişafına əsaslı təsir göstərə bilər.*

arıqlamaq, yorulmaq (yakut), *aar* (türkmən dilində) – deməli, kök türk dilində – *aar* imiş; *us* – iş (yakut), *uş* (türkmən), deməli, *uş* (kök türk dilində), *aas* – aşmaq, tökmək (yakut), *aaş* (türkmən), *aaş* (kök türk) və s.

Əcdad türk uzun saıtləri məsələsi bu cür qətiyyətlə həll edilə bilməz, əvvəlcə əks dəlillərə cavab tapılmalı, qədim türk sanskritinin (Orxon-Yenisey mətnləri) göstəriciləri nəzərdən keçirilməlidir.

Qədim hind və İran yazı sistemlərində uzun və qısa səsləri göstərən işarələr olsa da, incə və qalın saıtləri bildirən işarələr yox idi. Çünki həmin dillərdə bu cür keyfiyyət bölgüsünə ehtiyac qalmamışdı. Bu baxımdan Orxon-Yenisey yazısı çox nadir hadisədir. Dünya əlifbaları sistemində bu yeganə yazıdır ki, hərfləri "qalın səs" – "incə səs" prinsipi üzrə təsnif edilmişdir. Çünki belə bir bölgü türk dillərinin xislətindədir və bu da yazı yaranışı zamanı nəzərə alınmalı idi. Lakin türk dillərində uzun saıt və samitləri bildirən işarələr yoxdur. Əgər uzun səslər deyək ki, İran dillərində olduğu kimi həmin dövrün türk dilləri üçün də səciyyəvi olsaydı, heç şübhəsiz, Orxon-Yenisey yazısı bu vəziyyəti özündə əks etdirərdi. İnamlı demək olar ki, hər halda VII əsrdə oğuz-qarluq dilləri üçün uzunluq xas deyilmiş. Bu, sonrakı dövrlərdə meydana gəlmişdi. Və bu "zühurun" öz səbəbləri var. Qəribəsi odur ki, dilçi-fonetoloq bu aşkar səbəblərə lazımi diqqət yetirməmişdir. Öz növbəsində bunun da səbəbi oğuz-qarluq xalqları tarixinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindədir.

Hind-Avropa nəzəriyyəsinin başlıca qüsurlarından biri o idi ki, hind-Avropa dilləri ümumdünya qlotoqonik sistemindən təcrid olunmuş şəkildə araşdırılırdı. Hind-Avropa dilləri guya türk, uqro-fin və digər dillərdən asılı olmayaraq inkişaf etmişdilər.

N.Marrın yeni nəzəriyyəsi hindavropaçıların bu məhdudluğuna qarşı etiraz idi. Lakin, təəssüf ki, onun metodları dünya dilləri arasında köklü əlaqələrin olması haqqındakı mahiyyətə ədalətli ideyanı gözdən salmışdır. Türkoloqlar hələ ki, slalomçular kimi türk dillərini tarixin sərt yamaclarıyla bayraqçılara toxunmadan apara bilirlər. Onların dediyindən belə məlum olur ki, türk dilləri hind-İran, semit, uqro-fin dillərinin heç bir təsirinə məruz qalmayıb (bəzən belə təsir sözdə etiraf edilir, lakin bu təsirin cüzi olduğu göstərilir və sonrakı dövrlərə aid edilir, məsələn, tacik dilinin özbəkcəyə təsiri). Dilin tarixinə bu qeyri-tarixi baxışın nəylə nəticələndiyini A.M.Şerbakın kitabı nümunəsində görmək olar.

Oğuz-qarluqlar təkcə son minillikdə (elmin izləyə biləcəyi zaman daxilində) bir neçə mədəniyyət və dinin təsiri altında olmuşlar: buddizm, manilik, Suriya xristianlığı, atəşpərəstlik, müsəlmanlıq. Bu dinlərin hər biri öz yazısı, incəsənəti, məişəti, etnosu və dili ilə təşrif gətirirdi. Hind-İran-Ərəb faktoru oğuz-qarluq xalqlarının mədəniyyətinə və yaşayış tərzinə əsaslı təsir göstərmişdir. Hind dili və yazısı (brahmi də, İran dili və əlifbası da – soğdi), ərəb dili və yazısı da "e" hərfini qəbul etmir (onu "ə" ilə əvəz edirlər və əksinə, uzun saitləri "bəyənilər", yəni müasir oğuz-qarluq dilləri qıpçaq dillərindən məhz bu xüsusiyyətləri ilə fərqlənir). Təkcə elə ərəb dili ötən min ildə qısa "e"-yi və uzun saitləri kimə desən, sevdirə bilərdi. Quran da, ərəz da oğuz-qarluq dillərinə öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan şairi və alimi Rəsul Rza yazırdı ki, *ərəzdan istifadə Azərbaycan dilinə böyük ziyan vurmuşdur, onu külli miqdarda ərəb və fars sözləriylə zibilləmiş, bəzi hallarda isə xalis Azərbaycan sözlərinin də təbii ahəngini pozmuşdur.*¹

¹ Рәсул Рза. Нарушение канонов. "Вопросы литературы", 1972, № 2.

Şair Rəsul Rza etiraf edir ki, əruz Azərbaycan sözlərinin "təbii ahəngini" təhrif edir. Türkoloq A.M.Şerbak isə sübut etməyə çalışır ki, bu uzunluq əcdad türk dilinə və deməli, bütün türk dillərinə xas imiş. Və əgər bunların bəziləri (məsələn, qırpaq dilləri) hazırda uzun saitləri saya almırsa, bu yalnız ona dəlalət edir ki, həmin dillər nisbətən gec yaranmışlar. Beləcə, alınma yad kəmiyyət göstəricisi alimlərin qələmi sayəsində əsas, ilkin əlamətə çevrildi. Bununla da türk dilləri tarixinə baxış əsaslı surətdə təhrif edildi (Sibir dillərinin yakut, tuva, xakas, qırğız dillərində mövcud olan uzun səslər Monqolustanın "budda" dillərinin təsiriylə izah edilə bilər. Hər halda, bu cəhətləri nəzərə almadan türk dillərindəki uzun səslərin mənşəyi məsələsini araşdırmaq qeyri-mümkündür).

Qırpaq xalqları buddizmi qəbul etmədilər, iranlıları (zərdüştilik) və ərəbləri Deşti-Qırpaq sərhədlərində saxladılar və əsrlər boyu onları yaxına buraxmadılar. Köçərilərin Hind-İran-Ərəb xalqları ilə ünsiyyəti olduqca qısa bir dövrü əhatə etdiyindən onların dili əsaslı təsirə məruz qalmadı. Köçərilər öz dinlərini (tenqrilik), məişətlərini (köçəri), mədəniyyətlərini, musiqi və pəeziya formalarını qoruyub saxlaya bildilər, dilləri də olduğu kimi qaldı: "e" və "qapalılıq". *Yalnız son yüzillikdə İslam dini Çölə yol tapa bildi. Və artıq özünü bürüzə verməkdədir:* qazax dilində "ə" peyda olub, bəzi süni uzun samitlərə meyil yaranıb (ketti, getti, jattı). Orxon-Yenisey mətnlərində belə hallara rast gəlinmir. Qrammatik proseslərdə "tt" geminat samiti vacib olanda da, onlar bundan qaçırdılar. Müqayisə et: bartım, aldım, urtım, kırtım (Gültəkin), bititdim (Tonyuquq). İndi isə oğuz-karluqlar ehtiyacı olmayanda da süni uzunluq yaradırlar (səkkiz, tokkuz, etti, aşşı, ıssık), qazaxlar hələ də "11" geminat samitindən qaçırırlar, "l"-dən

sonra həmişə başqa samit gəlir (koldar, kuldar, kolder): alla – alda, mulla – molla. Qana işləmiş şərti refleks özünü göstərir. Lakin eyni zamanda: muxabbat, maxammat deyirlər. Halbuki hələ XIX əsrdə uzun "mm" samiti – "mb" kimi tələffüz edilirdi (Maxambet – Mambet; tamma – tamba, tanba; kummes – günbes). Maraqlıdır ki, yunanlar da semitlərin uzun "m" samitinə eynən bu cür yanaşırdılar. Onlar öz yazılarını finikiyalılardan hərf adları ilə birgə mənimsəmişdilər. "L" – "lammad" adlanırdı. Yunanlar bu yad sözü "lambda" şəklində tələffüz edirdilər. "Mb" refleksi müasir Avropa sözlərində də müşahidə edilir: "lampa", "şompol", "kumpol" (kupol) və s.

...Uzun səslər heç də bütün hind-Avropa dilləri üçün səciyyəvi deyil. Yunan və latın dillərində bunlar semit dillərinin təsiri altında peyda olmuşdur. Germanlarda latın dilinin təsiriylə. Beləcə, qotlar uzun saitləri mənimsəyərək, onları diftonqlaşdırırlar: aa>ay, ni>iy. Semitlərin uzun saitləri də qədim Ön Asiyada mövcud olan bəzi qeyri-semit dillərində eynən bu cür reaksiya doğururdu. Məsələn, xürrit dilində. Bu qanunauyğunluğu uzun sait və diftonqla qurulan formaların dayanıqlığı sayəsində müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Uzun saiti olan hər bir formanın diftonqlu dialekt variantı var: ay – aa, ey – ee. Qıpçaq dillərində də morfoloji proses zamanı peyda olan uzun süni saitlərin yerində diftonq yaranır. Məsələn, qazax dilində feili sifətin indiki zamanı +a imperativindən əmələ gəlir. Əksər hallarda, imperativ bu saitlə qurtarır və bu əlavə formant uzun süni saitin (a+a) yaranmasına səbəb olur – söy-sölä, soyle + e>soyley – söy-lərkən. Borla – təbaşirlə boya; borla + a > borlay – təbaşirlə yazarkən və s. Bu qanunauyğunluğu bilmədən və türk səslərinin ilkin uzunluğunu təsdiq etməklə biz qədimliyi

modernləşdirmiş oluruq. Türk dillərində alınma uzun səslər üç yolla həyata keçilir:

1. Uzun sait > *diftonq*
2. Uzun sait > *qapalı*
3. Uzun sait = *uzun sait*.

Üçüncü üsul birinci iki üsula nisbətən gec normaya çevrilib, özü də türk dillərinin hamısında yox. Uzun səslər qərbi türk dillərinə Quran və əruzun, şərqə türk dillərinə isə monqolların sayəsində yol tapıb. Və uzun səslər norma halını alandan sonra ilkin qısa saitlər də artıq uzun saitlər kimi tələffüz olunmağa başlayır. İstisna: qırpaq dillərində yalnız bir uzun sait işlədilir – "u", qalanları diftonqlaşır. Lakin bəzi lüğət nümunələri sübut edir ki, uzun "u" bəzən diftonqla maddiləşir: *tuu* – 1) doğmaq, doğrulmaq; 2) təvəllüd bayramı. Öz üzərinə ikinci leksik mənanı qəbul etmiş "tuy" variantı da qalmaqdadır. Türk sözləri praformalarının bərpası zamanı biz bu cəhətləri nəzərə almışıq.

CƏDVƏLƏ DAİR

Çox istərdim ki, Şumer-türk əlaqələri barədəki məqaləni bizim bu fərəhsiz zəmanədən yan keçərək, sakit bir ahənglə, bax elə bu səhifədəncə başlayam. Ancaq nə əfsus ki, türko-logiyada heç olmasa ümumi problemləri meydana çəkmədən ən kiçik məsələni belə həll edə bilməzsən.

Şumer və türk dillərini əvvəllər də müqayisə etmişlər (Hommel).

İki metodoloji səhv:

1. Nəyin bahasına olursa olsun genetik qohumluğu sübut eləməyə *çalışıblar*;

2. Sözlüyün ən müxtəlif sahələrindən götürülmüş az miqdarda, təxminən 10-15 söz müqayisəyə çəkilib.

Nəticəsi: Hommel gülüş hədəfinə çevrildi. Hazırda onun cəhdi qeyri-elmi müqayisədən doğan qeyri-elmi nəticələrin klassik nümunəsi kimi təqdim edilir. Doğrudur, bu halda büsbütün başqa nöqsanlar göstərilirdi. Deyilirdi ki, Hommel Şumer dil nümunələrini müxtəlif türk dillərindən götürülmüş sözlərlə müqayisə etmişdir: əslində isə prafomal tutuşdurulmalı idi. Hommelin tapıb müqayisə etdiyi sözlər az miqdarda olduğundan türk sözlərinə təsadüfən də uyğun gələ bilərdi.

Biz Hommelin məğlubiyyətinin səbəblərini nəzərə alaraq, sözlüyün müxtəlif sahələrinə aid ayrı-ayrı sözləri deyil, leksemaların semantik yuvalarını tutuşdurmağı təklif edirik. Şumer leksikasını qruplar üzrə cəmləşdirib, onları müvafiq türk terminləri qrupları ilə müqayisə etdikdən sonra bu uyğunluqların ən çox iki bölməyə – a) Allah və b) İnsan bölmələrinə aid olduğunu gördüm.

Məna-forma oxşarıqları və fərqlərinin sistem yaratması təsadüfə istisna edirdi və əksər hallarda əvvəldən nəzərdə tutduğum asılılığın tam əksini sübut edirdi: bu iki qrupdan olan bir çox şumer sözləri türk sözlərindən asılı idi! Bundan da təəccüblüsü o idi ki, alınma şumer sözləri türk dillərində indiyədək qalmaqda olan və geniş təsvir edilmiş dialektik xüsusiyyətləri özündə əks etdirirdi. Bu o demək idi ki, şumerlər hər hansı bir türk toplumu ilə deyil, bir neçə türk tayfası ilə ünsiyyətdə olmuşlar. Bir şey də aydınca nəzərə çarpırdı: türklərlə ünsiyyət dönə-dönə, müxtəlif zaman qatlarında olmuşdu. Tərtib etdiyimiz cədvəldə "köhnəlmiş" türkizmlər də vardı, öz şəklini dəyişməyə macal tapmamış "yeni" türkizmlər də.

Semantik yuvaların müqayisəsi mühüm bir suala – Şumer və türk dilləri qohumdurlarmı – sualına da dürüst cavab verirdi.

Bəli, qohumdurlar, lakin genetik cəhətdən yox.

Bu iki dil müasir özbək, dunqa, malay, çərkəz, urdu, İran, osetin və ərəb dillərinin bir-biriylə qohum olduğu qə-dərində qohumdurlar. Belə qohumluğu mədəni qohumluq da adlandırmaq olar. Bunlar bir dinlə şərtləşdirilmiş eyni bir mədəni federasiya – ittifaqın dilləridir.

Lakin dillərin ən qədim mədəni qohumluğu ilə sonrakı mərhələlərdəki mədəni qohumluğu bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Əgər ikinci təsadüfdə dillər artıq zənginləşmiş, bütün qatlarda kamilləşmiş halda əlaqəyə girir, buna görə yalnız kult leksikasını (Allah sinfi) və ayrı-ayrı mədəniyyət terminlərini mənimsəyirlərsə, mədəni qohumluğun ən erkən çağlarında, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən dillərin təzəcə təşəkkül tapdığı dövrdə onların daha çox diffuziyaya uğradığı güman edilir. Bu dövrdə İnsan, Təbiət, Mədəniyyət (saylar və s.) qruplarının leksikası mənimsənilir.

Mənim fikrimcə, türk dilləri ən qədim dövrlərdə şumer və monqol dilləriylə, çox-çox sonralar isə ərəb dili ilə mə-dəni qohumluq əlaqələrində olmuşdur. Özü də sonrakı mə-dəni təsir qədim təsirin nəticələrini heç də büsbütün aradan götürə bilməmiş, bir növ yeni qat yaradaraq, onu görünməz etmiş, arxa plana sıxışdırmış, lakin dediyimiz kimi, məhv edə bilməmişdir. Dilin bu qəribə xüsusiyyəti (çoxqatlılıq) qazax dilindəki Alla-Tenqri terminində özünü göstərmişdir. Türk köçəriləri Vahid, Bölünməz Allahı belə adlandırırlar (Allahın adı təhrif edilmir; dini terminlər hər bir lüğətdə leksikanın ən dayanaqlı sinfidir).

Biz bu məqamları nəzərə alaraq, şumer və türk sözləri arasındakı qeyri-təsadüfi uyğunluqların cədvəlini tərtib etmək qərarına gəldik. Onu da deyim ki, zirzəmidə saxladığım Şumer qeydlərimin böyük bir qismi tələf olduğundan mən mükəmməl şumer-türk sözlüyü yaratmaq kimi romantik bir fikirdən imtina etməli oldum. İtirdiklərimi bərpa etmək istəsəydim, gərək daha bir neçə il Moskva və Leninqrad kitabxanalarında qapanıb qalaydım. Doğrusu, iyne ilə gor qazımaq məni bezikdirmişdi. Mən xasiyyətə kəşfiyyətəyəm, mənimki odur ki, fərz olunan yatağın yerini marşrut xəritəsində qeyd edəm və tərkibində neft zərrəcikləri olan su şüşəsini laboratoriyaya analizə verəm. Neft ehtiyatlarını tədqiq eləməyə, onu istismara hazırlamağa isə hövsələm çatmır. Axırda çıxış yolu tapıldı. Aşkar etdiyim dil uyğunluqlarının təsirini gücləndirmək məqsədilə mən bilərəkdən, Şumer materialını Ön Asiyanın ölü dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis İ.M.Dyakonovun məqaləsində göstərilən sözlərlə məhdudlaşdırdım. Bunu mənə "Şumer dili" məqaləsində müəllifin gəldiyi son nəticə məcbur elədi: "İndiki bilik səviyyəimiz bizə imkan vermir ki, şumerlərin qrammatik formantlar materialını, eləcə də əsas lüğət fonduna daxil olan saylar, qohumluq terminləri, bədən üzvlərinin adları və s. bu kimi materialları digər dillərin müvafiq materialları ilə müqayisə edib, dil uyğunluqlarını aşkara çıxaraq. Yəqin bu onunla əlaqədardır ki, şumer dilinin ilkin fonetik sistemi saitlərin assimilyasiyası və son səslərin itirilməsi üzündən xeyli dağılıb, "ütülənib". Buna görə hazırda şumer dili təcrid olunmuş dil hesab edilir və onun heç bir başqa dillə qohumluğu müəyyən edilməyib".¹

¹ И.М.Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1969, стр. 84.

Yanlıf fikirdir. Hətta indiki bilik səviyyəmiş də, İ.M.Dyakonovun məqaləsindəki leksik material da bizə *şumer dilinin hazırda yaşamaqda olan türk dilləriylə mədəni qohumluğunu sübuta yetirməyə imkan verir.*

İ.M.Dyakonov nümunə olaraq, yüzdən bir qədər çox şumer sözündən istifadə etmişdir. Mən 60 sözün üzərində dayanmışam. Bəs nə üçün, deyək ki, 50, yaxud 80 söz yox, məhz 60 söz? Şumerdə ən yüksək say rəqəmi 60 olub. Son hədd ədədi bunlar idi – 60, 60x60, 60x60x60 və s. Altmışlıq say sistemi ənənəsi də buradan doğur: dəqiqə – 60 saniyə, bir saat – 60 dəqiqə, çevrə – 360 dərəcə və s.

Düşündüm ki, bu simvolikaya əməl eləsək, tale bizə yar olar. Qoy bu ilk 60 sözün arxasınca başqaları 60 və 360 dəfə çox söz tapsınlar. Lakin mənim əqidəmcə, dənizin dadını bilmək üçün Sakit okeanı heç də dibinəcən içməyə dəyməz, küləyin uzaqlardan qovub gətirdiyi bircə damla şor da kifayətdir.

60 SÖZ

(Şumer və türk leksikasının qısa müqayisəli cədvəli)

QEYD 1. Əsasən Tanrı və İnsan qruplarının leksikası müqayisə edilir. Bu qruplar arasında dəqiq sərhəd çəkmək heç də həmişə mümkün olmur. Məsələn, nəsil terminlərini, yer, dağ, günəş adlarını hansına aid edəsən? Qədim insan öz yaranış sirrinə pərəstişlə yanaşırdı və bu sirri anlamağa çalışaraq, onu yetirmiş torpağa da, oda da, qadın – anaya da sitayiş edirdi: insanlar və hadisələr tanrılardan törəmiş sayılırdı.

2. Şumer sözləri əlifba sırası ilə deyil, semantik yuvalarla verilib.

3. Praformalar ulduzcuqlarla göstərilib. Şumer bölməsində İ.Dyakonovun təklif etdiyi praformalar bir ulduzla, bizim təklif etdiklərimiz isə iki ulduzla qeyd olunur.

4. Cədvəlin türk bölməsində canlı türk şivələrində qeydə alınmış variantlar mötərizədə verilib. "Ümumtürk" qeydi əksər türk dillərində işlədilən sözlərə aiddir.

5. Şumer bölməsində mötərizədə sözün yazılış variantları verilib.

İNSAN QRUPU

Şumer dili	Türk dillərində
1. Ada – ata	ATA (ADA) – ata (ümumtürk)
2. AMA – ana	AMA (ABA, ANA, ANA) – ana (ümumtürk)
3. AMAR – bala, buzov Akkad dilində MAR oğul	* MARA (MALA, BALA, PALA) – bala. Mürəkkəb sözlərdə ahəng qanununa tabe olur: Nİ-MƏRƏ – nəvə; ŞE-BƏRƏ – nəticə
4. TU – doğmaq 4 b. TUD – doğmaq 4 c. TUM – tumlamaq 4 ç. DUMU – bala, nəsil	TUU (TUĞU, TUVU, TURU) – doğmaq (ümumtürk), TU (TUĞ, TUV, TUR) – doğ; doğul TUD (TUĞD, TUVD, TURD) – doğdu; doğuldu TUMA – doğulma; nəsil vermək (ümumtürk) TUMA – bala; nəsil, törəmə (ümumtürk)
5. TİR (TİL, Tİ) – həyat 5 b. TİR (TİL, Tİ) – ox 5c. Şİ (Zİ) həyat, can, ruh Tİ (Dİ)	TİRİK (TİRİ, DİRİ) – diri (ümumtürk) TURUK – diri TURU – yaşamaq TİRİK silah, ox (saqayca). Qalan dillərdə TİR kökü – iti; deşmək; keçirmək; dəlmək və s. mənalarda işlədilən nəhəng söz yuvası əmələ gətirir. Şi (Ü, İ, Cİ, Zİ) – insanı bildirən şəkilçi (ümumtürk)

6. KİR-SİKİL –bakirə qız	SİKİL KIZ. Qədim türk poetik dilində sabit birləşmələrdir.
7. SİKİL – təmiz* * SİLİK	SİLİK – təmiz (qədim türk; türk) * SULUK – təmiz
8. QUQ – qara, tünd, ölüm	QÜYÜK (KÜYÜK) – his, tünd, qüssa, kədər (ümumtürk)
9. EREN – sıravı əsgər, işçi 9b. ERE (ER) qul. Yuxarıdakı sözlün təkamül forması	EREN (ƏRƏN, EREN) – sıravı əsgər, mürid, məsləkdaş, döyüşçü; kişi (qədim türk, Anadolu türkcəsi, uyğur və s.). Tərkibi: ER – kiminsə ardınca get, EREN – arxaca gedən ER – döyüşçü; kişi, qəhrəman (ümumtürk)
10. ŞUBA (SİPA) – çoban	ŞUPAN (ÇUBAN, ÇOBAN, ÇABAN) – (ümumtürk) çoban
11. AB – qapı 11 b. EŞ – ev Əvvəlki sözlə eyni heroqliflə ifadə olunur.	AB (AB, EV, EB, ÜY) – ev (ümumtürk) EŞİK (ESİK) – qapı (ümumtürk)
12. UQU (UQ) – nəsil 12 b. UQ-KEN – yığıncaq. Hərfi mənası: "geniş nəsil"	ÜĞÜŞ – nəsil (qədim türk) UĞ – nəsil, ailə, ana (altay) KEN-ES (KENEŞ) – sura, gənəşmək; yığıncaq (ümumtürk). Hərfi mənası: "geniş ağıl". Onun dialekt variantı (KENUY) (Qazaxca, qırğızca və s.) çinlilərdə KEY-UY böyük yığıncaq, böyük ev, mitinq mənalarda əks olunmuşdur (KEY böyük, UY yığıncaq, toplum, kütlə).
13. RU – qurmaq 13 b. URUQ – qala; şəhər; icma	URU – qurmaq, tikmək (ümumtürk) URUQ – şəhər; şəhər əhalisi, tayfa
14. SİQ – zərbə	SÜK (SƏK, ŞOK, ÇOK) – vur (ümumtürk)
15. QAQ – keçirmək	KAK(QAQ) – qax, qaxmaq və s. (ümumtürk)
16. TAQ – taxmaq	TAK (TAQ, TAX) tax; sanc; birləşdir (ümumtürk)
17. ŞU – əl	UŞ (US, UUŞ, UUS) – ovuc (ümumtürk) VŞ-TA-DI – tutdu; yaxaladı; tutub
18. KAR – oğurlamaq	KARMA (KARPA) – qarət (qədim türk) KAR – əl sözündən yaranıb, yaxala. Qədim türk dilində KAR, KARI – əlin bir hissəsidir. QARŞ (QARIŞ) – qarış, barmaqlar arasında da məsafə, uzunluq ölçüsü

19. SİR (SUR) –toxumaq, sırmaq	SERÜK (SERÜ) – toxucu dəzgahı, xana SERMAK – parça (qədim türk). Deməli, SER – toxu, sırı, qazax dilindəki SİR – tik, sırı sözləriylə müqayisə et; SIRMAK –sırıqlı.
20. ŞAB – orta 20b. ŞAQ – orta, əvvəlki sözün dialekt variantı	ŞAB (ÇAP, SABA) – çap (ümumtürk) ÇABAR – orta (uyğur) ŞAK (ÜAK, SAK) – çap, iki böl, şaqqala; xırda (ümumtürk), əvvəlki sözün dialekt variantı
21. ZAQ – tərəf, böyür	JAK (JAK, CAY, ZAK) tərəf; yan; böyür (ümumtürk). Əvvəlki sözün variantı
22. TİBİRA– misgər	TEBİR (TEBER, TİBİR, DEBR, TƏBİR, DƏBİR, TEMUR, TEMİR, TOMOR, TÖMUR, TOMUZ, DƏMİR) – dəmir. Terminin mənəsi stadial xarakter daşıyır. Hərfi mənəsi: "döyülən torpaq", yəni döyülə bi- lən əşya. İlk dövrlərdə hər hansı döymə metalı be- lə adlandırılırdı. Bəzi hind dillərində "mis" de- məkdir. Məsələn, beñqal dilində TOMOR – mis
23. ZABAR – mis; tunc * DABİR	Əvvəlki sözə bax.
24. ED – getmək; çıxmaq	ÜT (ÖT, İD, ED, ET, AT) – get, keç, ot (ümum- türk). Proteza formaları: KET, GET, KİT – get (ümumtürk)
25. QİN – getmək 25b. ZAQ-QİN – yaxınlaşmaq	KEL (KİL, QEL, GÖL) – gəl JAKIN (YAKİN, ZAKİN, YAXIN) – yaxın
26. QU – səs 26 b. QULŞE – sevinclə; şən	KÜ – səs; küy, qu (ümumtürk). KULİŞ (GÜLÜŞ) – gülüş, sevinc (ümumtürk) KULU (QULU) – gülmək, səs çıxarmaq, hay vermək.
27. QUŞTUKA – dinləyən 27 b. QEŞTUK – qulaq	EŞTUQAN (ESTUQAN, ESTİQEN) – dinlə- yən (ümumtürk) EŞ (ES) – şüur. EŞİT (ESİT) – eşit. EŞTU (ESTU) – eşitmək. * EŞTUK – dinləyən. Müasir dillərdə başqa ter- mindən istifadə olunur. * EMEK (EMUK) – dil; EMEK – yem
28. EMEK – dil	*EMEK (EMUK) – dil. "E" – yemək; EMEK – o şeyi ki yeyirlər. EMU döş əmmək. EMUK o şeyi ki əmirlər.

<p>29. BİLQA – əcdad. Epik qəhrəman Bilqamışın adında təsadüf olunur (Akkad variantında Gilqamış).</p> <p>29 b. Bu ad "Əcdad-qəhrəman" kimi tərcümə olunur.</p>	<p>BİLQA – müdrik, biləyən (qədim türk). BİL; BİLİM, BİLİK – bilik, müdriklik, elm; BİLQAN – biləyən, müdrik. Qədim türk mətnlərində epik əcdadların adlarında və titullarında təsadüf olunur.</p> <p>BİLQƏ BEK – "müdrük" (bilici) bəy BİLQA-KAQAN – "müdrük" (bilici), xaqan və s.</p>
<p>30. ME – mən</p>	<p>MEN (BEN, BİN, MƏN, BƏN) – bir çox türk leksemaları şumer sözlərindən burun sonluğu ilə fərqlənir. Ehtimal etmək olar ki, bu, sonrakı dövrlərə aid hadisədir. Bəzi altay dillərində şəxs əvəzliliklərində "N" səsi peyda olmağa macal tapmayıb. Monqol Bİ (mən) ilə müqayisə edin.</p>
<p>31. ZE – sən</p>	<p>SEN (SƏN, SİN) – sən. Monqol dilində Sİ – sən.</p>
<p>32. ANE (ENE) – işarə əvəzliyi – bu, o.</p>	<p>ƏNE (ƏNƏ, ANAU) – işarə əvəzliyi: bu, o.</p>

Şumer dilində cəm halda işlədilən şəxs əvəzlilikləri aşkar edilməyib. Türk formalarında cəm halın süni yolla alınması hiss olunur. S.E.Malov Gültəkinin şərfəfinə Orxon-Yenisey mətnlərinə yazdığı məşhur qeydlərində bu barədə bəhs etmişdir.

O, "**BİZ**" və "**SİZ**" şəxs əvəzliliklərinin mənşəyini belə izah etmişdir:

$B\dot{I} + S\dot{I} = B\dot{I}Z$ (mən + sən = biz)

$S\dot{I} + S\dot{I} = S\dot{I}Z$ (sən + sən = siz)

Əgər bu belədirsə, o vaxt cəm hal formaları hələ tək halda işlənən şəxs əvəzliliklərində burun sonluğunun olmadığı dövrlərdə yaranmağa başlamışdır. Yeni türk dillərində tək halda işlədilən I və II şəxs əvəzliliklərinin praformaları şumer dilindəki formalara daha yaxın idi.

TƏBİƏT QRUPU

Şumer dili	Türk dillərində
33. AMAR – buzov, bala 33 b. **AMAR – AN – müqəddəs heyvan. Hərfi tərcüməsi: "Səma buzovu"	MARA – heyvanın bala sayıldığı dövr MARAA (MARKA) – quzu (ümumtürk) PARU – buzov (çuvaş) MARAN (MARAL, BARAN) – xallı maral, müqəddəs heyvan (Altay – Sibir arealı)
34. UDU – qoç, günəş tanrısı; müqəddəs.	UDUK (IDUK) – müqəddəs (qədim türk).
35. QUD – öküz	UD – öküz; buynuzlu heyvanlar (qədim türk) QUDAA – maral-öküz (tofalarca)
36. KUNKAL – quyruqlu qoç	KONKAL – maral balası (tofalarca). Şimal türkləri qoyunçuluq terminlərini maralçılıqda da tətbiq edirdilər. Mürəkkəb sözdür: KON – quyruq (qazaxca, uyğurca və s.) KALN – qalın, böyük. Görünür, xüsusi qoyun növü belə adlanırmış.
37. UZUQ (UZU, UZ) – suda üzən quş	YÜZÜK (JÜZÜK) – sudaüzən (ümumtürk) YÜRÜK-dən əmələ gəlib.
38. QAŞ – quş	QUŞ (KUŞ, KUS) – quş, suda üzən quş (ümumtürk). Mürəkkəb sözlərdə: "QAŞ", "QAY". Məsələn, karlıqaş, qaranquş, torağay, sərçə ("boz quş"), qarğa ("qaramtıl quş"), qarğa ("qara quş"). Bir də müqayisə etmək olar: KAZ (QAZ) – qaz (ümumtürk)
39. QİŞ – ağac, akkad dilində İŞ (ağac) formasında mənimənilib.	EQİŞ (EQİS) – mədəni bitki (qazax, uyğur). EQ – ək, səp feilindən yaranmış isim. Meyvə ağacının əsas mədəni bitki olduğu dövrlərdə EQİŞ (AQİŞ) – meyvə ağacı mənasında işlədilməsi ehtimalı var. Sonralar forma kobudlaşmış və semantikasi ümumiləşmişdir: 1. AQAŞ, AQAÇ, AĞAC, IQAC – ağac (Qərbi türk arealı). Mürəkkəb sözlərdə – QAŞ, QAN, QAY. Balkar və noqayca – AQAÇ meşə. 2. IYAŞ, YİŞ, YİS – meşə (Sibir arealı). 3. ÇİŞ, CİS – meşə (Altay arealı).
40. EQER – (aşağı)	EQER – alçalmaq, məhv olmaq (qazaxca)
41. EDƏN – çöl	EDEN – yurtada döşəmə (qazaxca) ADAN – yurtdanın aşağısı, özülü (cığa)
42. EREN – sidr ağacı *EREN sözünün omonimi – sıravı əsgər, işçi	EREN – sidr ağacı (uyğurca) EREN – sözünün omonimi sıravı əsgər, ardıcıl. ER – yeri ER – əri, süzül EREN – ardıcıl məsləkdaş EREN – ərion, şirəli

Görünür, buna görə qatranlı, şirəli ağaclar EREN adlanırmış. "İynəyarpaqlı ağac" – "yarpaqlı ağac" mənə keçidi başqa dillərdən götürülmüş nümunələrlə də sübut edilir. Məsələn, latınca EBULUS – küknar, EBULAM – rus dilində "ель", "ёлка" və dialekt formaları: "елха, ельха", еленец – ardıc kolu.

Qazax dilində EREM sözü (yovşan növü) terminini yaratmışdır.

EMEN – yovşan növü. Qazaxlar bu termini yeni mənada mənimsəyirlər: EMEN – palıd.

Əvvəlki EREN sözü kimi bu formalar da slavyan dillərində geniş yayılmışdır.

43. KUR – dağ	KUR (QUR) – qur (ümumtürk) UR sözünün variantı. KİR – dağ zirvəsi; dağ (ümumtürk) KURA (KORA) – divar; hasara alınmış ərazi KÜR (KÖR) – qəbir, gor
44. KİR – torpaq	KİR – palçıq YİR (YER, YAR, JER, ZER, DYER) – torpaq, yer

TANRI QRUPU

Şumer dilində	Türk dillərində
45. AŞ – xətt, ədəd	AŞ (EŞ, ES, İŞ) – kəs, xətlə Proteza formaları KEŞ (KAS, KES, KƏS, KİS) – kəs; xətlə PEŞ (PAS, PİŞ, PİS) – kəs, xətlə
46. İŞİ – kül, toz, tozcuq	İŞİ (EŞ) – ən kiçik atom (ümumtürk) KİŞİ (kiçik) – kiçik (ümumtürk) PŞİİ (BİÇİ, BİŞİ) – kiçik (dialekt)
47. DİLİ – xətt, bir vahidi	TİLİK (TİLİ, DİLİK, DİLİ) – xətt, dilim (ümumtürk). TİL (DİL) – dilimlə sözümdən yaranıb.

48. DEŞ – nöqtə, bir	TEŞİK (DEŞİK) – nöqtə, deşik (ümumtürk) TEŞ (DEŞ)-dən yaranıb; deş, nöqtə qoy
49. UŞ – üç	ÜŞ (UÇ, ÜS, İS) – üç (ümumtürk)
50. U – on	UN (ON) – on (ümumtürk)
51. AN – göy, ulduz	AN (AY) – ay (ümumtürk), Kökü ANIK (təmiş, işıqlı, aydın) sifətində də qalmaqdadır.
52. EN – ali 52 b. KEN – gen 52 c. KENA (KİNA)	EN – ali; ən; ən; dairə KEN – gen (ümumtürk) KİN – həqiqət, həqiqi. Müasir türk dillərində incələşdirilmiş formalarda mövcuddur. ŞİN (ÜİN) – həqiqi, həqiqət SİN (SEN) – inan
53. UZUK – uzun, uca	Uzun uzun (ümumtürk) UZAQ – uzun (qazaxca)
54. TUŞ (ŞUŞ) – düşmək	TÜŞ (DÜŞ, TÜS) – düşmək (ümumtürk)
55. UD – günəş, gün	ÜT (UD, ƏD) – günorta, vaxt (qədim türk)
56. UDUN – ocaq	UTUN (UDUN, OTUN, ODUN, OTIN) – odun, yanacaq (umumtürk) OTDAN – şamdan (uyğur)
57. UDU – günəş tanrısı, müqəddəs	UDUK (IDUK) müqəddəs (qədim türk)
58. DİNQİR (DEMƏR) – tanrı, göy	TENQİR (TEQRİ, DANQİR, DENİR, TƏNİR) – tanrı, göy (ümumtürk). Çuvaş dilində TENQİR – dəniz
TİNQİR, TİQİR – çay adı	Qalan türk dillərində TENQİZ (TENİZ, DENİZ, DƏNİZ, DANQİZ) – dəniz, böyük çay Göy – dəniz məna əvəzlənməsi mümkündür və dil nümunələri ilə təsdiqlənir. Çuvaş "r"-i ilə ümumtürk "z"-nin əvəzlənməsi sistem təşkil edir.
59. NAM – tale. Hərfi mənası: NA – ME – bu nədir?	NƏ-MƏ nədir bu? Nəməndir? (ümumtürk)
60. DUB – gil lövhə	Sənəd TUP – bişmiş kərpic (türk)

Bu sözün tarixçəsi cədvəl çərçivəsinə sığmır. Bu qeyddə bəzi faktları gözdən keçirək.

Şumer sözü qədim şumer formasına (TUP) gedib çıxır. Həmin mərhələdə akkadlar tərəfindən mənimsənilib: TUPP – gil lövhə, yazı materialı. Onların vasitəsilə də qədim Ön Asiyanın dillərinə keçib: TUPPI (elam), TUPPI (xürrit) və s.

Avropanın qədim dillərində bu söz "TIPUS" – ottisk, basma, möhür (*latin*), TIPOS – basma (*yunan*) formalarında işlədilir; u/i əvəzlənməsi. Sonrakı mərhələlərdə Qərbi Avropa dillərində "TIPE" – möhür, ottisk, nümunə, tip, təsvir (*fransız*), "TAYP" (TİRE) – möhür, çap maşını (*ingilis*) şəklində öz əksini tapır.

Bu söz yeni söz birləşmələrində fəal iştirak edir – tipografiya, teletayp və s.

Türk dillərində: TUMAR – 1. perqament, cild, kitab (*Anadolu ləhcəsi*); 2. Yazılı tilsim, tutya, yazılı medalyon (*qazaxca və s.*).

Başqa saitlənmədə: TAPU – sənəd (türk), TAP – basma (cığatay), TABLI, TAPLI – basma, möhürü olan kəs. TAVLA – zər (*Anadolu türkcəsi*). Gil lövhə şəklində olan əşyalarda öz əksini tapmışdır: TABLA – podnos, yastı əşya (türk), DABLA – podnos (Kırım-tatar), TABA – tava, gil dayaz nimçə (*qazaxca*), TABAK (TABAQ) – enli yarpaq, podnos, nimçə, xəmir kündəsi; kağız vərəq; enli yarpağı olan bitkilər – pıtraq, bağayarpağı, tütün (ümumtürk). TABAN (DABAN) – daban; özül (ümumtürk). Variantları – TOBAN, TUBAN. Və nəhayət, TABAA (TAMBA, TAMQA, TABQA, DAMĞA) – yazı işarəsi, yazı, damğa, çap, hərf.

Min-min illər keçdi, yazı sistemləri dəyişdi, lakin ilk yazı termini olduğu kimi qaldı, öz ilkin (Şumerdən əvvəlki) mənasını (TUP – dib, özül, yastılıq) da saxlaya bildi.

Lakin şumerlilərin sayəsində bu söz yeni bir məna aldı ki, bunu da sonralar türklər əxz etdilər.

Öz forması və mənası ilə bu qrupa yaxın olan digər Avropa terminlərini sadalamağı da lazım bilirik:

TABULA – lövhə, cədvəl (*latın*), TABLA – lövhə, cədvəl (*latın dili*), TABLA – lövhə (*yunan*). Bundan da Qərbi Avropa terminləri yaranıb: table – stol (*ingilis*), tabel – cədvəl (*holland*), tafel – lövhə, cədvəl, stol (*alman*).

Slavyan dillərində: TABLIYA – lövhə (*serb*), TABELA – cədvəl (*polyak*), TABLIKA – tütün qutusu (*rus dialekti*), TABLIYA – şahmat lövhəsi (*qədim rus*).

Müasir rus ədəbi dilində ТАБЕЛІЬ, ТАБЛИЦА, ТАБЛО, ФАБУЛІА, ТАБРО, ТЕМА...

Bəşəriyyət Şumer dərslərini unutmadı. Hətta gil lövhələrin forması da (*yastı "kərpicliklər"*), materialı da (bişmiş gil) və hətta ondakı təsvir də (*gil lövhələr üfüqi xətlənilib*) – hər şey, hər şey sözdə öz əksini tapdı. Avropa və türk xalqlarının ulu əcdadları şumerlərin gil kitablarını görmüş və özləri də onların dahiyənə kəşfindən istifadə eləmişdilər.

Sonralar türklər gil lövhənin adını dəyişməyə cəhd göstərərək, mürəkkəb söz yaratdılar: "KİP-PİÇİK" – "gil kitab".

QISA NƏTİCƏLƏR

1. Cədvəldən aydın olur ki, şumer və türk leksikaları müqayisə edilə bilər. Sözlərin forma və məna oxşarlığı sistem təşkil edir, buna görə təsadüf sayıla bilməz.

2. Nümunələr nəzərdən keçirdiyimiz dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqə və təsiri olmasına dəlalət edir. Bəzi hallarda şumer leksemalarının türk sözlərindən asılılığı şübhə doğurmur.

FONETİKA

a) Türk dili materialı ilə müqayisə qədim semit həcai yazısında qeyri-dəqiq ifadə olunmuş şumer vokal sisteminin bərpasına kömək edə bilər: akkad yazısında incə saitləri bildirən işarələr yox idi. Cədvəl şumer dilində səslərin keyfiyyətə görə qarşıdurmasından danışmağa imkan verir: u – ü, a – ə. Tuşuş düşmək, enmək dialekt formaları fikrimizi təsdiq edir. "T", "d" samitləri yalnız incə saitlərdən qabaq gələndə yumşalır. Müqayisə et: *tiwi* (həyat). "3i" variantının mövcudluğu daha əski "di" dialekt formasının olmasını təsdiqləyir. "Zabar" (mis) termini, görünür, türk dilindəki "təbir"ə uyğun olan "dəbir"dən yaranmışdır. Şumerlərin sait sisteminin sxemi belədir: a – u, u – ü, i. Arxa sıra "a" saitinə adətən "e" saiti, bəzi hallarda isə (ehtimal ki,

dialektlərdə) "ə" qarşı durur. (Halbuki türköloqların fikrincə, türk dillərində "e" səsi "ə"-dən xeyli gec peyda olmuşdur). "U"-ya "ü" saiti, bəzi hallarda isə "i" qarşı durur. Şumer dilində "o – o" oppozisiyası olmamışdır.

b) Şumer dilində olan sözlərin ahəngə tabe olub-olmamasını dəqiq söyləmək çətindir. Lakin sözün keyfiyyətə görə olmasa da, heç olmasa deyilişə görə uyşdurulması cəhdi müşahidə olunur. Məsələn, şumerlər sözün tərkibindəki samitləri eyni bir saitle birləşdirərək sözə vahid bir düzüm verirlər: dinqir, sikil, udun, amar, dumu, diriq, eren, zabar, sakar, emek, dili, uzuq, uruq və s. Özü də çox ehtimal, bu prosesə vahid monolit kimi qəbul olunan və qeyri-müəyyən morfoloji quruluşa malik olan alınma sözlər cəlb olunur (тума–думу, тенгір – дiргiр, табiр – дiбiр və s.). Halbuki şumer dilinin öz sözləri, yəni etimologiyası bəlli olan sözləri belə bir hamarlanmaya tabe etdirilmir: енши, енкi, угкен, кена, шутар, iбiра və s. Bu qanunauyğunluq sözün alınma olub-olmadığını dolayı yolla müəyyən edən diaqnostik əlamət rolunda çıxış edə bilər (baxmayaraq ki, bəzi hallarda alınma söz öz ilkin ahəngini saxlamış olur, məsələn, qeştuk). Güman ki, dilə sonralar daxil olub və yuvarlaqlaşmağa macal tapmayıb. Шуба, сiба (чобан) kimi. Saitlərin assimilyasiyası şumer sözlərinin olmasını əsaslı şəkildə dəyişdirir və buna görə başqa dillərin materialı ilə müqayisə aparmadan şumer praformalarını bərpa etmək qeyri-mümkündür.

c) Şumer praformalarının bərpasına mane olan daha bir cəhət son səslərin, əsasən də samit səslərin düşməsidir. Müxtəlif zaman qatlarına aid yazılı mənbələr nadir hallarda bizə ilkin formanı bərpa etməyə imkan verir (uzuq-uzu-uz), əksər halda özülü dağılmış variantlara təsadüf edilir, hansı səslərin itirildiyini yozmaq lazım gəlir.

Bəzi türk dillərində (qismən, qıpçaq dilində) də apokopa (son samitin düşməsi) hadisəsini müşahidə etmək olar. Məsələn, oğuz və qıpçaq sözlərini müqayisə edək: suluk – sulu (təmiz, gözəl), *seruk* – seru (burğu), *tipik* – tipi (diri).

Qıpçaq sözlərində "k" formantının düşməsi sistem xarakteri daşıyır, çünki onu ilkin feildən isim əmələ gətirən sinonimik -ma şəkilçisi sıxışdırıb çıxarır. Bir vaxtlar bütün türk dillərində məhsuldar fəaliyyət göstərən "məsdər + k – isim" sxemi ilə əvəz edilmişdir.

Orxon-Yenisey yazılarında "k" formantı üstünlük təşkil etdiyi halda, müasir qıpçaq dillərində artıq "ma" sözdüzəldici şəkilçisi "k"- nı üstələyir. "K" artıq formant kimi dərk edilmir. Şumer dilində son samitin düşməsi, görünür, qrammatik, yaxud fonetik səbəblərlə deyil, güman ki, söz quruluşu ilə bağlı səbəblərdən irəli gəlir. Doğrudur, müqayisə göstərir ki, əksər hallarda eyni k/q səsi düşür. Дили – тилик; *uzuq-uzu-uz*, *yuzuk*; *eş-eşik*; *eme-emek*; *udu-uduk*, *iduk*; *diri-diriq*; *ur-uruk*; *uqu-uquq*. Doğrudur, bəzən başqa nümunələrə də rast gəlmək olur: *ku-kup*, *cyба-cyбан*, *e-eu*, *a-ad* və s. Lakin bunlar sonrakı dövrlərə aiddir.

ç) u/i əvəzlənməsi də sözün simasını dəyişdirir. Hər iki dialekt forması qarşılaşdıqda bu daha aydın nəzərə çarpır: şubasipa (çoban); sup-sip (sırmaq, toxumaq). Bu, mexaniki əvəzlənmədir. Lakin bəzi hallarda omonimlər şumer dilinə yaxınmənalı müstəqil sözlər kimi daxil olurdu. Belə ki, *kur* (dağ) və *kip* (torpaq) sözlərinin qonşuluğu (hər iki söz eyni işarə ilə ifadə edilirdi) təsadüfdən doğmamışdır. U/ı mexaniki əvəzlənməsi kök türk sözlərində də qeydə alınmışdır. "Silik" (təmiz) "suluk"dan törəmişdir. Şumerlər "hazır" formanı mənimsəyərək, l/k samitlərinin yerini dəyişmişlər: *sikil* – təmiz. Başqa misal: *tipik* – 1) diri, canlı; 2) həyat – eyni

mənanı daşıyan "turuk"dan törəmədir. Şumerlər "tip" (həyat) formasını qəbul etmişlər (etimologiyası: turu – doğulmaq, həyat + k = isim formantı).

d) Sistem xarakteri daşıyan fonetik fərqlər. Şumer cingiltili samitləri bir qayda olaraq türk kar samitlərinə müvafiqdir.

tenqir – dinqir	terik – diriq
ut – ud	tak – taq
utun – udun	kak – qaq
tuma – dumu	osik – siq
ata – ada	şaq – şak
terik – diriq	yuzuk – uzuq
tilik – dil	

Qeyd etməliyik ki, şumer dilində başlanğıc samiti cingildəşməyən formalara da təsadüf edilir – *tu, tuma, tir, kur, kir, uruk, qestuk, emek, ken*. Lakin belə nümunələr azdır.

e) Bütün bu deyilənlər göstərir ki, şumer və türk dilləri arasında elə böyük fonetik fərq yoxdur ki, bu fərqlin sistem təşkil etdiyini söyləmək olsun. Bu dillərin müqayisəsində uyğunluqlar daha əhəmiyyətlidir. Hətta səslərin dəyişməsi də sinxronundur: u/q, sözün sonunda b/k, q səs keçmələri və s.

ə) Cədvəldən aydın olur ki, canlı türk dilləri kök şumer formalarını olduğu kimi qoruyub saxlamışdır, halbuki şumer dilinin özündə bu formalar təkamül prosesində qismən dağılmışdı. Əgər şumer dili bizim günlərəcən yaşasaydı, sözlərin siması o dərəcədə dəyişərdi ki, həqiqətən də Şumer lüğətini türk sözləriylə müqayisə etmək mümkün olmazdı.

Türk sözləri öz cavanlığını, təravətini hələ də itirməyib, şumer dili isə qədim bir qocaya oxşayır. O artıq İsa peyğəmbərin zühurundan min il qabaq da öz atasından xeyli yaşlı görünürdü.

MORFOLOGİYA

a) Şumer materiallarının əsasında "məsdər + k = isim" türk sözdüzəldici sxeminin qədimliyi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək olar.

u r u – qurmaq, t i k m ə k ; u r u q – şəhər;

y ü z ü – üzmək; y ü z ü k – su quşu;

e ş t ü – eşitmək; q e ş t u k – qulaq;

t u r u – yaşamaq, d o ğ u l m a q ; t u r u k (tirik) – diri.

Şumerlər morfoloji quruluşun dərkinə getmədən hazır terminləri mənimsəyirdilər. Şumer dilində postfiksələr az əhəmiyyətlidir. Sözlər ön şəkilçiləri hesabına düzəlir, son səslər asan itirilir.

b) Türk dillərinə xas olan nümunəvi "imperativ + ma = isim": tu – naminə; tuma – nəsil.

c) Göstərilən cədvələ əsasən "imperativ + en (an) = keçmiş zamanın feili sifəti" (*er* – get, arxasınca get; *eren* – arxaca gedən, sıravı) sxemi də fəaliyyət göstərir.

ç) İsim sinkretik də ola bilər. Belə ki, feilin əsas forması (imperativ) isim rolunda da çıxış edə bilər. Bu hadisənin qalıqlarına müasir dillərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, qazax dilində:

t o y – 1) doymaq; 2) toy

ü y – 1) qur, qala; 2) ev

Sonrakı dövrlərdə isimlər şəkilçilər vasitəsilə yaradılırdı: *üyü* – qalamaq; *üyük* – qalaq, *uyma* – qalaq.

Şumer dilində hər iki forma mövcuddur: ur – şəhər, uruk – şəhər. "Ru" feilinin forma yaxınlığı güman etməyə imkan verir ki, infinitiv – uru, imperativ isə – ur şəklində imiş.

d) Buna görə bəzi türk və şumer leksemləri öz qrammatik mənalарına görə bir-birindən fərqlənilirlər:

şaq (*şab*) – orta (*şumer*);

şak (*şab*) – çap, ortadan böl (*türk*);

kur – dağ (*şumer*), kur – qur, ucalt (*türk*);

ur – şəhər (*şumer*), ur – qur (*türk*);

eş – qapı (*şumer*), eş – deş (*eşuk, eşik – qapı, deşik*);

tir – həyat (*şumer*), tir – yaşa (*türk*).

e) Şumer sözlərinə "ön şəkilçi + kök" quruluşu xasdır, türk sözləri başqa sxem üzrə qurulur – "kök + şəkilçilər". Buna görə bəzən eyni kərpiclərdən qurulmuş konstruksiyalar bir-birindən fərqlənilirlər: *niki dinqir* – Allaha mənsub (*şumer*), *tenqir niki* – Allaha mənsub (*türk*). Türkcədə niki – müstəqil leksik mənası olmayan formantdır. Şumer dilində isə niki – "əşya" mənasını daşıyan müstəqil leksem və mənsubiyyət formantı kimi çıxış edir.

ə) Modelin sintaktik quruluşu leksik quruluşu izləməlidir. Qədim dillərdə söz cümlə kimi qurulurdu; elə əslində də cümlə idi.

Türklər "təyin + təyin olunan" (başqa sözlə desək, "köməkçi söz + kök") sintaktik modelini mənimsəmişlər, şumer sözlüyündə isə kök türk modelini aşkar etmək olar: "təyin olunan + təyin" (yəni "kök söz + köməkçi söz"). Müqayisə edin: "uqkek" – xalq yığıncağı, "gen ev" – şumer dilində mühafizə edilmiş əcdad türk quruluşudur. Və əksinə, "ken=uq" (həmçinin "gen ev", "böyük tayfa") – türk dilində mühafizə olunmuş şumer quruluşudur. Yaxud "kir cikir" – "təmiz, bakirə qız", "cilik kız" – "təmiz, bakirə qız".

f) Şumer dilində "kök + şəkilçi" quruluşu ötəri haldır.

Bəzi şumer hal şəkilçiləri türkcə ilə müqayisə edilə bilər. Məsələn, yönlük hal – "ra". Orxon-Yenisey kitabələrində "ra" hələ məhsuldar şəkilçidir.

Şumer dilində hal göstəricilərinin əksəriyyəti dağıldığından tədqiqatçılar bunları dəqiq müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə ki, yönlük hal şəkilçisi – "da", çıxışlıq hal şəkilçisi isə "tan" hesab edilir. Ərazicə və zamanca qonşu dillə (xürrit) şumer dili arasında böyük miqdarda təmas nöqtələri aşkar edilmişdir. Şumer formantlarının simasını bərpa edərkən, qarşılıqlı əlaqədə olmuş dillərin göstəriciləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Xürrit dilində "da" – yerlik hal, "dan" isə çıxışlıq halının (yəni anti – yer) əlamətidir, Altay dilləri sistemində də bunlar ən qədim hal kateqoriyalarıdır. Müqayisə edin: "da" – yerlik hal (ümumtürk), "dan" – çıxışlıq hal (ümumtürk).

Yekun. Əlbəttə, bu uyğunluqların bəziləri çox da inandırıcı deyil. Yəqin ki, sonrakı tədqiqatçılar bir sıra paralellərin təsadüf nəticəsi olduğunu sübut edə biləcəklər. Lakin materialların böyük bir qismi, məncə, şumer və prototürk dillərinin mədəni qohumluğu haqqındakı fərziyyənin mövqeyini möhkəmləndirir. Heç şübhəsiz ki, bu iki dilin ümumi kult leksikası qatı olub.

Başlıca məqsədimiz: bu nümunələr – ilk, yaygın, güclə oxunan izlər bizi türk və şumer dillərinin daha geniş və dolğun, müqayisəli öyrənilməsinə yönəldə bilər. Bu, türkologiya elmi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Çünki indiyədək müqayisə üçün heç bir qədim mənbə tapa bilməmişik, əslində bu mənbəni heç axtarmırıq da, çünki belə bir şeyin yerli-dibli olmadığını təsdiq edən müəllimlərimizin, hind-Avropa dilçiliyi tanrılarının and-amanına uşaq sadəlövhlüyü ilə inanırıq.

CƏDVƏLƏ ƏLAVƏ

İ.M.Dyakonovun "Qədim Ön Asiya dillərinin qohumluq əlaqələri problemləri" fəslində təqdim etdiyi cədvəl müəllifin fikrincə, bunları sübuta yetirməlidir:

- a) şumer dili təcrid olunmuş dildir;
- b) xürrit və urartu dilləri mənşəcə qohumdur;
- c) akkad, qədim yəhudi və arami dilləri qohumdurlar.

Bu cədvələ görə, şumer dilinin qədim Ön Asiyanın digər dilləri ilə heç bir kəsişmə nöqtəsi, yəni əlaqəsi yoxdur.

İ.M.Dyakonov beş sözü müqayisəyə çəkmişdir: bir say, iki isim ("yer", "tanrı"), bir feili sifət ("eşidən") və bir işarə əvəzliyi.

O yazır: "Bu cədvəldə xürrit və urartu, həmçinin akkad, qədim yəhudi və arami dillərinin qohumluğu dərhal nəzərə çarpır... Bu elə yaxın qohumluqdur ki, hətta cüzi materialın müqayisəsi də bunu əyani nümayiş etdirir; belə ki, bu dillər arasında əsaslı fonetik fərqlərin yaranmasına macal olmayıb".

Əyanilik xatirinə bu cədvəli təkrar edək, ancaq ona daha bir bölmə – türk sözləri bölməsini artıraraq, baxmayaraq ki, hələlik kök türk dilini qədim ön Asiya dillərinə aid etməyə imkan verən dəqiq tarixi məlumat və faktlar əldə yoxdur. Lakin unutmayaq ki, türk dilləri tərcümeyi-halının bərpasına yenidən başlanılıb və bu, bizə belə bir sərbəstliyə mənəvi haqq verir. (Bax cədvələ)

Bu cədvəldən hansı nəticəyə gəlmək olar? İ.M.Dyakonovun deyimini öz əlavələrimizlə bir qədər dəyişdirək: "Bir tərəfdən akkad, qədim yəhudi və arami, digər tərəfdən xürrit və urartu, üçüncü tərəfdən *şumer və qədim türk* dillərinin qohumluğu elə yaxındır ki, hətta cüzi materialın müqayisəsi də bunu əyani nümayiş etdirir, belə ki, onların arasında əsaslı fonetik fərqlərin yaranmasına macal olmayıb".

Şumer		xürrit	urartu	akkad	Qədim yəhudi	arami	Qədim türk
"üç"	uş	tumin	(məlum deyil)	şalaş	şaloş	telat	uş, üç
"yer"	kir	xevr	qevra	'ers	'ars	'ar	yir yer yar kir
"tanrı"	dinqir	eni	inu	'ilu	'eel elox	'elaax	tenqri tenqir denqir tener
"eşidən"	qeştuka	xazi	xazi	şemi	soome	şaamax	eştuqan
O (işarə əvəzliyi)	ane	oya	ye	-şu	-xuu -oo	ex	əne, əna, anau

Lakin Şumer və türk leksik materiallarının uyğunluğu lüğət tərkibi ilə bir-birinə yaxın olan bu iki dilin genetik qohumluğuna deyil, mədəni qohumluğuna dəlalət edir.

Cədvəl ona da dəlalət edir ki, müqayisəyə çəkilən bu dillərin hamısı yaxın mədəni qohumluqda olmuşlar.

"Йир" (yer) kökü yeddi dilin yeddisinə də tanışıdır. Urartu dilində "гевра" leksemindən başqa Şumer formasına yaxın olan "qir" sinoniminə də rast gəlinir.

Xürrit dilindəki "eni" (tanrı) sözü, güman ki, "dinqir" deyil, şumerlərin əksər hallarda "hökmdar", "ağa" mənasında işlətdikləri "en" (ən yüksək, ali) sözüylə müqayisə edilməlidir. Enlil – "göyün hökmdarı".

Nəzərə alsaq ki, yeni şumer dilində bəzən "n" səsi "u" səsinin təsiri ilə "l"-ə keçir, o vaxt akkad dilindəki "ilu" terminini şumerlərin "en" termini ilə bağlamaq və onları "enu" praformasına aparıb çıxarmaq mümkündür.

Cədvəl daha bir mühüm nəticəyə gəlməyə imkan yaradır: şumer, semit, xürrit və urartululara nisbətən şumerlər və türklər daha yaxın və uzunmüddətli mədəni ünsiyyətdə olmuşlar.

Fonetik-semantik cədvəl müqayisəli dilçiliyin sərəncamında olan yeganə təhlil alətidir.

Lakin onun köməyilə təsadüfi oxşarlıqları, həmçinin bir dilin o birindən aldığı, yaxud hər ikisinin üçüncü bir dildən əxz elədikləri sözləri aşkar etmək heç də həmişə mümkün olmur.

Qədim yazılı dillərin leksikası müqayisə edilərkən, forma və məna oxşarlıqlarının təsadüf olmadığını sübuta yetirmək üçün bəzi hallarda yazı göstəricilərindən istifadə oluna bilər. Xüsusən, təkhecalı və həmahəng sözlərin müqayisəsi zamanı.

Məlum olmuşdur ki, təkhecalı türk leksemlərinin əksəriyyəti təkhecalı Şumer sözlərindən burun sonluğunun olması ilə fərqlənir. Mənə belə gəlir ki, bu, açıq hecalı alınma sözdə hecanı qapamaq cəhdi ilə bağlıdır. Məsələn, Şumer dilindəki "me" – mən, "ze" – sən əvəzlərlərinə türkcədəki "men" və "sen" müvafiqdir. Mən müəyyən tərəddüdlə "u" – "un" (10) tənliyini həmin sıraya aid edirəm. Gördüyümüz kimi, müqayisə edilən sözlərin forma və mənası bir-birinə uyğun gəlir. Müasir tarixi-müqayisəli dilçiliyin metodlarına görə, bu, tam müqayisə hesab edilə bilər, üstəlik bəzi Şumer sayları da türk saylarına uyğun gəlir: sadə saylardan: uş – uş (3), mürəkkəb saylardan: uş-u (30), uş-uş (30).

Digər kütləvi oxşarlıqların da fonunda bu faktlar bizə deməyə imkan verir ki, türk "un" sayı müvafiq şumer sayından ("u" – 10) törəmədir. Lakin bunu da qəti söyləmək olmaz. Çünki əsas dəlil əldə yoxdur – şumerlər ilə türklər arasında mədəni əlaqələrin olması ehtimalı hələ də tarixi

faktlarla sübuta yetirilməmişdir. Belə bir vəziyyətdə Şumer-türk sözlərinin qohumluğuna dəlalət edən hər bir real dil göstəricisinin böyük əhəmiyyəti ola bilər.

Əgər herodotlar özlərindən sonra şumerlər və türklərin filan əsrdən filan əsrə qədər filan yerlərdə qonşuluqda yaşayıb, bir-birlərindən filan sözləri əxz etdikləri barədə yazılı məlumatlar qoymuş olsaydılar, o vaxt kifayət idi ki, dilçilər zahiri oxşarlığı, üstəgəl mənə yaxınlığını nəzərə alaraq, "u – un" saylarını qohum elan etsinlər.

Lakin mövcud vəziyyətdə tarixi faktın ağır məsuliyyətini məhz bu növ leksik tənliklər daşmalı olur – onlar Herodot rolunda çıxış edirlər.

Buna görə mən "u – un" oxşarlığının təsadüf olmadığını sübut edəcək yeni faktlar tapmaq ümidilə qədim yazılara üz tutdum.

Qədim Şumer yazısında iki rəqəm var idi – bir və on. Mən bu ədədlərin qarşılığını qədim türk-run əlifbasında tapmağa cəhd göstərdim.

Şumer yazısı			Qədim türk yazısı		
işarə	adı	rəqəmin mənası	leksik mənası	İşarə	adı
I	"aş"	vahid bir	bir	I	"as"
>	"u"	on on	on	>	"u"

Şumer dilində ədədin adı həm də sayı bildirirdi. Türk saylarının demək olar ki, hamısının (on, üç sayları istisna olmaqla) hind-Avropa dillərindən əxz edildiyini nəzərə al-

saq, onda fərz etmək olar ki, kök türk sayları rəqəm-hərflərin adında mühafizə olunmuşdur. Lakin əvvəlcə əmin olmaq lazımdır ki, türk run yazısının əski Şumer heroqlif əlifbası ilə başqa əlaqələri də mövcuddur, əks halda bu ayrı-ayrı uyğunluqları təsadüfün quyruğuna bağlayardılar.

Bir sıra başqa paralellər də məni inandırdı ki, türk yazısı öz əsası etibarilə heroqlif yazısıdır və əski şumer yazısından yaranmışdır. Etimoqrafik tədqiqat aparmadan, şumer dilinin də aid edildiyi "ilk" dillərin tarixini araşdırmaq mümkün deyil: dil və heroqlifik yazı sinxron yaranırdı.

REBUS

(Şumer termini haqqında)

Cədvəli makinada yazandan sonra yadıma düşdü ki, "Şumer" sözünü ora daxil etməmişəm. Bəlkə ona görə ki, bu sözü üç qrupdan hansına daxil etməyə çətinlik çəkirdim, ya da ona görə ki, bu sözün izahı cədvəl çərçivəsinə sığmazdı, mənsə simmetriyanı pozmaq istəmərdim, yəqin əsas səbəb elə bu idi. İndi düşünürəm ki, "Şumer"-in etimologiyası haqda cədvəldən kənarında ayrıca söhbət açsam, bu elə bir özbaşnalıq olmaz, çünki mövzuya yeni yanaşma belə bir sərbəstliyə imkan verir.

1. "Şumer" termini haqqında nə bəllidir?

Alimlər birinci dəfə "Şumer" sözünə Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal dövrünə aid mixi yazılarını araşdırarkən rast gəldilər. Hökmdarın katibi "gizli Şumer sənədləri" barədə məlumat verirdi. Sonralar Fərat çayının aşağı axarında qazıntılar aparıldı və Assuriya-Babil mədəniyyətindən də

qədim sivilizasiya aşkar edildi. Ona "Şumer mədəniyyəti" adı verildi. Şumer adını alanlar özlərini başqa cür adlandırdılar – сар-гиг, yəni qarabaşlılar.

...Qədimlərdə bir çox xalqlar öz əsl adlarını şöhrətləndirə bilməyib, tarix meydanında yadların verdiyi adlar altında tanınmışlar. Elə indi bizim maarif əsrində də bəzi xalqlar bir neçə ad daşıyırlar: doyç xalqı – german, nemes, alman; xan xalqı – Kitay, xin, serı adlanır. Nayriləri – erməni, suomiləri – fin, madyarları – venqr çağırırlar.

Şumer termininin bir neçə qədim semit tələffüzü olmuşdur: e.ə. III minilliyin ortalarında akkaddılar Şimali Mesopotamiya vilayətlərini Suber, Subert-t (t – qadın cins şəkilçisidir) adlandırdılar. E.ə. I minillikdə Şimali Mesopotamiyada kiçik Şuber dövlətinə təsadüf edilir. O zamanlar Suber termini Assuriyanın poetik sinonimi kimi işlədilir. Mesopotamiyanın cənubunda, Dəclə və Fərat çaylarının aşağı axarında yaşayan Subari, yaxud Şubari köçəri tayfası haqqında da məlumat var. Assuriya xronikalarında şumer sözünün tələffüzündə vurğu bir qayda olaraq ikinci hecaya düşür.

Sənədlər həmin xalqlar haqqında heç bir əlavə bilgi vermir: yalnız adlar və köçlərin marşrutu göstərilir. Bu halda etimologiyaya ümid bağlamaq lazım gəlmir. Yalnız adların təhlili (əgər bu ad özgələrin verdiyi ad deyil, xalqın öz adıdırsa) həmin xalqın hansı dildə danışdığını sübut edə bilər. Dilşünaslar artıq yəqin ediblər ki, şumer (suber) sözü nə semit mənşəlidir, nə saqqıq.

Əgər səhv etməmişəm, artıq "*şumer*"in etimologiyasını açmaq cəhdi olub. Və təəssüf ki, bu təşəbbüs böyük Marrın adı ilə bağlıdır. O, zahiri forma oxşarlığına aldanaraq, "*şumer*" terminini rus dilindəki "*sumerki*" (alatoran) sözü ilə müqayisə edib. Əgər Şumer gündoğan yerdə deyil, Rusiyanın

şimalında, deyək ki, Voloqodçinada yerləşsəydi, bəlkə də Marrın fikri ilə razılaşmaq olardı.

2. Gültəkin abidəsində (VIII əsr) belə bir poetik ifadə var: "Turk ıduk yeri-subı". Hərfi tərcüməsi: "Müqəddəs türk Yer-Suyu", poetik tərcüməsi "Müqəddəs türk ölkəsi". Hər dəfə nəzərlərim "yer-sub" birləşməsinə sataşanda qəribə bir həyəcan keçirirdim. Axırda anladım ki, iş nə yerdədir: toplananların yerini dəyişdim, oldu "Sub-yer". Ən qədim ölkənin adının leksik molekulu bəlkə elə bu atomlardan yaranıb? Yaxud türklərin sonralar məskən saldığı ərazilərdə – Sibirdə, Monqolustanda belə bir yer adı olub? Monqol rəvayətlərində qoşa zirvəli Suber (Sumer, Sumber) dağı barədə danışılır; bu dağ elə ucaymış ki, Nuh tufanı zamanı da zirvəsini su örtə bilməyibmiş. Buna görə monqolların həsrətində olduqları yer, ərazi ideyasının bu qoşa zirvəli (haça) dağ obrazından doğduğu güman edilir.

"Monqol rəvayətinə görə, dünya yarananda hər tərəf su idi və sudan iki Sumer-ula dağı boylanırdı"¹ Monqol dilində "ula" – dağ deməkdir.

Ordos monqollarında mən belə ifadəni yazıya aldım: "Dağlardan ən böyüyü Sumber, göllərdən ən böyüyü Sumdalaydır" ("Süd dənizi", səh.648). Açıq-aşkar sözün el yozumudur. Sözün əvvəlini monqollar öz "sum" – süd sözünə oxşadır, "bir" hissəsi isə izahsız qalır.

Ümumdünya tufanı haqda rəvayət heç də Bibliyanın kəşfi deyil. Bu süjet Akkad eposu – "Bilqamış"da da təsvir edilib. Dəclə və Fərat çayları sahillərində yaranmış bu rəvayəti kimlərsə bəlkə Tövrətdən da xeyli əvvəl Asiyaya gətirib gəlmişlər. Hər halda, monqollar bu məlumatı Tövrətdən

¹ Г.Потанин. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. СПб, 1899, стр. 598.

götürə bilməzdilər. "Sel-suber" süjetinə slavyan əfsanələrində də rast gəlmək olar: "Bu, Siver dağları – dünyanın ən böyük dağı haqqındakı təsəvvürün əks-sədasıdır... Sevr balığı da burdan doğur, bu balıq üzəndə dəniz elə təlatümə gəlir ki, az qalır sahillərindən çıxıb dünyanı altına alsın".¹ Başqa nümunələr də fərz olunan Subyer və monqolların əfsanəvi qoşa zirvəli Suber terminləri arasındakı formal oxşarlığı sübut edir. Lakin bu, üzvi oxşarlıqdır? Yoxsa təsadüfün nəticəsidir? Bu suala dəqiq cavab vermək çətindir, ancaq cəhd etməyə dəyər.

...Qədim Şumer yazısında X heroqlifi olub. Bu işarə iki müxtəlif mənalı sözü ifadə edirmiş: "kur" – dağ və "kir" – torpaq, ölkə. Sonralar mixi yazılarda o, eyni adı daşıyan üç-üzvlü işarəyə çevrildi: → Bu çox mühüm işarəni mənimsəyən babillər adlardan birini ("kur") saxlayıblar. Lakin "kur" yalnız fonetik şəklini qorumuş olur. Əvvəllər ifadə etdiyi mənanı isə babil sözləri ("matu" – yer, "şadu" – dağ) öz üzərlərinə götürür. İşarənin forma təkamülünü izləyəək: üç dağ bir nöqtədə kəsişən üç xəttə çevrilir. Bundan əlavə, üfqi yazıdan şaquli yazıya keçid zamanı heroqlif 90 dərəcəli bucaq altında dönmüş olur. Bu, bir çox şumer işarələrinə xas təkamüldür.

Qədim türk hərf heroqlifi Y – yer (bəzən yazılarda – yir), mənim fikrimcə, qədim Şumer işarəsindən alınmadır. Lakin türklər yalnız aşağıdakı dağı xəttə (cıziğa) çevirməyə macal tapmışlar, bununla da işarənin simmetriyasını saxlamış, lakin dayanaqlığını zəiflətməmişdir.

Müxtəlif yazılarda dağ heroqliflərini müqayisə edin: Çin heroqlifləri 𠄎 şan (İn imperiyası, e.ə. XV əsr), 𠄎 şan

¹ Г.Потанин. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. СПб, 1899, стр. 203

(e.ə. I minillik), Misir heroqlifi şikm (təpə, yad ölkə). Çin və Misir işarələri quruluşca qədim Şumer və türk heroqliflərindən fərqlənir. Baxmayaraq ki, onların arasında ümumi cəhət də var – hamısı tək halı bildirir.

Şumer işarəsi dahiyənədir. O, dağları perspektivdə təsvir edir. İki dağ silsiləsi: yaxındakılar – aşağıda, hündürlər – uzaqda. Türk dil yaradıcıları obrazı tam dərk etmədiklərindən sadəlik xatirinə, ön cərgədəki dağları heç bir mənə verməyən xəttə çevirdilər. İşarənin "dağ" mənası itirilmiş oldu. Lakin başqa mənə – su mənası əlavə edildi. Finikiya heroqlifi "mum" – suyu bildirir, xətsiz isə diş, dağ deməkdir. Bu, bir işarədən qədim semit hərflərinə ("m" və "ş" – madu, şadu) müvafiq olan iki işarə almaq cəhdidir.

Mənə belə gəlir ki, şumerlər öz heroqliflərini kyp, kir (dağ-torpaq) "ölkə" mənasında işlətdikləri kimi prototürklər bu işarəni azacıq dəyişərək, ölkə mənasında "sub-yer" (su-yer) adlandırdılar. Sonralar bu işarə ümumxalq gerbinə (tamğa, damqa) çevrilmişdir. Qədim türklər Mesopotamiyanı kütləvi surətdə tərk etdikdən sonra ana yurd obrazını bu işarədə yaşatmış və sonrakı nəsillərə bu işarə ilə təsvir etmişlər: Sulu-sucaqlı Sub-yer!

Yerli sakinlər şimal-şərqi Asiyaya köçmüş prototürkləri, çox güman, bu ad altında (Subyer, yaxud Sub-yir) tanımışlar. Onların qəbirlərini (kurqanları) suber (subir) adlandırmışlar və bu ənənə rus köçkünləri zamanına qədər yaşamışdır:

"Tobol quberniyasında çud (yəni qədim əfsanəvi – O.S.) qəbirlərinin sıvır xalqına məxsus olduğu güman edilir. Bu qədim adamlar – sıvırlar xəndək qazıb içinə girdilər, tavanı saxlayan dirəkləri uçurdular və bununla da könüllü olaraq özlərini dəfn etdilər. Patkanovun fikrincə, Sibir şəhərinin

adı bu terminlə bağlıdır, çünki bu yerlərdə sınırların qəbirləri olmuşdur".¹ Sonralar bütün bu ərazi Sibir adlandırılmışdır.

Çox güman, bu rəvayətin süjetinin əsasında ölkə gerbinin (tamğasının) yozumu durur: kurqan tərəllərini çiyində saxlamış paz-dirəklər. Lakin bu, monqolların yozumu deyil, güman ki, bu yozum Mancuriya tayfalarına məxsusdur.

Bu işarənin və adın türk mənşəli olmasına ən tutarlı dəlillərdən biri odur ki, türklərdə Sub-yer terminiylə bağlı heç bir rəvayət yoxdur, çünki onlar heroqlifin əsl mənasına və adına yaxşı bələdmişlər. Bu heroqlif onlara sirr görünmüşdür (onlar bu işarəni müqəddəs saysalar da, onu ilahiləşdirməmişlər: hər bir sitayişin əsasında sirr, möcüzə durur).

Bu heroqlif geniş yayılmışdı: fəth edilmiş ərazilərdə sərhəd dirəklərini bu tamğayla işarələyirmişlər. Bu ənənə yaxın dövrlərə qədər qalmaqda idi. Hər bir köçəri türk tayfası yurd yerini bu tamğa (tayfa gerbi) ilə bələdləyirdi.

3. Xristian mənbələrində türk tayfalarının Qara dəniz sahillərinə, Ön Asiya və Avropaya gəlişi ilə əlaqədar olaraq, yəni tarixin geniş miqyaslarda cərəyan edən dramatik hadisələriylə bağlı yad edilir. Hunların 375-ci ildə başlanan cəngavər yürüşü belə hadisələrdən idi. O zamanlar türklər bütün Roma tarixçilərinin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. Hun adı altında (monqol dilində hun – insan deməkdir) birləşmiş saysız-hesabsız köçəri türk tayfaları Xəzər sahillərindən Qərbə doğru hərəkətə başladı.

Sovet tarixçisi D.Y.Yeremeyev yazır: "Artıq III-IV əsrlərdə türk tayfaları Kiçik Asiya, Qafqaz və Balkan xalqlarının çoxsaylı qonşuları idi və onlar getdikcə daha fəal şəkildə bu ərazilərə soxulurdular. Dərbənd səddi Asiyadan gəlmiş

¹ Г.Потанин. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. СПб, 1899, стр. 401.

bu ilk türk tayfalarının basqınlarının qarşısını almaq məqsədilə tikilmişdi".

"Hunların tərkibinə həmçinin bulqarlar, sakirlər (suvarlar), sarmatlar və başqa tayfalar daxil idi".

D.Y.Yeremeyev suvarlardan daha ətraflı danışır: "VI əsrdə Kiçik Asiya və Qafqazdakı bir çox hadisələr suvarların (suvar, subar, Sibir) adı ilə bağlı idi; Feofilakt Simokatta onları Şimali Qafqazda yurd salmış hun tayfalarına aid edirdi... Suvarlar Suriyadan əlavə Ermənistana və Kiçik Asiyaya da yürüşlər edirdilər... Bizans ordusunda muzdlu suvar döyüşçülərinə rast gəlmək olardı. 568-ci ildə suvarlar avarları darmadağın etdilər. Bundan sonra onların əsas kütləsi Albaniyada (Azərbaycan) məskən saldı. Menandrın məlumatına görə, Xosrov Ənuşirəvan onların böyük bir hissəsini qılıncdan keçirmiş, sağ qalan on min nəfəri isə Arazla Kür arasındakı ərəzidə yerləşdirmişdir".¹

Salnaməçilər mübaliğəni sevidilər. Xosrov heç də suvarları məhv edə bilməmişdi. Tarix meydanından hələ uzun müddət suvarların hayqırtısı gəlirdi.

Mahmud Kaşğari (XI əsrin sonu) qeyd edirdi ki, suvarlar və bulqarlar türkcə danışır və "kıfçaklar" kimi onlar da "Rus və Rum ölkələri" nə qədər yayılıblar.

İndi demək çətindir ki, türklər "suv-ar" sözünün mənasını başa düşürdülərmi, hər halda, nə Mahmud Kaşğari, nə də digər Şərq müəlliflərində bu ən qədim türk etnoniminin yozumuna rast gəlmirik (gördüyümüz kimi, Sibir oğuzları VII əsrdə onu başqa cür – "yer-sub" və "ər-sub" şəklində tələffüz edirdilər). Lakin bu adı dərk etmək cəhdləri olmuşdur, hər halda, *avar*; *xəzər*; *tatar*; *taver*; *tavr*; *bulqar* və s. etnonimlər məhz "subar" morfoloji qəlibi əsasında yaranmışdır.

¹ Д.Еремеев. *Этногенез тюрков*. М., 1970, стр. 53-54.

Azərbaycandakı suvarların bir hissəsi (yəqin ki, Xosrov qırğınından sonra) Orta Asiyaya köçür və sonralar qazax xalqının tərkibinə daxil olur. Yad termindən baş açmayan qazaxlar suvar etnonimini *suvar*, *suar* şəklində işlədirlər. Alatau dağının ətəklərində, böyük mərmər dağın ətəyində Alban-suan (yəni alban suvanlar) tayfası məskən salmışdı. Ola bilsin ki, bu dağa məhz onlar Xan-Tenqri adını vermişdilər.

4. Dilin inkişafı ilə bağlı "su-yer" sözlərinin birləşməsi zamanı süni qrammatik vəziyyət yaranır. Sub-yer ifadəsi artıq "sulu torpaq" kimi dərk edilir, təkcə elə bu, əcdad sözlünə pərəstişlə yanaşan qədim insanları bataqlıq yerləri, adları, deltaları, çayarası yerləri özlərinə yurd seçməyə vadar edə bilirdi. Görəsən, sonralar "sub-yer" in "yer-sub" la əvəz olunması zərurəti də bununla izah edilə bilərmi? Sonrakı söz birləşməsi bir o qədər də dramatik səslənmir – "yer suyu" ifadəsi qəribəliyinə görə ayrı-ayrılıqda işlədilməyə başlayır: "Yer" və "Su". Ölkənin (yaşayış üçün yararlı yer) formulu qədim türk poetik dilində öz əksini tapmışdı.

Qədim türk mədəniyyətinin bu iki inkişaf zirvəsi (kök türk-şumer və qədim türk-Sibir) arasında neçə minillik bir uçurum var. Tənəzzül uçurumu! Tarix elmində köçərilərin mədəni geriliyi haqqında çox yazılıb. Biz bu təyini inkar etmədən, ona dialektika baxımından daha dəqiq və tutumlu bir söz əlavə edirik – yorğunluq. Nədən mənbələr tarixi qrafikin çox kiçik bir parçasını izləyə biliblər və nədən tarixçi bu bir parçanın əsasında iddia edir ki, guya türklərin

inkişaf relyefi həmişə hamar olub. Deməli, türk xalqı yarandığı gündən bədnam bir vəziyyətdə, yəni Avropa tarixçisinin hazırda onu gördüyü, daha doğrusu, görmək istədiyi Vəhşi Tayfa cildində olub.

Hər bir xalqın tarixinin qrafiki kardiogramı xatırladır. Tibb elmində düz xətt ölümü bildirir. Tarixdə isə xalqın yeni sıçrayış üçün güc yığdığı zamanı.

Türklərin həyat qrafiki hələ başa çatmayıb. "Keçmişə aid olan hər şeyin mənası ondadır ki, bu keçmiş ölü yük olaraq qalmır, nə vaxtsa qayıdıb gəlir, ömür-günümüzə daxil olur, möcüzə kimi, məlhəm kimi qanımıza, canımıza işləyir" (*R.M.Rilke*).

BAŞLIĞA DAİR İZAHAT

Tərsinə sözlər bir neçə səbəbdən yaranır. Mənim fikrimcə, bu səbəblərdən biri budur: yunanlar müxtəlif yönlü yazıdan istifadə etmişlər – sağdan sola, bustrofedon (bir sətir – sağ, bir sətir – sol) və nəhayət, e.ə. V-VI əsrlərdə "sol-sağ" yönlü yazıda qərar tutmuşlar. İllər ötmüş və yunanlar əvvəlki yazı yönlərini büsbütün unutmuşlar. Tapılan yazılı abidələri də soldan sağa oxumağa cəhd etmişlər. Qədim dövrlərdən bir çox əşyalar qalmışdır ki, bunların üzərində qısa, bir sözdən ibarət yazılara rast gəlmək olur. Bu yazılar adətən şəkli, yaxud formanı izah edir. Yunan, etrusk və latınlar aşkar edilmiş qədim Misir əşyalarının üzərində öz izahlarını yazırdılar. Cənubi Avropanın qədim Ön Asiya sivilizasiyaları ilə əlaqəsi sirrini açma biləcək yazıların, əşyaların çoxu həmişəlik itirilib. Lakin Avropa dillərində yazı lövhəsi, stol,

yastı əşya mənasını verən "tabula", "tablitsa", "teybl", "tabba" kimi sözlər indi də işlənməkdədir. Bu terminlər gil lövhə (yazı kərpicikləri) adlarından törəmişdir (güman ki, "tabba", "tabak" – 1) yastı gil qab; 2) pıtraq; 3) vərəq və "tamba" (yazı işarəsi) kimi türk sözləri də əcdadlarımızın gil lövhələrlə yaxın tanışlığından xəbər verir).

Çox istərdim ki, arxasında yunan, yaxud latın hərfləri ilə sağdan-sola izahı ("suber") yazılmış şumer heroqlifli gil lövhəciyi görüm, əlimdə tutum. Yəqin ki, qədim Avropada "suber" yazılı gil lövhələr az olmayıb. Neçə-neçə əsrdən sonra bu yazılı gil lövhəni tapan avropalılar "suber"i soldan-sağa "rebus" kimi oxumuşlar.

ÖZ ADAMLARIMIZ VƏ KÖPƏKLƏR

Belə hesab olunur ki, eramızın III-IV əsrlərindən əvvəl yazılı mənbələrdə türkdilli xalqlar barədə heç nə deyilmir.

Bu doğrudanmı belədir?

Son yüz ildə türklərin elmdəki tərcümeyi-halı bir neçə əsr qədimləşmişdir. XIX əsrin ortalarında türk dilinin yaranma tarixini IV əsrə aid edirlər. XX əsrdə xalqların böyük köçü dövrü köçərilərinin şəxsi adlarını araşdıran alimlər belə qənaətə gəldilər ki, hunlar türkdilli xalqdır.

Yazılı məxəzlərdə türk tayfalarının dili haqqında mühakimə yürütməyə imkan verən realiyalara az təsadüf edilir – əksər hallarda yalnız xalqın, tayfanın etnonimi və başçının adı göstərilir.

Lakin bəzən müxtəlif müəlliflər eyni bir tayfanı müxtəlif cür adlandırırlar. Gəlin, qədim yunan salnaməçilərini qınamaq. Elə bu yaxınlara qədər (XII əsr) rus salnaməçiləri qırpaqlar kimi fəal xalqı "poloves", Bizans müəllifləri isə "kuman" adı ilə tanıyırdılar. Rusiyada, Bizansda və Qafqazdakı hadisələrdə iştirak edən köçəri başçıların eyni adı daşması göstərir ki, söhbət eyni bir xalqdan gedir.

Yalnız bir mənbədə adı çəkilən tayfanın etnogenezini müəyyən etmək daha çətinidir. Bu halda xoş təsadüfə güvənməli olursan. Gümanın ona gəlir ki, salnaməçi ləqəbi deyil, həqiqi etnonimi göstərib.

Vaxt, zaman bizi vadar edir ki, əldə olan bir çox məlumatları yenidən saf-çürük eləyək. Bu baxımdan Ön Asiya ədəbiyyatı xüsusi maraq doğurur. Semitoloq, iranşünas və ellinşünasların zaman-zaman istismar etdiyi və artıq lazımsız sayılan filiz qalağının içindən tamam başqa coğrafi regionda güman edilən qədim bir mədəniyyətin izini tapmaqdan xoş nə ola bilər? Belə tapıntılar tədqiqatçını yeni kəşflərə ruhlandırır. Türkologiya üçün qadağa sayılan zaman zonası çərçivəsindən kənarında türklərin mənşəyi ilə bağlı ən adi fakt, ən cüzi kəşf tarixçilərin bu sahədəki çox sabit mövqeyini sarsıda bilər. Bunun üçün gərək dəfələrlə oxunmuş abidələrə qayıdıb, əvvəlki oxucuların görə bilmədiyi məlumatları üzə çıxarmağı bacarasan. Misal olaraq hökmdar Assarxadon dövrünə aid Assuriya salnaməsindəki bir məlumatı gözədən keçirək.

...E.ə. VII əsr Assuriya salnamələri Xəzər dənizinin sahil-ləriylə, Şimali Xəzər çöllərindən keçib gələn (Dərbənd keçidindən) köçərilərin basqınından xəbər verir. Tayfanın adı iş-quz (variantları – iş-quza, aş-quza), başçının adı İspak imiş.

O zamanlar Assuriya dövləti bütün gücünü cənub qonşuları – Babilistan, Sidon və Misir üzərindəki hakimiyyətini saxlamağa və möhkəmlətməyə sərf edirdi. Bu çətin vəzifə imperiyanın şərq ucqarlarında məskunlaşmış xalqların getdikcə artan fəallığı nəticəsində daha da mürəkkəbləşmişdi. E.ə. VII əsrin 70-ci illərində Manna səltənətiylə ittifaqda çıxış edən midiyalılar və digər tayfaların güclü üsyanı baş verir. Nəticədə yeni bir dövlət – Midiya yaranır, Assuriyanın yeni, qüdrətli düşməni.

Üsyançılar işquzları köməyə çağırırlar. Aşırımlardan yel kimi keçən işquzlar "şirlər yuvasının" içərilərinə soxulurlar (e.ə. 673-cü il).

Yəhudilərin qədim "İyeremiya kitabı"nın 593-cü il (yəni həmin hadisədən 70 il sonra) bölməsində Midiyadan asılı olan dövlətlər sırasında Urartu və Manna ilə birgə "Aşquz" (variantı Aşkenez) səltənətinin də adı çəkilir. Ön Asiyada bu köçərilərin şöhrəti o qədər böyük idi ki, onların etnonimi (yəhudi yazılışında ümumiləşdirilmiş termin və antroponim olmuşdu).

İşquzların irandilli olması fərziyyəsi də var. Bu fərziyyə nəyə əsaslanır? *İspak adının və midiya sözü "spaka" (köpək) – nin zahiri oxşarlığına.*

Hələ ki, bu etnonimi İran lüğətinin köməyiylə yazmaq mümkün olmayıb. Bununla belə, heç bir əsası olmayan bu fərziyyə zaman ötdükcə aksioma çevrilmişdir: "İşquzlar – İran tayfalarından biridir".

SOKAKA

Əgər "ispaka" işquzların dilində "sobaka" ("köpək") demək idisə, gözləmək olardı ki, bir vaxtlar başçıları "Sobaka" adlandırmaq ənənəsi varmış. İran tarixi, mifologiyası və dini türklərinkinə nisbətən geniş öyrənilib. Lakin bu barədə mənbələr susur. Nə semitlər, nə hindavropalılar, nə də uqrofinlər köpəyə sitayiş etməmişlər. Lakin əsl köçərilər – türklər yaxın zamanlardək bu köpəyə ilahi varlıq kimi baxır və öz miflərində onu özlərinin ulu əcdadı sayır, öz adlarını köpəyin titul adıyla əvəz edirdilər. Bu ənənə, güman ki, ovçuluq epoxasından qalmışdı. İt ovçunun başlıca, əsas köməkçisi idi. Tayfanın güzəranı ondan asılı idi. O, tayfanın cəsur nökrəi, həm də ayıq-sayıq başçısı idi. İnsanın bacarmadığını it

bacarırdı: o, iyləri "görür", gözəgörünməz izlə gedir və ov-cunu arxasınca aparırdı. Təbiətin ona bəxş etdiyi keyfiyyətlər iti böyük qüdrətə yetirmişdi. Əkinçilər günəşə və onun "nümayəndələrinə" – əntər, peyinqurdu və buynuzlu heyvanlara sitayiş etdiyi kimi, ovçular da onları aclıqdan qoruyan köpəyə tapınırdılar.

İt tabu idi, yəni itə toxunmaq, onu incitmək olmazdı. Üs-tündə tabu olan canlıni öz adı ilə çağırmaq da qadağan idi, buna görə qədim türklərdə itin müxtəlif adları vardı və bun-ların hamısı titul adları siyahısında idi.

Genealoji əfsanələrə görə, it (sonralar isə canavar) türk-lərin ulu əcdadıdır. Məsələn, qırğızlar özlərini Qızıl Taylağın nəslindən sayırlar. Belə hesab olunur ki, onlar Qızıl Taylaqla şahzadə qızın və onun kənizlərinin – qırx qızın izdivacından törəmişlər. Başqa qırğız rəvayətinə görə, bu şahzadə qız və onun qırx qulluqçusu İssık gölün ağ köpüyündən daddıqdan sonra uşağa qalmışlar. Burda da itsiz ötüşməyib. Qırğız di-lində Ağ köpük – at kobok (ağ köpək) deməkdir. Tobol ta-tarlarında əfsanəvi əcdad – qəhrəman At kobek (Ağ köpək) adını daşıyır. Ağ noqaylar Ağ koboku (Ağ köpəyi) öz əc-dadları sayırlar. Oğuz-qarluq şivələrində – "kobok" (kobek, kobyak) – köpək, itdir. Türk tayfalarında köpək geniş yayıl-mış adam adı olmuşdur; noqaylarda "kobek" (Ağ köpək) nəslə var.¹ Kiçik Asiyada Rum səlcuqlarınınin Sədəddin Kobyak adlı vəziri olmuşdur. XV əsrdə Türkiyədə Köpək adlı türkmən sərkərdəsi şöhrət qazanmışdır. Və nəhayət, Svyatoslav Kiyevskinin 1184-cü ildə məğlub etdiyi qırçaq xanı "Kobyak". Əcdad-köpəyə olan bu sitayiş hələ uzun müddət qalmışdı. Əgər başqırdın uşaqları tez-tez ölürdüsə,

¹ В.А.Гордлевский. Что такое "босый волк"? Известия АН СССР, отд. лите-ратура языка, т.VI, вып. 4-6, М., 1947, стр. 324.

o, təzə doğulan körpə sağ qalsın deyər onu anasından ayırır və dişi itin əmcəkləri altına qoyurdu.¹

Hunlar Atillanın itdən yaranması haqqında əfsanəni Avropaya gətirib gəldilər. Süjetin macar variantı italyanlara da məlum oldu.

A.N.Veselovskinin kitaba daxil etdiyi italyan rəvayətinə görə, öz qızını Bizans taxt-tacının vəliəhdinə ərə vermək fikrinə düşən macar kralı qızı təcavüzlərdən qorumaq üçün müvəqqəti olaraq qalaya saldırır. Kralın gözləmədiyi bir iş baş verir: şahzadə qız onunla qüllədə olan itdən uşağa qalır və Atilla doğulur. Bu məlumata uyğun olaraq, italyan ikonografiyası hun hökmdarını it qulaqlı təsvir edirdi. A.N.Veselovskinin yazdığına görə, italyan rahibləri "əvvəllər fəxr sayıldığı üçün diqqəti cəlb etməyən bir şeyi Atillaya qəbahət tutmuşdular". Rahiblər Atillanın simasında itbaşlıların sələfi yəcuc-məcucu görürdülər. Zaman keçdikcə, it haqqında təsəvvür dəyişir və bəzi tayfalarda bu fəxri yeri canavar tutur.²

O.İakinf isə uyğur xanlarının ulu əcdadının mənşəyi haqqında bir rəvayəti yazıya almışdır: hun hökmdarı özü qızını üç il ərzində qüllədə saxlamışdır, bir canavar qülləyə yol tapmış və xanın qızı uşağa qalmışdır.³

Çin salnaməçilərinin məlumatına görə qədim türklərin bayrağında qurd başının təsviri varmış. Güman ki, bu bayraqları avropalılar da görmüşlər. Hər halda, itbaşlılar haqqında rəvayət hansısa, kifayət qədər konkret tarixi fakt əsasında yaranmışdır. Necə ki, ilk dəfə adamı at belində görə yunanların heyrətindən kentavr obrazı doğmuşdur.

¹ С. Филопенко. Башкиры. "Вестник Оренбургского учебного округа", 1914, № 8, стр. 304.

² А.Н.Веселовский. Истории романа и повести. Вып. 2, славяно-романский отдел, СПб, 1888, стр. 307, 315.

³ О.Иакинф (Бичурин). Собрание сведений о народах Средней Азии, ч.1, стр. 248.

Görkəmli rus şərqşünası İ.N.Berezin birinci olaraq, Konçak titul adının türk dilindəki "kançik" (qancıq) sözündən törədiyini söyləmişdir.¹

"Konçak" antroponimi qərbi türk arealında geniş yayılmışdır. Onun Kanişka, Kaniş variantları indiyə qədər qalmaqdadır. Qazax dilində – Kaniş.

Bu adların praformaları: 1) kaniş – yırtıcı (hərfən – "qan iç"); 2) kan işkan – yırtıcı (hərfən – "qan içən"). Birinci variant daha qədimdir. Dilin tarixində elə bir dövrü əks edir ki, o vaxt ilkin feil (imperativ) eyni zamanda isim rolunda çıxış etmişdir. İkinci forma müasir qrammatik əmələyə yaxındır.

Ümumtürk kançik (kanjik, kanşik, qancıq) uydurma etimologiya nəticəsində "kenişkan"dan əmələ gəlmişdir. Kançik (qancıq) termini canavar və itin dişisinə aid edilirdi. Qədim forma – kaniç (kaniş) – "yırtıcı" latın termini – "kaniç"də (it) özünü mühafizə etmişdir.

Türk-monqolların "kan" (xan, kaan, kaqan) titulunun mənsəyi bəlkə də köpək-başçı ideologiyası ilə aşkarlana bilər.

Türk dillərində mürəkkəb sözlər heç də həmişə ahəng qanununu gözləmir. Qazax antroponimlərini müqayisə et: izbasar, iz-bakar (iz-baxar). Tərkibin birinci hissəsi dilönü, ikincisi dilarxasıdır. Lakin keyfiyyətcə iki müxtəlif leksemanın birikib birləşməsi hamarlanmaya gətirib çıxarır. Söz birləşməsinin birinci tərəfi heç də həmişə keyfiyyət etalonu olmur: kan-iş dilarxası Канъш, Каныш (titul adı) və kaniş (hökmdar, bir zamanlar – titul) sözlərini əmələ gətirir. Başqa bir misal. Birikmiş formanın dilarxası variantı olan – сь-бак – "iz axtaran it" slavyanlarda "сь-бак (а)" şəklini almışdır. Dilönü s-bək oğuz-qarluq leksemi – kebək (kərbək,

¹ "Слова о полку Игореве". "Москвитянин", 1854, № 22, стр. 68-71.

kobek) -dən əvvəl olan *kentum* forması üçün əsas olmuşdur. İz-bakın dialekt variantından titul adı izbək (Özbək) yaranmışdır (Qızıl Orda xanı – Üzbək, sonuncu Azərbaycan atabəyi – Özbək və s.). XV əsrdə "üzbək" termini etnonim olmuşdur. Mənim fikrimcə, Noqay, Barak¹, Özbək, Kobyaş, Kançak bir növ sinonimlərdir. Kanişka (III əsr) və İspaka (e.ə. VII əsr) adlarını bu qəbildən sayıram.

İSPAKA

1. Oğuz-Qarluq dillərində köpəyin əsas adının (köbək, köpək, kepek, köbök, köbök və s.) praforması qırpçaq şivələrində canlı şəkildə qalmaqdadır. Ov iti adlarının bir neçə variantı var:

- a) is-pak (iz-bak) – "izə (iy) – bax";
- b) is-pas (iz-bas) – "izlə (iylə) – get".

Sonrakı daha mürəkkəb formaları:

- a) is-pakan (iz-bakkan) – "izi (iyi) görün";
- b) is-pasar (iz-basar) – "izlə (iylə) gedən".

Slavyanlar və qədim iranlılar erkən s-pak (s-bak) formasını mənimsəmişlər. Hindavropalılar türk sözlərini mənimsəyərkən heca quruluşunu dəyişdirməyə can atırlar, buna görə başlanğıc sait düşür və sözün axırında prototik sait peyda olur, yaxud sonuncu samit səs düşür.

¹ *Barak* – güclü keşik iti (qədim türk dilində).

İranlılar s-pak formasını mənimsəmişlər (bağlı qapalı söz). Avesta mətnlərində – "spaa" – it (açıq mürəkkəb söz). Midiyalılar birinci saiti "itirməklə" kifayətlənmişlər: SPAK. Slavyanlar son hecanı başqa cür qurmuşlar: ic-бак>сѣ – бак>сѣбака. Protetik sait peyda olmuşdur. Hind-Avropa dillərində (Midiya, Avesta və bir neçə slavyan dillərində) bu termin az yayılıb, buna görə onun hind-Avropa mənşəyi barədə danışımağa dəyməz. Fasmer də, Trubaçyov da belə hesab edirlər ki, bu, alınma sözdür. Hansı dildən götürülüb? Trubaçyov slavyan sözü üçün prototip tapıb – türk sözü "kobyak"ı. İran nümunələri isə "ata-anasız" qalıb. Lakin kobyak > sobaka keçidi sübuta yetirilməyib.

İŞQUZLAR

Assuriya sahnəməçiləri igid yadelli İspakanın yürüşə apardığı köçəri tayfanın adını dəqiq verə bilmişlər. Assuriya xronikalarının bu cəhəti təqdirəlayiqdir. Nə yunanlar, nə romalılar yad dilin terminlərini bu cür dəqiqliklə ifadə etmək qabiliyyəti ilə öyünə bilməzlər. Dahiyənə *iş* = *oğuz* (*iç oğuz*) etnonimi oğuz eposu "Dədə Qorqud" dastanı sayəsində dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Dastana görə, oğuzların 24 tayfası iki iri birliyə bölünübmiş – iş – oğuz (*iç oğuz*) və daş oğuz (*dış oğuz*). İdeoloji sxem qazax dilində başqırdların adında – *iumezi* – iç nəsil və Sibir türklərinin adında (*ös təki*) qalmaqdadır. Çox güman, türk dilindəki iş – oğuz Assuriya mətnlərində "иш-гуз" şəklində

yazılmışdır. Semit dillərində "o" saiti düşür. Məsələn, ərəblər "oğuz"u "quz" kimi yazır və tələffüz edirlər.

Türk etnonimlərinin uzunömürlülüynə aid xeyli misal çəkmək olar. "Uysun", "kanqlı", "dulat" tayfaları III əsrin nüfuzlu mənbələrində yad edilir. Bu tayfalar indi də o zamanlar məskən saldıqları ərazidə – Mesopotamiyada yaşayırlar. Və artıq min ildir ki, yazılı abidələrdə bu tayfalar haqda heç nə deyilmir. Lakin bu o deməkdirmi ki, onlar yer üzündə yoxdurlar. Əsla! Onlar mövcuddurlar və adları şifahi xalq ədəbiyyatında yaşayır. Və kim bilir, eramızın III əsrindən neçə yüz il əvvəl də uysun, kanqlı və dulatlar yer üzündə yaşayaraq, salnaməçilərin heç yadına da düşməmişlər. Və əgər Çin səyyahları bu tayfaların adını çəkməyi lazım bilməsəydilər, bu adların rəsmi tərcümeyi-halı xeyli qısa olardı. Oğuzlar eramızın VIII əsrində Orxon-Yenisey abidələrində yad ediləblər.

Hökmdar Assarxadon dövrünə aid Assuriya xronikaları iş-oğuz türk etnoniminin İs-pak (İs-pakan) titul adının və başçılarını Köpək adlandırmaq ənənəsinin hələ e.ə. VIII əsrdə mövcud olduğunu təsdiq edən ən qədim sənəddir.

Xülasə, mən belə hesab edirəm ki, bir "İspaka" – "Spaka" paraleli kifayət deyil ki, e.ə. VII əsrdə yaşamış işquzlar irandilli tayfa hesab edilsin. Bu termini midiyalılar başqa dildən də mənimsəyə bilərdilər.

Oğuz dastanının hər boyu bu sözlərlə tamamlanır:

"Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyladı, soy söylədi, Qazi ərənlər başına nə gəldiyini söylədi. – Qanı

dediyim bəy ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı? Gəlimli, gedimli dünya... son ucu ölümlü dünya.

Yum verəyin xanım! Qarlı qara dağların yığılmasın. Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin! Qəmən axan körklü suyun qurumasın! Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun! Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun! Axır sonu arı imandan ayırmasın. Allah verən umudun üzülməsin..."

Kim bilir, bəlkə igid İspakan da iş-oğuz ozanının bu söyləməsini Assuriyanın zeytun pöhrəliyində dinləmişdir.

TENQRİLİK

Tarixdə elə gün var ki, türkologiya təqvimində qızılı hərflərlə qeyd edilməlidir – bu, noyabrın 25-dir!

Köçəri türklərin öz yazısı olduğundan dünyada birinci olaraq danimarkalı alim Vilhelm Tomsen xəbər tutdu. 1893-cü il noyabrın 25-də o, Orxon-Yenisey mətnlərində ilk sözü oxuya bildi: bu, "TENQRİ" sözü idi. Bu sözlə Asiya skifləri tarixində yeni bir səhifə açılmış oldu. Bu sehrlə sözlə mənim üçün şumer-türk əlaqələrindən xəbər verən yeni bir elmin özülü qoyuldu.

...Yeni dinlər haqqında minlərlə kitab yazılıb. Yəhudilik, xristianlıq, islam, buddaçılıq –bütün bunlar ən savadsız adamlar üçün gün kimi aydın, çoxdan dərk edilmiş anlayışlardır. İki min il ərzində bizi inandıra biliblər ki, bu dinlərdən əvvəlki bütün etiqadlar bütpərəstlik və mövhumatdan doğulub, guya bu etiqadlar qədim əcdadlarımızın əqli pozğunluğuna dəlalət edir.

İndiyə qədər elmi ədəbiyyatda "tenqrilik" termini işlədilməyib.

Hind, İran və semit dinlərinin anası, fəlsəfi təlim kimi xristian Allahından 4 min il əvvəl dünyaya gəlmiş, bəşəriyyət tarixinin ən qədim dini, əski Misir inanışlarına güclü təsir göstərmiş tenqrilik çoxdandır ki, öz tədqiqatçısını gözləyir.

O, teoloqların da sınağından çıxmağa hazırdır, "Bilik" cəmiyyəti ateistlərinin də. Materialla və idrakla zəngin "Tenqrilik" kitabı yazılmış olsaydı, arxeoloqlara saxsı qırıqlarından baş açmaq nə qədər də asan olardı.

...Yazıçı Vsevolod İvanovun ölümündən bir neçə gün sonra onun oğlundan məktub aldım. O yazırdı: "Atamın oxuduğu son kitab Sizin "Günəşli gecələr"iniz idi". Bu faktın simvolikası məndən möhkəm adamı da sarsıda bilərdi.

Qazax xatunun nəvəsi, canına, sözünə ulu çölün səsləri, rəngləri hopmuş yazıçı sonralar nəhəng daş şəhərə köçür və ömrünün son məqamlarında cavan bir qazaxın yöndəmsiz şeirləriylə ulu çölə qayıdır. O öz məşhur kitabxanasında olan min-min cild kitabdan bircəciyini – bu narıncı-sarı kitabçanı seçib oxuyur. Və əbədiyyətə köçmüş uşaqlıq xatirələrinin işığı ilə onu irəlində gözləyən əbədi zülmət bir-birinə qovuşur. Dövrə qapanır.

Hər şey, hər şey öz əslinə qayıdır. Balıq okeanda hərlənib-fırlanıb ölmək üçün xırdaca dağ çayının qoynuna qayıdır. Çayın suyu buxarlanır və göydə dövrə vurub coşqun leysan, səssiz şəh şəklində yerə qayıdır. Günəş yeri qızdırır, qara torpağı yaşıla boyayır. Yay – gün işığı, payızı – narıncı-sarı, qışı – dümağ qar.

Günəş yeri qızdırır, qara torpağı yaşıla boyayır. Oyanır, işıq saçır, qocalır, təzədən yuxuya dalır.

Günəş oyanır...

1. Təbiətdə ana kökə qayıtmaq şövqünü tək bizmi sezməmişik? Ulu babamız bizdən də itigözlü olub, o, təbiətin qoynunda, onunla qol-boyun, nəfəs-nəfəsə yaşayıb, ondan

asılı olub və təbiətin rəmzlərini anlayıb yozmaqla onun məhəbbətini qazanmağa çalışıb. O özünü də bu dövrəyə daxil edib. Nə qədər ki yaşayıb, nəfəs alıb – özünü yaşıla boyayıb, bu dünyadan köçəndə narıncı-sarıya bürünüb.

2. "Ölüm – yuxudur.

Bunu bizdən öncə deyiblər..."

Təbiətin ölümü üzərində müşahidə əsasında dəfn mərasimi yaradanlar dünyanın ilk materialistləri olublar. Təbiət övladı – insan özünü onun digər oğullarına oxşadıb. Ölməzliyi gəzib, tapa bilməyib, axırda belə bir fikirlə təsəlli tapıb: ölüm – yuxudur. Qocalıq – payızdır.

Baydaq öz yuvasını yemlə doldurub qış yuxusuna gedib. Mənim qədim qardaşım qışda bu yuvanı qazıyıb, yemlə dolu yeraltı məskəndə yumurlanıb yatmış baydağı görüb. Yaz gələndə arıqlamış, lakin diri baydaq yuvasını tərk edib, gün işığına çıxıb.

Bitki və heyvanat aləminin həyat və ölümü üzərindəki müşahidələr mühüm bir mərasimin yaranmasına səbəb olub: yuxuya getmiş adamı yatmış baydaq şəklində "yuva"ya qoyur, üstünə toxum, yaxud payızın rəngi olan narıncı-sarı boyaq səpirlər. Ümid edirlər ki, haçansa ölən Baharı gələcək, onun Günəşi yeri qızdıracaq və "yuxuya dalmış" adam gözlərini açıb ayağa qalxacaq. Sonralar ölənin adamın diriləcəyinə ümid sönsə də, hələ uzun müddət mərasim olduğu kimi qalacaq. Və gələcəyin arxeoloqları Avropa-Asiya ərazilərində bu çox qədim qəbirləri tapanda təəccüblənəcəklər: nə üçün cəsədlər böyrü üstə yumurlanıb (dizləri çənəsinə dəyir)? Nə üçün ölünün yatağı narıncı-sarı rəngə boyanıb?

Bu qəbirlər dünyanın ilk filosoflarının idrakının dəqiq izlənen müəyyən dövrünü əks etdirir.

3. Lakin dünya ikilidir. İnsanlıq atalar və analara bölünüb. Dağın olması arana işarədir. İşıq zülmətin əksidir. İnsan Yeri müqəddəsləşdirməklə Göyə də tərif verib – antiyer. Bu inqilabi ideya dəfn mərasimində öz əksini tapıb.

İnsan cəmiyyəti erkən dövrlərdən ağalara və qullara, rəiyyəət və əsilzadələrə bölünüb. Ağalar özlərini Göy oğlu adlandırırıblar. Və həmin anlamın izləri bizim günlərə gəlib çatıb. Dillər terminlərin əksliyini hişz etməkdədir: alçaq və yüksək əsilli (yəni yer və göy mənşəli); qara sümük və ağ sümük (Yerin və Göyün rəngi). XII əsrin rus salnamələrində knyazların dilində xalq "черные люди" (qara camaat) adlanır və bu, təhqiredici ifadə deyil, məlum faktın təsdiqidir. Qədim türklər sadə xalqı "qara-bu-qara" adlandırmışlar. "Qara adam" qocaldıqca başı ağarmış və o, göy övladlarına yaxınlaşmışdır. Ağsaqqal kultu.

Qədim Mesopotamiyada cəmiyyəət Göy və Yer oğullarına bölünüb. Xalq isə bütövlükdə "qarabaşlılar" – kar-ir (şumer) adlanırmış.

Günəşin övladları başlarını qırxır, yaxud parik qoyurmuşlar. Baş örtüyünün birinci və əsas vəzifəsi – zümrəyə işarə imiş.

Müxtəlif mənşəli adamlar müxtəlif şəkildə dəfn edilirmiş. Yer övladları baydaq kimi yuvada (yumurlanması, boyaq, dən. Onların matəm rəngi narıncı-sarı idi), Göy övladları sönmüş günəş kimi basdırılırdı. Onların matəm rəngi qara idi.

CAM

...Bir sahəyə aid faktlar bir zəncirin qırılmış halqalarıtək dünya ədəbiyyatına səpələnib. Bunları bir-birindən təcrid olmuş halda, ayrı-ayrılıqda gözdən keçirdikdə metafora bəsit bir fikrə dönür.

Qədimlik kimi zərif materialla təmasda olanlardan tək-cə kənkan zoru deyil, simvolu duymaq istedadı da tələb olunur.

Mədəniyyət məcazlardan yoğrulub. Onun hər deyimini hərfən başa düşmək nadanlıqdır. Uzaqdan kürə yastı çevrə şəklində görüldüyü kimi qədimliyin poetik simvolu da adi dilə çevriləndə öz perspektivini itirir.

Qədim Çində üzərində tanrı Arya-Balonun təsviri olan yumru aynalar düzəldilirdi. Güzgünün bir üzü cilalanmışdı, o biri üzündə arxasını çevirib oturmuş çoxəlli Allahın qabarıq təsviri var idi. Siz onun peysərini və kürəyini görürdünüz, tanrının öndən necə görüldüyünü bilmək arzusu ilə güzgünü o biri üzünə çevirir...

Və orada özünüzü görürdünüz.

Bələcə, dahiyənə poetik metafora adı məişət əşyasına çevrilmişdi. Əslində sənətkar-kahinlərin fikri başqa idi: çoxəlli tanrının çöhrəsi gözqamaşdıran günəşə işarə idi. Bu tunc ideoqramda günəşin doğması və qürubu təsvir edilmişdi.

Əşyanın cilalı üzündən güzgü kimi istifadə edirdilər, o biri üzündəki bardaş qurub oturmuş gülməli adamcıqaz isə dekorun ənənəvi, lakin anlaşılmaz elementinə çevrilmişdi.

Maddi mədəniyyət tarixini gözəlliyin göyçəkliklə, simvolun əşya ilə, poeziyanın birbaşılıqla daimi mübarizəsi kimi təsəvvür etmək olar.

...Arxeoloq Vulli Şumerdə dəfn yerində üstü yazılı metal qab tapır.

...Yevtyuxova və Kiselyov Altay kurqanında üstü yazılı metal kasa aşkar edirlər.

...Akişev Alatau yaxınlığındakı kurqanda yazılı metal qab tapır.

Əgər biz hər üç tapıntıyı ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirsək, üstü yazılı metal qab qəbirə qoyulmuş qab-qacaq arasında aşkar edilən adi məişət əşyasından başqa bir şey deyildir. Lakin bu faktları bir yerə cəmlədikdə onlar bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır, izah edir, literlər kimi yan-yana düzülərək söz əmələ gətirir: biz bu sözün mənasını hələlik başa düşməsək də artıq onu oxuya bilirik.

Mən Şumerə üz tuturam: çünki dəfn mərasimində metal qaba bu qədər əhəmiyyət verən ikinci bir xalq olmayıb.

"Aralarında məsafəcə min kilometrərlə və zaman xətti üzrə min illərlə yol olan iki qəbrin təsvirini müqayisə edək:

"Mərhumə ipək libas geydirmişdilər. Baş tərəfində qoyulmuş gümüş qabın üzərində türk-run hərfləriylə "Azman" və "Yiyə-ağa" sözləri yazılmışdı".¹

"Cəsəd sağ böyrü üstə uzadılmışdı. Belində enli gümüş kəmər var idi. Mərhumun əlinə iki min il qabaq külçə qızıldan düzəldilmiş cam verilmişdi. Cəsədin yanında daha bir qızıl cam qoyulmuşdu. Hər iki qızıl qabda bu sözlər həkk edilmişdi: mes-kala-duq – xoşbəxt ölkənin qəhrəmanı".²

Altayda və Şumerdə metal qablı bu cür qəbirlərin qanunauyğunluğu sayca da təsdiq edilməsəydi, Altaydan Şumerə ehtiyatla çəkilmiş nazik tel asanca qırıla bilərdi.

¹ А.П.Потанов. *Очерки по истории алтайцев*. М., 1953, стр. 27-90.

² Э.Церен. *Библейские холмы*. М., 1966, стр.188.

Şumer qəbirlərinin yaxşı qalması metal qaba olan müqəddəs münasibəti izləməyə imkan verir. Aşkar edilən bütün qəbirlərdə metal qab mərhumun əlində olur və elə bununla da qalan (qeyri-metal) qablardan seçilir.

"...Görünür, bu qadın böyük mənsəb sahibiymiş, başında qiymətli tac var idi. Əlində naxışlı çotur qızıl cam tutmuşdu".¹

"Mərhumları böyrü üstə uzatmışdılar, əllərində qab (metal) var idi. Baş tərəfdə gil qablar düzülmüşdü".²

Onu da qeyd edək ki, Şumer qəbirlərindəki qabların heç də hamısı yazılı deyil. Altaydakılar da həmçinin. Güman ki, təkcə yazısı deyil, forması və metalın növü qaba rəmzi məna verirmiş.

Altay yazılı qablarının bibliografyası daha genişdir. Daş balbalların ("каменная баба") hamısı, sanki bu əşyanın mərasim əhəmiyyətini gözə çarpdırırmış kimi, əllərində qab tutublar. Nizami Gəncəvinin yazdığına görə, köçəri türklər islamdan əvvəlki dövrlərdə əlində qab tutmuş balbala Allah kimi sitayiş edirmişlər.

Qəbirlərdəki metal qablarla da balbalların əlindəki qabların qeyri-adi forma oxşarlığı əsasında L.R.Kızlasov belə bir qənaətə gəlmişdir ki, hər daş balbal bir öləni təmsil edir.³

"Əli bardaqlı kişilərin" yayılma arealı Altay və Sibirlə məhdudlaşır.

A.D.Qraçın tədqiq etdiyi 58 Tuva balbalından yalnız üçünün əlində aydın seçilən cam var, qalanı əlində bardaq tutub.

¹ Э.Церен. Библейские холмы, М., 1966, стр. 170-187.

² Тува в период тюркского каганата VI-VIII вв. Вестник МГУ, 1960, № 1, стр. 64.

³ Древнетюркские изваяния Тувы, 1961.

Cənub və qərbi türk çöllərindəki kurqan balbalları da əl-lərində bardaq tutmuşlar. Əgər orada da güzgü əksi kompozisiyasına riayət edilmişsə, güman ki, bu ərazidə mərasim qabı bardaq deyil, camdır.¹

...Mənim fikrimcə, Şumerdə də əlində bardaq tutmuş balbalın olması şumer-türk paralellərinin "qanuniliyini" sübut edir. Lakin həmin balbal Babil yazılı mənbələri sayəsində öz ilahi funksiyasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Babillərdə bu, dirilmə ilahəsi İştordur. Doğan günəş Tamuzun – Odun anasıdır. Əsətirə görə, İştör yeraltı dünyaya enir, Tamuzu tapıb dirildir.

İştörün kiçik heykəli bizim günlərə qədər gəlib çatıb. O, əlindəki kasanı qarına sıxmış vəziyyətdə təsvir olunub.

Şumer heroqlifi – günəşin qrafik təsviri heykəltəraşlıqda yarı-əyili cam şəklini almışdır.

Ölən adamın baş tərəfinə dirilik rəmzi olan dolu cam qoyulurdu. Hər sındırılmış cam ömürdən keçən ili göstərirdi. Əbədi zülmətə gömülən hökmdarın yaşı sayında qəbrə gil, yaxud taxta qab qoyulur və sındırılırdı. Metal, sınımayan qab isə dirilmə ideyasını əks etdirirdi.

Əlində əyili qab tutmuş dirilmə ilahəsi İştörün kiçik heykəli qəbrin üstünə qoyulurdu.

Ölmüş adam günəş-tamuzla eyniləşdirilir. İştör qabdan su çiləyib onu diriltməliydi. Əyili qab dirilməyə işarədir. Qırpaqlarda "tamuz, tamuz, tamuzuk" nəqəratı var. Hər bir el şeirinin mətnini yeri gəldi-gəlmədi bu nəqərat müşayiət

¹ *Turan çöllərində cama olan müqəddəs münasibət XIX əsr etnoqraflarının diqqətini cəlb etmişdir.*

edir. Məncə, bu, günəş tanrısı Tamuzun şərəfinə oxunan duanın qalığı, onun ən çox təkrarlanan hissəsidir. Qədim Ön Asiya dualarının izləri bəzi müasir dillərdə də məhz xalq nəqəratı şəklində qalmaqdadır. İ.M.Dyakonov A.Svanidzenin söhbətinə istinadən yazır: "Gürcü xalq mahnılarının nəqəratında təsadüf olunan urartu (yaxud xürrit) sözləri maraq doğurur".

Monqolustandan Macarıstana qədər uzanan böyük bir ərazidəki kurqanların üzərində dirilmə ilahəsi İşturun şərəfinə əliqablı balballar ucalırdı. Tenqrilik dəfninin zahiri atributu və simvolu məhz bu heykəl idi.

Tenqriliyin əsas ideyası sonrakı dinlərin ideyasından nə ilə fərqlənir? İnsanın öləndən sonra sözün əsl mənasında diriləcəyinə və öz əvvəlki qiyafəsində yer üzündə yaşayacağına əmin olan inamla. Yuxu mərhələsindən keçib oyanacaqsan. 1. Baydaq və ot kimi (əgər sən Yer oğlusansa); 2. Günəş kimi (əgər sən Göy oğlusansa).

...Alan qəbirlərinin birində döyüşçünün cəsədi yanında əlində su dolu qab tutmuş qadının tunc heykəlciyi tapılmışdır. "Dirilik suyu" qabın yuxarı hissəsinə bərkidilmiş rəngli şüşəylə ifadə edilmişdi.

Arxeoloqlar bu qərara gəldilər ki, bu, "döyüş atının bəzəyidir". Heykəlciyin dəşikli tunc altlığı var idi. Qafqazşünas V.B.Vinoqradov "Ötən zamanların sirləri" kitabında bu maraqlı əşyanın daşdığı vəzifəni məzar hüdudlarından kənara çıxmadan yozmağa çalışır. Gözəllik göyçəkliyə çevrilir: "Döyüş atının başına bərkidilən bu fiqur nəyin rəmzi idi? Nəql edənin müəmmalı uydurmasını, yoxsa döyüşçünün

uzaq yürüşdən qayıtdıqdan sonra həmtayfaları və sevgilisinin onu necə təntənəylə qarşılayacaqları barədə şirin xəyallarımı? Yəqin ki, sonuncu yozum həqiqətə daha çox yaxındır. Sevgilisi su dolu qabı ona uzadır, bu içki igidin yangısını söndürəcək, ona güc-qüvvət verəcək, sevgilisiylə görüş zamanı cəsarətini artıracaq".

Digər, daha nüfuzlu mənbələrdə də mərasim realiyalarına aid bu cür bayağı yozumların bolluğu yalnız bir şeyə dəlalət edir: tarix səxavət göstərib öz "nümayəndələrinin" sərəncamına poetik metaforalar verir və bu dahiyənə rəmlər tarixşünasların yozumu nəticəsində utilə, eramızın XX əsr kommunal məişəti üzrə mütəxəssislərə yaxşı tanış olan mətbəx əşyasına çevrilir.

Çünki belə fikir yayılıb ki, guya yalnız simvollar simvol ola bilər. Məsələn, xaç, yaxud aypara kimi.¹

Hazırda qədim qəbirlər tarixi materialın əsas, bəlkə də yeganə mənbəyidir, ona bu cür münasibət tarixşünaslığın ümumi vəziyyətinə mənfi təsir göstərməyə bilməz. Qəbir əşyalarında qədim insanların fəlsəfəsi əks olunub.

KURQANIN ULDUZLARI

Günəş yatağından qalxır, göydə yarıqövs cızır. Qürub çağında qızarır. Yox olur. Və dünya zülmətə bürünür. Göy qübbəsində parlaq ulduzlar peyda olur. Gecə – günəşin ölümüdür.

¹ XI əsrdə müsəlman-türklər aypara-camı islamın simvolu etdilər.

Bu müşahidə tenqri dəfn mərasiminin əsasını təşkil edir. Bu fəlsəfə ilk dəfə Şumerdə təşəkkül taparaq formalaşıb.

Qədim Şumer yazısında gecənin işarəsi ☾ göy qübbəsi və ulduzlardır. Bu simvol, həmçinin zülmət, qaranlıq və gecə anlayışlarını bildirir. Bu işarə simvolun – tərsinə çevrilmiş camın təkamülü kimi də yozula bilər. Yağış, çilənmə. Ölüm-çilənmə (yağış) anlayışlarının eyni vəzifə daşmasını qədim əkinçilərin mərasimində izləmək olar: onlar yağış yağdırmaq naminə insan qurbanı verir, yaxud ölmüş adamı basdırandan sonra qəbri üstünə su çiləyirdilər. "Biri mövcud olmasa, o biri də mövcud ola bilməz" fəlsəfi tənliyi çox sadə həll olunurdu: əgər ölüm səbəbsə, o zaman çiləmə (yağış) – nəticədir, yaxud əksinə.

Göy oğlunun məzarı bu işarənin formasına uyğun olaraq, qübbə şəklində düzəldilirdi. İşarənin sehr gücü elə idi ki, kahinlər ilk dövrlərdə ən xırda detallarda belə onu təqlid etməyə çalışırdılar. "Sönmüş günəşin" – meyitin üstünə saxta ulduzlar – açıq rəngli qiymətli mineral və metaldan düzəldilmiş uzunsov muncuqlar səpilirdi. Şumer çarlarının və çariçələrinin meyitlərini başdan-başa muncuq "yorğanı" örtür. Bu mühüm xüsusiyyət tenqri qəbirlərinin də əsas əlamətidir. Arxeoloqların fikrincə, bütün bu bəzəkləri çarlar və çariçələr öz sağlıqlarında gəzdirir və öləndən sonra özləriylə axirət dünyasına aparırmışlar. Bu halda güman etmək olar ki, qızıl maskalar da (qızıl – qürub edən günəşin rəngidir) hökmdarların gündəlik geyimlərinin detalıdır. Muncuqlar isə yalnız dəfn atributları kimi əhəmiyyətlidir (Sonralar soyğunçuların saysız-hesabsız kurqanlardan oğurladıqları bu libas və qızıllar artıq diri

hökmdarların geyimi və hakimiyyət simvolu kimi dəbə mii-
nirdi. Onlar qızılla işlənmiş hədsiz dar və uzun qolları olan
ölü libasını geyib təşəxxüs satırdılar. Belə dar qoldan heç
bilək keçməzdi, buna görə libasın dirsək yerində dəşik açıq
və paltarın uzun qollarını yerlə sürüyə-sürüyə gəzirdilər.
Nadanlar ölü libasıyla öyünürdülər. Bu yeni hökmdarlar
xəsisdirlər, qiymətli şeyləri özləriylə axirət dünyasına apar-
maq istəmirdilər. Lakin bütün bunlar çox-çox sonralar ol-
muşdu. Şumerdə isə dəfn libasları qızılla işlənirdi).

"Çarıçanın böyründəcə bəzəkli qızıl cam qoyulmuşdu.
Bədəninin yuxarı hissəsini qızıl, gümüş, lazurit, əqiqdən
düzəldilmiş muncuqlar örtmüşdü".¹

"Muncuq bəzəyi yalnız qadınlara aid deyildi, padşahın
meyitini də yüzlərcə qızıl və lazurit muncuq qalağı örtmüşdü".²

Qaraqum qəbirləri "ulduz" sarıdan bir qədər kasaddır:
"Uşağın qəbri xüsusilə zəngin idi, ölünün boynunu və çi-
yirlərini muncuq silsiləsi bəzəyirdi, muncuqların 400-dən
çoxu gips, bir neçəsi gümüş və lazuriddən idi".³

Ölünün üstünə "ulduz" səpmək ənənəsi böyük dövr ər-
zində orta əsrlərə qədər qalmaqda idi.

Çeçen-İnquş Muxtar Vilayətində bir neçə il əvvəl yerin
altında – daş karxanasının dərinliyində qədim qəbir aşkar
edildi.

"Dəfn edilmiş qadının boyunbağısında müxtəlif forma
və rəngdə yüzlərcə muncuq vardı".⁴

¹ Э.Церен. Библиейские холмы. М., 1966, стр. 180.

² Уенә орادا, сәһ. 188.

³ В.И.Сарганиди. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. М., 1967, стр. 36

⁴ В.Виноградов. Тайны минувших времен. М., 1965, стр. 156.

İndi də Şimali Qafqazdakı skif qəbrinin təsvirinə diqqət verək: "...mərhumun sür-sümüyünü muncuqlar örtmüşdü; bunlardan 62-si tuncdan, 263-ü şüşə və antimonitdən idi, qəbir e.ə. VI əsrə aid edilir".¹

Şumerdə muncuqları sapa düzürdülər. Bu, "ulduzları" bilavasitə ölünün bədənində saxlamaq cəhdi idi.

Misirlilər bu üsulu təkmilləşdirdilər. Onlar qiymətli daşları tənziplə meyitə sarıyırdılar.

"Mumiyanın üstündə nə qədər qiymətli daş-qaş tapıldığını təsəvvür etmək belə çətindir. Hər tənziplə bükümünün altından bahalı daş-qaş çıxırdı... Bu on yeddi yaşlı gənc firon təpədən-dırnağacan ləl-cəvahiratın içində idi".²

Bu məlumatı oxuyandan sonra belə qərara gəldim ki, qalan mumiya da bu cür zəngin imiş. Bunu qeyd kitabçasına koçürüb gələcək zamanlar üçün saxladım. Və sonralar heyf-siləndim ki, bu barədə yazmağa cəsəət etməmişəm.

Bu yaxınlarda "Novosti" Mətbuat Agentliyinin məlumatında deyilirdi: Amerikanın Miçiqan Universitetinin bir qrup alimi BƏR alimləriylə birgə 1898-ci ildən Qahirə muzeyində saxlanılan 29 Misir fironunun mumiyasında qiymətli daş-qaş aşkar etmişlər. Alimlər qədim misirlilərin fiziki inkişafı barədə əlavə məlumat almaq məqsədilə mumiya rentgen şüasından keçirərkən meyitləri örtən qatranlı maddələr qatının altında və mumiya qarın və sinə boşluğunda qızıl biləzik, qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş müqəddəs tilsimlər görmüşlər.

Elmi ekspedisiyaya rəhbərlik edən doktor Ceyms Haris demişdir:

¹ В.Виноградов. Тайны минувших времен. М., 1965, стр. 61.

² К.Керем. Боги, гробницы, ученые. М., 1963, стр. 195.

– 1922-ci ildə Tutanxamonun sərdabəsi aşkar ediləndən bəri ilk dəfədir ki, Misir hökmdarlarına məxsus qiymətli zinət əşyaları tapılıb.

"Alimlərin gözlənilməz tapıntısı" – bu ifadədə nə qədər də acı istehza var. Axı mədəniyyət abidəsini muzey gözetçisi Əkrəm baba, yaxud filan yeri təsadüfən qazmış ekskavatorçu Əhməd ağa "gözlənilməz" tapa bilər, daha alim yox.

Nə qədər ki, təsadüfən aşkar edilib müxtəlif ölkələrdə toplanmış arxeoloji material nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməyib, arxeologiya kənkən peşəsi səviyyəsində qalacaq və biz vaxtaşırı olaraq, qəzetlərdə "bu tapıntı alimlərin böyük təəccübünə səbəb olmuşdur" kimi məşhur kəlamla başlayan sensasiyalı xəbərləri oxuyacağıq.

Altay və İssık dəfn libasları Şumer ideyasının – "qızıl muncuqlar qürub edən gunəşin – şahın bədənindəki ulduzlardır" ideyasının ən yüksək mərhələsidir.

Bu cür "spesifik" libasa Karaqum qəbirlərində təsadüf edilir.

"Lazurit muncuqlarla işlənmiş bu cür libas çətin ki, gündəlik paltar olsun, çox güman, bu libas məxsusi olaraq dəfn mərasimi üçün tikilmiş".¹

Sonrakı dövr Altay kurqanlarında (eramızın başlanğıcı) dəfn libası parlaq Çin materialından – ipəkdən hazırlanmış.

Erkən dövrlərdə isə (e.ə. XII-V əsrlərdə) ipək xalata "qızıl muncuqlarla" bəzədilmiş xəz paltarlar əvəz edirmiş. Özü də bu saxta qızıl muncuqların sayı bir neçə minə çatmış.

Katanqın kurqanında qəbirdə hökm sürən şaxta sayəsində xalat çürüməmiş, bizim günlərə gəlib çatmışdır. Xəz yaşıl və qırmızıya (Şumerdə ölüm və dirilmə rəngləri) boyanıb, naxışlanıb. Xalata yaxalığına və ətəyinə dəri zolağı tikilib,

¹ В.И.Сарнианиди. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. М., 1967, стр. 36.

dəri işləmələri "düymələr" (muncuqlar) – külçə qızıllar bəzəyir".¹

Bu xalata diqqətlə öyrənmiş E.S.Vidonova yazır: "Görünür, xalata tikilişi və tərtibində xeyli adam, ən müxtəlif usta-texniklər iştirak etmişlər. Belə ki, təxmini hesablamaya görə, xalata mindən çox özülü taxtadan olan düymə tikilib".

Daha sonra deyilir: "Paltara qızıl suyuna çəkilmiş dördkünc dəri parçaları tikilmişdi, bunlardan 1000-i düymələrdən iri, 2 mini isə nisbətən kiçik ölçüdə idi. Bütün bunlar bir şəxs üçün nəzərdə tutulmuşdu".

Mərasim getdikcə təkmilləşir, incələşir. Külçə qızıldan və qiymətli daş-qaşdan düzəldilmiş yüzlərcə muncuqda öz ifadəsini tapmış bəsit Şumer etiqadı Altay mərasimində formal muncuqlarla əvəz olunur (lakin muncuqların sayı qat-qat artır). Etiqad zəifləyir, qızıl nazilir. Daş-qaş, zəngin libasları zahiri parıltı əvəz edir (Orta əsrlərdə çinli qadınları ər ölərkən arvadın özünü yandırmasını tələb edən qədim vəhşi adətlərdən bu yolla yaxa qurtararaq, öz əvəzlərinə kağızdan düzəldilmiş qadın fiqurlarını yandırır dılar).²

...İssık kurqanındakı gəncin əynində dəri geyim vardı. Libasa 4000-dən çox qızıl muncuq tikilmişdi. Gəncin başında qızıl dəbilqə vardı, dəbilqənin tərəsinə dağ keçisinin qızıl fiquru bəzəyirdi (Şumerdə buynuzlu heyvanlar günəşin övladı sayılırdı). Belində enli qızıl kəmər vardı. Bir tərəfində qızıl qəbzəli tunc qılınc, o biri tərəfində üstü yazılı gümüş qab qoyulmuşdu. Şumer hökmdarının qəbrinin təsvirini yada salın. Əsas əlamətlər uyğun gəlir: 1) elektradan (qızıl

¹ E.C.Видонова. Катангинский халат. Труды Гос. Исторического музея. Выпуск VIII, сборник статей по археологии, стр. 170.

² E.C.Видонова. Катангинский халат. Труды Гос. Исторического музея. Выпуск VIII, сборник статей по археологии, стр. 170.

və gümüş qatışı(ğı) dəbilqə; 2) enli gümüş kəmər; 3) üstlərinə qızıl muncuq səpələnib, 4) üstü yazılı gümüş qab.

...Tenqri mərasiminin yad edildiyi yalnız bir əbədi abidə məlumdur mənə, burada odlu şərab ("синее вино"), gescə çağının göy qübbəsi ("черная паполома") və ulduzlar ("крупный жемчуг") təsvir olunur. Bu əsər – "İqor polku dastanı"dır.

Qardaşı İqorun məğlubiyyətindən xəbərsiz olan Böyük Kiyev knyazı Svyatoslav Vsevolodoviç nəhs yuxu görür ki, onun sinəsinə muncuq səpir, üstünə qara örtük salır, bədəsinə odlu şərab süzülür.

SİTATLAR

XIX əsrdə geniş yayılmış "Bəşəriyyətin coğrafi tarixi" əsərinin müəllifi Simmerman bir-birindən uzaq ölkələrdə yaşayan müxtəlif xalqların bəzi mərasim və adətlərindəki qeyri-adi oxşarlıqların şahidi olmuş və bu hadisəni çox maraqlı izah etmişdir. Onun şərhə XX əsrin bir para tarixçiləri üçün özünəməxsus proqram oldu. Simmerman yazırdı: "Maddam ki, iki ağıllı adam bir-birindən asılı olmadan eyni bir dahiyənə kəşfi edə bilirsə, o vaxt axmaq və küt adamların qat-qat çox olduğunu nəzərə alsaq, bir-birindən xeyli uzaqda yerləşən iki ölkədə yaşayanlar nə üçün də eyni bir axmaqlığı qanun rütbəsinə mindirməsinlər?!"

Mədəniyyət tarixinin müdrik bilicisi E.Teylorun həmin hadisəyə verdiyi şərh daha çox ürəyimcədir: "Əgər hər hansı bir adət, vərdiş, fikir kifayət qədər geniş yayılıbsa, hər cür dəyişkən hadisələr uzun müddət bunlara elə bir təsir

göstərə bilmir və bu adət, vərdiş və ideyalar nəsildən-nəslə keçməkdə davam eləyir. *Biz bu halda mədəniyyətin sabitliyi hadisəsi ilə qarşılaşmış oluruq. Artıq neçə əsr əvvəl öz mənasını itirmiş məlum bir ideya yalnız ona görə yaşamaqda davam edir ki, nə vaxtsa mövcud olub*".¹

Məncə, Teylorun bu sözləri Şumerdən başlayıb Orta Asiyada (İssık, e.ə. V əsr) və Altayda "rəsmi" türk dövrünə qədər davam etdirilmiş dəfn mərasimlərinin oxşarlığı faktına aid edilə bilər.

Potanin Asiya və Avropa mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri problemlərinə həsr etdiyi kitabında maraqlı bir nəticəyə gəlir. Onun fikrincə, "mədəniyyətin həlledici anları" o zaman əxz edilə bilər ki, hər iki xalq eyni bir mənəvi həyatla yaşamış olsun, eyni bir pərəstiş obyektinə, mərasimlərə malik olsun; deməli, bu halda bir tayfanın o birindən nəyisə mənimsədiyindən deyil, qarşılıqlı təsirdən, əməkdaşlıqdan danışmaq olar".²

İki xalqın tarixdə qısamüddətli təsadüfi görüşü zamanı çox şey mənimsənilə bilər – məişət əşyaları, onların adları, musiqi alətləri, paltar və qab-qacağın forması, hətta epik süjetlər və s. Xalqın, tayfanın mənəvi həyatının dəfn mərasimi kimi gizli, intim hissəsinə gəldikdə isə onu mexaniki şəkildə mənimsəmək qeyri-mümkündür.

Qəbir – dinin silinməz möhürüdür. Dəfn mərasimi və onun ünsürləri bir xalqdan digərinə yalnız dinin, yəni şüur formasının vasitəsilə keçə bilər.

Qədim insanlar təbiətin poeziyasına daha məhrəm idilər. Onlar həyat və ölüm qanunlarını baydaq və dağsiçanından

¹ Э.Тейлор. *Первобытная культура*. М., 1950, стр. 43.

² Г.Потанин. *Восточные мотивы в западноевропейском эпосе*. СПб, 1899, стр. 791.

öyrənməyi özlərinə ar bilmirdilər. Onlar yuva qazırdılar və onların ilk mağaraları öz quruluşu ilə köstəbək yuvalarını xatırladırdı. Onlar ölümə inanmırdılar, bunu yuxu zənn edirdilər. Bir müddət keçəcək, bəlkə də bir neçə nəsildən sonra yenə günəş doğacaq. Və onlar yer altından gün işığına çıxacaqlar ki, yerdəki həyatlarına davam etsinlər.

Min illər ötcək, dünyanın ilk sadələvh dini – tenqrilik təşəkkül tapacaqdır.

Sonrakı dinlər tenqriliyin çin olmamış ümidlərini nəzərə alaraq, ölməzliyin xas variantlarını yaradacaqlar: a) ruha çevrilib göydə yaşamaq olar; b) canlı materiyanın başqa formalarına çevrilib yerdə əbədi həyat sürmək olar.

Bütün bu etiqadlar kədərli bir həqiqətə – "həyat əbədidir, lakin onun formaları fanidir" həqiqətinə qarşı gücsüz bir etirazın nəticəsində yaranmışdır.

Hind-iranlılar dirilmə mövzusunı təftiş edərək, ölünün sonralar yer üzündə başqa cildə yaşayacağı ideyasına gəlmişlər.

"Padşah ulduzların əhatəsindəki günəşdir" ideyası maddiləşir: meyitin üstünə əsl od – yanar köz səpilir. Bu ideyanın inkişafının məntiqi nəticəsində kremasiya (odla yandırma) olur. Dolça üçün də "iş" tapılır. Tüstülənən kül dolçada "dəfn" edilir.

Hind-iranlıların dəfn mərasimindən hürkən ərəblər bu qorxunu dolçaya salınmış tüstü – cin metaforasında əks etdirmişlər.

Çox-çox sonralar yaranmış xristianlıq hələ də Avropada yaşamaqda olan tenqrilik ənənəsindən də istifadə edir, ruhla bağlı yeni təlimdən də. Xristian dinində yalnız Allahın dirilmək

hüququ var, yer övladları isə haçansa göydə yaşayacaqları ümidiylə təsəlli tapırlar.

Xristianlıqdan, demək olar, min il sonra dünyaya gəlmiş İslam dini tenqrilik ideyasının son qalıqlarını həmişəlik dəfn etdi. İslam dinində heç kəs, Allahın özü də dirilmir. Çünki Allah ölməzdir! Buna uyğun olaraq dəfn mərasimləri də dəyişilir. Yalnız türklər və monqollar bəşəriyyətin körpəlik çağının ilk sadələvh arzusunu yeni və döyüşkən dinlərin sayrım qılıncları arasından keçirib, cismani dirilməyə olan müqəddəs inamı bu günə qədər qoruyub saxlaya bildilər.

Türklər mərhuma al-əlvan paltar geydirib əlinə dolça veriblər, üstünü adi girdə daşlarla (ulduzlar) örtüb kurqan ucaldıblar, kurqanın zirvəsinə dirilmə ilahəsinin heykəlini qoyublar. Torpağa qımız çiləyib dua ediblər: "Azman igid!.. Əgər təzədən dirilmək qismətindədirsə, öz doğma torpağımızda doğul!"

Qəribə olur insan yaddaşı!..

Bir qarı yüz il yaşadı. Ömrünün son illərində dəmir pul yığırdı. Vaxt yetişdi, qarı kırımışcə əzabsız-əziyyətsiz ömrünü tapşırırdı. Cənazəni qəbiristana apararkən yol boyu üstünə ovuc-ovuc pul səpirdilər. Və son sikkələr donmuş torpaqla bir yerdə qəbrə tökülürdü (Alma-Ata, Qazaxıstan, İsanın anadan olmasının 1971-ci ili, tenqriliyin 6000 ili).

Mənanın qəribə təkamül formaları var:

a) Əsilzadə meyitlərini muncuq və metal əşyalarla örtmək ənənəsi əvvəllər təsviri mənə daşıyırdısa, yazı işarəsinin itməsi ilə tenqrilik fəlsəfəsinə uyğun olaraq poetik mənə aldı. Bu yolla insana dirilmək arzu olunurdu.

b) Sonralar bu mərasim dirilərə də aid edildi, bəyləgəlinin başına gümüş pul, yaxud şirni-noğul, kiçik hədiyyələr yağdırmaqla türklər cavanlara arzu edirlər ki, dünyaya yeni

insan gətirsinlər, özləri də əbədi yaşasınlar. Arzu edirlər? Daha doğrusu, arzu edirdilər. Çünki bu mərasimin yalnız zahiri əlamətləri qalıb. Məzmunu isə icraçılara artıq çoxdan bəlli deyil. "Şamu" adı isə mərasimin tarixini ifadə eləmir, yalnız hərəkəti təsvir edir. Şamu – səpmək, yığdırmaq deməkdir.

c) Dəfn mərasimində məna itirilib, yalnız ənənə qalıb. Mərasim iştirakçıları qəbirə pul səpirlər (Xristianlar torpaq atdıqları kimi, "ulduz"ların materialı dəyişilib, yalnız icra hərəkəti qalıb).

Sitayış termini unudulmur!

Asiyaya gələn türklər səma Allahı – tenqrini monqollara verdilər. Onların qədim qarşılıqlı mədəni təsiri dillərdə öz əksini tapdı. Ümumi leksik qatlar və qrammatik məqamların oxşarlığı dilşünaslara monqol və türk dillərinin genetik cəhətdən qohum, bir ümumi mənəbdən – kök altay dilindən doğduğunu iddia etməyə imkan verir. Hind-Avropa dilçiliyi metodundan doğmuş əfsanə! Halbuki, hətta bu metodla da alınma sözləri qohumluqdan gələn sözlərdən fərqləndirmək olardı.

Tenqrilikdən ən gec qıpçaq tayfaları ayrıldılar. Qıpçaqlar müqəddəs Adı (tenqri) tutub durmuşdular, bu ad onları ulu, şanlı keçmişə bağlayan nicat teli idi. Xristian, müsəlman, budda missionerlərinin qılıncları bu teli doğramaqda idi.

XIII əsrdə monqollar qıpçaqları yer üzünə səpələdilər. Onların bir hissəsi Macarıstana pənah apardı. XX əsrdə onlar artıq öz dillərini, öz adlarını unutmuş, xristianlığı qəbul etmişdilər. Lakin hansı sehrlı qüvvəsə onları bir yerə sığmalayırdı. Onlar Kartsaqdakı xristian kilsəsinə baş çəkib ibadət etdikdən sonra bayırda dövrə vurub oturur və heç kəsin başa düşmədiyi bir duanı xorla oxuyurdular. Onların

başına toplaşmış yerli sakinlərə duanın sözləri çox gülməli gəlirdi: Tenqri, Tenqri, amen! Tenqri, Tenqri, amen!

Adamlar qəhqəhə çəkib gülürdülər. Qıyıqgözlü, almacıqlı qocaların qarğıdalıya (macar dilində qarğıdalıya tenqeri deyirlər) belə cani-dildən sitayiş etməyi onlara çox məzəli gəlirdi.

Bu qocalar doğma qıpçaq dilindən bircə sözü – Adı yadlarında saxlamışdılar. Əsas fonda daxil olmayan bir sözü! Bu əhvalatı danışdı qocaman türkoloq – Y.Nemet.

ŞEH VƏ GÜNƏŞ

(*Nəticə əvəzi*)

NP nitqdə paleoqrafiya mövzusunə giriş

Telefon dəstəyini qaldırıb rəqəm kodunu yığırım. Məftillər boyu, min kilometrərlə uzağa gözəgörünməz, duyulmaz siqnallar ötürülür və məftilin o başında kimsə yuxulu-yuxulu mikrofonə üfürür, sehrli sözü deyir: "Allo..." Cavab verirəm: "Allo". "Uğultunu, səs-küyü yararaq çağırırım: "Allo! Allo!"

Nənəm birinci dəfə telefon görəndə elə bildi Allahla danışıram. O vaxtdan mənə xüsusi hörmət bəsləyir. Doğrudur, sonralar anlamışdı ki, telefonla danışıqlarımın heç də hamısı bu ada layiq deyil. Lakin ilk sarsıntı beynində dərin iz buraxmışdı. Hərdən qəribsəyəndə tramvay dayanacağındakı telefon köşkünə yollanır və yoldan keçəndən xahiş edir ki, kağız parçasına yazdığım telefon nömrəsini yığsın. Bu vaxt kabinetimdə nənəmin asta telefon zəngi səslənir, mən bu səsi başqa zənglərdən asanca ayırıram, tanıyıram. O, yaylığını kənar eləyib möcüzəli dəstəyi qulağına tutur və mən onun harayını eşidirəm: "Alla... Alla..."

Qəribə taleyi var bu sehrli sözün. Bu tale möhkəm tellərdən telefon nitqinə bağlıdır. Başqa vaxt biz bu sözü işlətmirik. Bəlkə Rusiyada ilk aparatları qurmuş telefonçu-İngilislərdən keçib bu söz? Və biz yüz ildi ki, fərqiə varmadan bu sözü itaətkarlıqla təkrar edirik. İngilislər və amerikalılar rastlaşanda

bir-birinin əlini sıxır, papaqlarını qaldırıb salamlşırlar: "Hellou!"

"Helloh" (Allah) müqəddəs yəhudi sözünü xristianlar haçan və necə mənimsəyiblər? Dindar yəhudilər hər bir görüşü bu sözlə başlayırlar. İki minillik tarixi olan sərgərdanlığın əzab-əziyyətli yollarında onlar öz din qardaşlarını bu sözlə tanıyıblar. Və indi telefon məftillərinə bürünmüş Yer kürəsi bu söz vasitəsilə əlaqə saxlayır. Artıq bu söz heç bir mənə ifadə eləmir, yalnız mexaniki funksiyası hesabına yaşayır. Əgər indi bütün xalqlar üçün eyni olan piktoqrafik yazı yaranırdı, o zaman irqləri, xalqları və insanları birləşdirən müasir tanrının rəmzi, heç şübhəsiz ki, telefon dəstəyinin şəkli olardı və hər bir xalq bu işarəni bir cür adlandırardı – hellou, allo, ale...

GÜNƏŞDƏ LƏKƏ

Biz maddi işarəyə aid olan sözün necə yayıldığıнын şahidi olduq. Həmin işarə heç bir başqa mənə almır, çünki o, son dərəcə konkretidir və yozula bilməz.

Leksemlərin mənimsənilməsi mexanizmi son iki-üç min ildə əsla dəyişilməmişdir. Çox qədim zamanlarda, bəşəriyyətin sübh çağlarında, bir çox dillər öz lüğətlərini təzəcə yaratdığı dövrlərdə sözlər qeyri-konkret, mücərrəd simvolların adları kimi yaranır və yazılı obrazın yozumu sayəsində yerli, adətən, yeni mənə alırdı.

Sonralar heroqlif (ideoqram) aradan çıxsa da, heroqlifin adından yaranmış sözdə onun əksi, izi qalırdı. Abstrakt –

obrazlı yazı dilləri zənginləşdirir, abstrakt-mexaniki (hərflə) yazı şifahi sözlüklərin inkişafını ləngidirdi. Hər bir müqəddəs heroqlif dinlə birgə səyahət edərək, yerli kahinlərin poetik yozumu sayəsində yeni-yeni söz-anlayışlar kəsb edirdi.

Nümunə olaraq, qədim Misirdə, Çində işlədilən günəş heroqlifinin (ortasında nöqtə olan dairə) qısa tarixini nəzərdən keçirək. Bu heroqlif Misirdə – "ra", Qədim Çində isə (eramızdan 1,5 min il əvvəl, İm epoxası) – "re" (rya) adlanırdı.

Qədim bəşər mədəniyyətinin bu iki əks coğrafi qütbü arasındakı ərazilərdə bu işarədən ən fəal semitlər istifadə etmişlər. Heroqlifi Avropaya (romalılar, yunanlar və slavyanlar), Hindistana və İrana məhz onlar yaymışlar.

"Ra" Misir işarəsinin mənimsənilməsində bir neçə semit xalqı iştirak etmişdir. Mənimsənilmə prosesinin izlərini Bibliya adlarında (qəbilə Allahlarının adlarında) görmək olar. Eramızdan əvvəl I minillikdə yəhudilərə tabe olan tayfaların Allahları Bibliya şəcərəsində baş yəhudi Allahı – İzraildən sonrakı yerləri tuturlar. İzrailin sevimli arvadı Ra-il, böyük oğlu isə Ra-ben¹ adını daşıyır.

...A dialekti müqəddəs işarəni təhlilə çəkmədən olduğu kimi qəbul etmiş və onu Ra-il, yəni Ra-tanrı adlandırmışdır. Lakin həmin tayfa öz mücərrəd Allahını dünyaya qəbul etdirə bilmədi. Onlar günəş işarəsinin incəliyinə varmadılar, işarədəki xəttə, yəni günəşdəki ləkəyə əhəmiyyət vermədilər, onu izah eləmədilər, buna görə qeyri-semit xalqları Ra-ili sevmədilər.

¹ "Baş" xalqın (yəhudilərin) kahinləri bu adların mənsəyinə varmırdılar, əks halda Ra-il kişi adı qadın adına çevrilməzdi. Qədim yəhudi dilində Allah artıq Xellok adlanırdı və buna görə "el", "il" kimi qədim dialekt formaları tanınmaz qalmışdı.

Bu dinə inanmadılar. Çünki təbii obraz qrafik obraza uyğun gəlmirdi. Ləkəli günəş təsdiq deyil, yozum tələb edirdi.

B dialektinin kahinləri bu istiqamətdə bir qədər irəliləyə bildilər. Onlar dairədəki nöqtəni günəş oğlunun, yəni qəbilənin ulu əcdadının obrazı kimi yozdular. İzah etdilər ki, xalqın başçıları – əsilzadələr həmin ulu əcdadın törəmələridir. Bu yozum Ra-ben, yəni Ra-oğul terminində öz təsdiqini tapdı. Günəşdəki ləkələrin mənşəyini izah edən bu fərəhli kəşf semit yazı yaradıcılarının – kahinlərin səyi nəticəsində atəşpərəstlik dininə təkan verdi, bir çox digər mədəniyyətlərin, o cümlədən hind-Avropa mədəniyyətlərinin malı oldu (Dialekt formaları: Ra-bin, Ra-min, Ra-men, Raman, Ra-maan, Ru-ben və s. Məsələn, germanların büt Allahı – Robin-qut (qot), hind tanrısı – Ramin-dev).

Hind-Avropaın yazı və dil yaradıcıları işarənin və adın semantikasını "inkışaf" etdirərək, məna və nüfuz dairəsini genişləndirirlər. Dairənin ortasındakı nöqtə küreyi-ərzdəki seçmə xalq, seçmə dövlətdir.

Bu işarəni, onun adını və mənasını slavyan xalqları arasında yayan da semitlər olmuşlar. Lakin slavyanlar o dövrdə belə bir mücərrəd ideyanı qavramağa hazır deyildilər. Slavyanların fəlsəfəsi hələlik bəsit idi və "Allah", "dövlət" kimi abstrakt anlayışlar onların şüurunda kök sala bilmirdi. Naturalistcəsinə konkret düşünən slavyan şairləri kiçik yazı işarəsini təbiətdə olan formaca yaxın əşyalara aid edirdilər. Rus dilində öz semantikasında işarənin təsvirini mühafizə etmiş qəbilə dövrünə aid xeyli miqdarda söz toplanmışdır: рябина – 1) çöhrədə nöqtə; 2) kiçik qırmızı giləmeyvə (günəşin rəngi və forması), ру-мян (günəş rəngi), ре-бен, ребя (dairədə nöqtə, bətdə), ру-бин (günəş rəngli kristal), ра-мен – çəpər, dairənin təsviri (buradan – рама); ra-ben>ra-bi>rab

– ən kiçik ictimai vahid (dairənin təsviri. Deməli, artıq o vaxt dairə ailənin, nəslin rəmzi kimi dərk edilirdi).

Slavyan reproduksiyalarının çoxunda günəşin adı incə saitlə verilib (ря, ре) və yalnız iki-üçündə keyfiyyəti dəyişilib.

Qədim Misirdə saitlərin təsnifi olub-olmadığı bizə məlum deyil. Onların yazısında nə saitlənməni izləmək mümkündür, nə də səsin keyfiyyətini. Buna görə vaxtilə Misir sözlüyündən bəhrələnmiş canlı dillərin göstəriciləri qədim dünyanın ən möhtəşəm mədəniyyətlərindən birinin dilindəki saitlər ahənginin bərpasına kömək edə bilər.

Qədim semit hərfləli əlifbalarında diakritik keyfiyyət işarələri yoxdur. Yunan və Roma dillərində "я", "e" tipli incə saitlər yox idi. Alınma sözlərdə bu saitləri "a" və "e" ilə ifadə edirdilər.

Düşünmək olar ki, ря (ре) Çin formaları kimi, ря (ре) slavyan formaları da Misir saitinin həqiqi keyfiyyətini özündə mühafizə edə bilmişdir.

QUYRUQLU GÜNƏŞ

"Ra Oğul" işarəsini büsbütün dərk etmiş semitlər onun fəlsəfi mənasını dərinləşdirmək məqsədilə müqəddəs simvolun şəklini dəyişdirirlər. Oğul günəş öz atası Ranın bətnini tərk edir. Nəticədə yeni heroqlif yaranır – aşağısında kiçik xətt olan çevrə.¹ Lakin əvvəlki adını saxlayır. Bu dəyişiklik slavyanların yazı və dil yaradıcılarının nəzərindən qaçmır.

¹ Şərqi yunan əlifbasında R (ro), qərbi yunan əlifbasında qoşa şüa – R. Latın əlifbasında həmçinin. Bu kiçik fərq sonralar dünyanın taleyinə öz təsirini göstərəcək. RA – İsa peyğəmbərə, xristianlığa tərəf atılan ilk addımdır.

♀ – ре = пен (репей) – ayırpəncəsi

♂ – ре пен (репа) – şalğam, turp

Görücü çilli toyuq Ryabanın yumurtladığı qızıl yumurta yadınızdadırmı? Yumurtanı vurdular, vurdular, sındıra bilmədilər, yazı yaradıcıları əlləşdilər, əlləşdilər, Günəş çevrəsindəki xətt-şüanı çıxara bilmədilər. Bu vaxt gözlənilmədən balaca, yumru-yumaq, quyuqlu `bir "nəmənə" peyda oldu. Qızıl yumurta sındı. İçindəki şüanı buraxdı.

Meşə məktəblərində süpürgəsaqqal slavyan müəllimlərinin uydurduqları belə pritçalar tayfadan-tayfaya, nəsil-dən-nəslə keçərək, bizim dövrə qüdrətli siçan haqda olan hekayət kimi müdrik və məzəli nağıllar şəklində çatmışdır.

– Əmican, Günəş niyə ləkəlidir?

– Günəş də ləkə götürür.

"Biri vardı, biri yoxdu, bir baba ilə bir nənə vardı". Nöqtəli dairə. "Onların bostanında bir turp bitdi". Özü də adisindən yox, Günəşə bənzərindən. Quyuqlu dairə. "Dartdılar, dartdılar, çıxara bilmədilər". Nağıl personajları – baba və nənə, nəvə və Juçka Günəş işarələrinin yozum və rəmzlərinin müxtəlif mərhələləridir. Axıncı işarənin – siçanın konkret izahı qalib gəlir. Hind-iranlılar bu simvolların dərki sahəsində nəvədən uzağa gedə bilmədilər. "Ramana" da, "Vis və Ramin" də Allahların insan əməlləri və insanların ilahi mənşəyi haqdır.

Qədim zamanların heroqlifi dərindən dərin söz ümmanına qərq oldu, həmişəlik itirildi. İndi onun izlərini "Siçan və çil" kimi ilk baxışda sadə, bəlkə də bəsit görünən slavyan miflərində aşkar etmək olar – həmin işarə bu nağıllarda quru qumun

altındakıtək çürüməmiş, toxunulmaz qalıb. Öz kökləriylə slavyan mədəniyyəti tarixinin çox dərin qatlarına gedib çıxan bu cür yüzlərcə "turp" – əski metodların kollektiv əzələ gücünə duruş gətirir, lakin əqlin, düşüncənin yüngül təmasına təslim olur. Siçan – Günəş işarəsinin bilavasitə xələfidir. Bəlkə buna görə asiyalıların Günəş təqvimini siçan ilindən başlanır? Rəvayətə görə, siçan dəvənin təpəsinə dırmaşmış, Günəşin doğduğunu ondan qabaq görür. Dilxor olmuş dəvə Günəşin çıxmasını gözləmək istəməyib, tüpürüb gedir. Allah dikbaşları sevmir. Buna görə təqvimdə dəvə ili yoxdur.

...Oğul Ra atasının bətnindən çıxandan sonra bu hadisəni ad vasitəsilə yaşatmaq zərurəti meydana çıxır: semit kahinləri oğulu yaşlaşmağa məcbur edirlər. Yeni ad belə səslənir: Ra-ış, yəni "Kişi-Ra". Bu kompozisiya dairənin aşağısındakı xətti bildirir. "İ" qarşısında boğaz pauzası hind-Avropa dillərində ya boğaz samiti, ya dodaq protezi ilə ifadə edilir, ya da yota ilə doldurulur. Finikiya əlifbasında (e.ə. I minillikdə) "reiş" hərfi beləcə yaranmışdır – 1) başçı; 2) baş. Yaşlanmış oğul Ra tayfanın, dövlətin başçısı kimi təsdiqlənir. Ra iş həm padşah titulu, həm də padşahlığı bildirən termin olacaq. Assuriya hökmdarları "kişi – Ra" simvolunu – çevrə və kiçik çubuğu əllərində tutacaqlar; Avropa hökmdarları və imperatorları günəşi öz şüasından ayırmayacaqlar – toppuz və balta onların hakimiyyət simvolları olacaqdır. Semit dillərində "Raşi"nin dialekt formaları Finikiya dilindəki mənaya yaxın mənalarda işlənəcəkdir.

Orta Asiyaya bu sözü ərəblər gətirib gələcək. Orada hər bir rəhbər başçı, xüsusən kolxoz sədri rəis adlanır.

Qədim Romada bu ad qlobal miqyasları ifadə edirdi: *reyz* – imperator, imperiya, *respublika* – xalq hakimiyyəti, Almaniyada – *reyxs, rayx, rees* – imperiya, Polşada – *Reç Pospolita*.

Qədimdən baş alıb gələn və "Slovo-slovyane" paralelində ifadə olunmuş xalq dil semantik ənənəsi qədim ruslara "речь" terminini "xalq" mənasında işlətməyə imkan vermişdir. Lakin "речь" şifahi yolla gəldiyindən yalnız funksional inkişaf edirdi. Sözün yazılı variantları slavyan dialektləri süzgəcindən keçərək, bir sıra konkret mənalı sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. İşarənin Finikiya forması baltanın hərəkətini (Finikiya hərfi sola əyilmişdir) təsvir edən feilləri doğurmuşdur. İşarənin fəzadakı vəziyyətinə bir çox yazılarda dəqiq riayət edilirdi. Türklərin finikiyalılardan aldıkları hərflər iki min ildir ki, öz xarakterik mailliyini mühafizə edə bilmişdir. Slavyanlar baltanın mailliyini hərəkətin icrası kimi yozmuşdular. Beləliklə, *реши* – 1) öldürür; 2) parçala. *Режь* – kəs. *Рази* – öldür; *раз* – bölüşdürmə söz. *Ружие* – balta işarəsinin forması sonrakı "Оружие" – tufəngdə əks olunmuşdur. *О-ружие* – hərbi məqsədlərlə işlədilən bütün əşyaların ümumiləşdirilmiş adıdır.

Digər, nisbətən az döyüşkən tayfa Günəş mövzusuna güc vermişdir. *Ружий* (*рыжий* – kürən) – Günəşin rəngi. *Русый* (sarı) – Günəşin rəngi.

Üçüncü bir tayfa işarənin ilkin mənasını saxlamağa çalışmışdır: *ражий* – 1) böyük (başçı); 2) parlaq. *Ражь* – ehtiras, qəzəb, şövq (bu duyğular xalq qavrayışında od, atəş, alov obrazı ilə bağlıdır). Dialektlər heroqlifin mənalərini bir növ öz aralarında bölüşdürmüşlər. Gördüyümüz kimi, yozumların əksəriyyəti heroqlifi konkret, real əşya və hadisələrlə bağlayır.

Hətta Günəşin rəngi də abstraksiya deyil, konkret faktdır. Amma görün slavyan kahinləri işarənin maddiləşdirilməsi prosesində necə poetik bir yüksəkliyə qalxa biliblər! Təbiətin özündə necə misilsiz müqayisələr, təşbehlər tapıblar. Slavyan şair-dilyaradanları səbirlə incə, zərif süjetlər işləyən rəssamlara bənzədiyi halda, onların müasirləri rəngsaz fırçası ilə geniş mənzərələr çəkirlər. Məni bunların hər ikisi valeh edir. Təki sənətkar olsunlar. Əgər şüalı Günəş işarəsi (Ra-iş, Ra-is) hindlilərə "rasa" kimi daxilən geniş söz anlayışını yaratmağa imkan veribsə, şimal şairi öz səbri və iti müşahidəsi sayəsində incə ot saplağındakı səhər şəhində işarənin obrazını görə bilmişdir – poca (şeh).

Və kim deyə bilər ki, dünya mədəniyyəti üçün bu kəşflərin hansı daha əhəmiyyətlidir?

Məcəz poeziyanın başlıca aləti olmuşdur. Biz bir əşyanı o biriylə müqayisədə dərk etməyə çalışırıq. "Qadın çınartək qamətlidir". Bu məcəz dilə heç nə vermir. Biz "qamətlidir" təyininə inanmır, onu tautoloji simvolla (çinar kimi) daha inandırıcı etməyə çalışırıq. Lakin bu halda da xalq dili heç nə qazanmayacaq, zənginləşməyəcək, çinar sözü yeni məna – "qamətli qadın" mənasını ala bilməyəcək. Lakin orta əsr ərəb şairləri "əlif hərfinə oxşayan kimi" obrazını ənənə səviyyəsinə qaldırdığı zaman sözyaratma maşını yenidən işə düşdü. Ərəb əlifbasının birinci hərfi – "əlif" üfüqi xətdir. Müxtəlif xalqlarda xəttə olan müxtəlif münasibət məna əksliyini doğurmuşdur. Türklər "əlif"dən "alıp" sözünü alıblar – "alıp" (alp), yəni nəhəng, qəhrəman; onların fikrincə, əlifba sırasındakı birincilik bu işarəyə əzəmət verir. Artıq o vaxtlar "birinci" anlayışı mənasına uyğun idi. Avropalılar isə əsasən işarənin riyazi obrazına diqqət vermişlər.

Alman poetik dilində "elf" – cırdan sözü yaranmışdır. Bir sözlə, bu işarəyə münasibət müxtəlifdir – maddi-naturalist və abstrakt.

...İsraelin əsas adı – *Yəhvadır*. Baş xalq rabelərin və raillərin tayfalarını özünə tabe edərək, anlaşılmazlıq üzündənmi, yoxsa qəsdənmi raillər tayfasının Allahını Yəhvanın arvadı qələminə vermişdir. Bəlkə ona görə belə olmuşdur ki, Rail adında cins əlaməti yoxdur (ikinci – *Raben* adı yəhudilərin mənasını anladığı *ben* (oğul) sözü ilə qurtarır).

Beləliklə, Yəhvanın arvadı peyda olur – rəqib tayfanın Allahı. Görünür, bu, yəhudi tarixinin baniləri üçün o qədər əhəmiyyətliymiş ki, onlar bu faktın mövqeyini möhkəmlətmək xatirinə Yəhva adına sinonim uydurmuşlar – "*iş-Rail*", yəni "*Railin əri*". Bibliya rəvayətinə bu adın təhrif edilmiş forması düşmüşdür – *İsrael, İzrael*, buna görə terminin mənasını anlamamış, onun Yəhvanın ikinci adı olduğunu başa düşməmişlər.

...Makropoeziya və mikropoeziya. Birincisi – miflər, həndəsə, astronomiya, geologiya, fizikadır. Makropoeziya gözəgörünməz, təmasa gəlməz anlayışları – sözləri ətəqana gətirir, maddiləşdirir. Simvollara sitayiş incəsənəti, bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Mikropoeziya – əşyanı yaradandır. Texnikanın anasıdır. O, simvol toxumundan xeyir və şəri dərk etmək üçün idrak ağacı deyil, adi bir ağac yetişdirir. Makropoeziyanın yaratdığı işarələrdən öz praktiki məqsədləri üçün istifadə edərək onları əşyalara çevirir. Kainatın modelindən lazımlı araba təkəri düzəldir.

Hər bir mədəniyyət bu əsas iki istiqamətin qarşılıqlı təsirinə nəticələrini öz üzərində duymaqladır.

Qədim dövrlərdə nöqtənin vəzifəsini təyin etməyə çalışan makroşairlər İlk insan ideyasına gəlib çıxırlar. Onlar nöqtəyə qədim semit sıra sayının adını verirlər: Axtum – birinci. Bundan sonra Misirdə birinci kişi – Atum peyda olacaq, hind-İran mühitində Adəm doğulacaq. Mikroşairlər maddənin ən kiçik hissəciyinin – Atomun dərkinə varacaqlar. Və bu Atomu birinci olaraq, misirlilər insanın yaranışı haqqındakı mifdə daha kiçik hissələrə böləcəklər.

...İşarə mənasının atomu yozumlar sayəsində sonsuzluğa qədər parçalanaraq, qədim yazılı dillərdə terminoloji partlayış doğururdu.

...Söz və heroqlif nisbətən yaxın vaxtlarda ayrılmışlar.

Slavyan, german və türk dilləri kimi "gənc" yazılı dillərin leksikası və qrammatikasında heroqlifik ifadənin aydın cizgiləri qalmaqdadır.

Cansız işarələrin əsasında qədim Şumer, Misir, Akkad, Assuriya və digər unudulmuş dilləri bərpa edib həyata qaytarmış XIX əsr paleoqraflarının hünəri müasir sivilisasiyanın tarixi üçün hədsiz əhəmiyyətlidir. *Canlı şifahi sözlüklərin köməyiylə unudulmuş heroqlif əlifbalarının bərpası bundan az vacib deyil.* Mən inanıram – uzaq gələcəkdə tərtib olunacaq etimoloji lüğətlərdə hər sözün mənşəyi heroqliflərlə əlaqədar şəkildə izah ediləcəkdir. Mən "uzaq gələcək" yazmaqda yanılmamışam. Eynşteyn haqlıdır deyəndə ki, "atomu parçalamaq, xurafatı məhv etməkdən asandır!"

Məişət xurafatı (irqi, dövləti, küçə) kimi elmi xurafatlar da cəhalətin tələm-tələsik dinə, əqidəyə çevirdiyi ani biliyin şərəfinə ucaldılmış abidələrdir. Dünyanın hər yerindən həmişə sevinc dolu "Evrika!" bağırması eşidiləcək. Və hər dəfə ehkamlar divarına dəyib nifrət dolu ittiham şəklində öz sahəsinə qayıdacaq – kafir!

Mən başa düşürəm ki, sırf elmi problemlərə şair baxışı kimlərisə əsəbiləşdirə bilər və elə əsəbiləşdirməlidir də.

Bu qeydlərdən məqsəd oxucuda əsəbilik hissi oyatmaqla yanaşı, onun fikirlərini qıcıqlandırmaqdır.

Mən bu qeydləri belə bir əqidəylə yazmışam ki, dilyaradanlar sənətkar imişlər, onların əsərini – Sözü yalnız bir halda, bu sənətkarların obrazlı düşünmək mexanizminə, onların poetik dilinə tam yiyələnəndən sonra anlayıb başa düşmək olar. Dil yaradıcılığı sənət idi. Buna görə dilçilik də heç olmasa öz tarixinin başlanğıcında poetik *elm* olmalıdır ki, nə vaxtsa elmi poetikaya çevrilə bilsin.

TARİX VƏ QƏDİMLİK

...Yazdıqlarımı bir də oxudum: mübahisə etdiklərimin də, toxunduğum mövzuların da önündə özümü günahkar hiss elədim. Gördüm ki, başqalarında görüb tənqid elədiyim qüsurlardan özüm də xilas ola bilməmişəm: zamanın obyektiv qiyməti ilə mübarizə apara-apara Anın rolunu şişirtmişəm.

Fikir qələmədən yürəkdir. Dünən yazdığın artıq bu gün köhnə topoqrafik xəritəyə bənzəyir: tək-tənha bir kolu qeyd etdiyən yerdə artıq meşə uzanır, qırıq-qırıq xətlərlə ehtimal cığırı çəkdiyən yerdə bu gün buldozerlər guruldayır – şüurun beton yolu üçün yataq açır.

Özümə sual vermək istədim: yazı nədir? Zaman və məkan daxilində hisslərin, ideyaların ifadə vasitəsidir. Bəs incəsənət? Obrazlı yazıdır.

Qədim heykəllər – gil və daşla təcəssüm tapmış heroqliflərdir. Hər bir süni yaradılmış əşya – maddiləşmiş rəmzdür. Əşyanın adı – heroqlifin adıdır.

Biz yazını, dili, incəsənəti ayrı-ayrılıqda öyrəndiyimizə görə, bu sahələrdən heç birinə dərinə yiyələnmə bilmirik, çünki bunları yalnız vəhdətdə dərk etmək mümkündür.

Dilçi geniş profilli paleoqraf və tarixçi-sənətşünas olmağıdır, yalnız bu halda o, sözə yaxınlaşa bilər.

Dilin, yazının və incəsənətin genezisi problemlərin bir-biri ilə nə qədər sıx bağlı olduğu bir nümunədən görmək olar.

V.V. deyirdi ki, ən qədim hind-Avropa sözü – "olmaq", "mövcud olmaq" ("быть") mənasını bildirən *ist* (est, es, is, iz) hesab edilir. Bu söz əksər hind-Avropa dillərində işlənir. Onun mənşəyi hələlik müəyyən edilməyib. Xeyli "qohum-əqrəbası" tapılıb, lakin ata-anası məlum deyil. *Sözün səbəbiyyəti* müəyyən edilməyib. Bu məna nə üçün başqa səs uyğunluğu yox, məhz belə bir ahəng daşıyır? Bu, etimologiyada çox əsaslı bir sualdır. Müasir dilçiliyin səviyyəsi nəinki bunu həll etməyə, heç bunu ortaya qoymağa imkan vermir. Bununla belə *ist* sözünü qədim misirlilərin həyat ilahəsi İştin (e.ə. II minillik) adı ilə müqayisə etməyə çalışacağam.

Yunanlar onu *İst* adlandırırlar (yunan dilində fişiltılı samitlər yoxdur). Farslar onu cingiltiləşdirirlər – *İzid*. Düşündən körpəyə süd verən ilahə *İzida* xristianlıqda Məryəm ananın timsalı olmuşdur (xoşbəxtlikdən bu paralel sənətşünaslar tərəfindən sübut edilib. Deməli, *İzidanın* heç olmasa qədim Avropa mədəniyyətinə təsiri təsdiqlənib).

İşt kultu Misirə Ön Asiyadan gəlmişdir; e.ə. IV-III minilliklərdən başlayaraq orada həyat, torpaq və bolluq ilahəsinə – *İsthora* sitayiş edilirdi. Bu tanrısa özündə bir neçə funksiya daşıyır, o həm də *Günəş anasıdır*.

Qucağında adsız körpəni¹ tutmuş ilanbaşı İştəhorun² gil heykəlcikləri özünəməxsus bir metafora idi, onda üç anlayış təcəssüm *tapmışdır*: Ana (körpəli qadın), Torpaq (gil), İlahə (ilan).

Misir heykəltəraşları "əcnəbi" ilahənin obrazını "təkmilləşdirmişlər". Onlar İştəhoru gözəl çöhrəli bir qadın kimi təsvir edirlər. Müqəddəs qadının başına sarılmış kobralar onun keçmiş görkəmini yada salır.

Misir kahinləri "Günəş anası" versiyasını qəbul edir və onların fikrincə, doğan Günəşin rəmzi olan körpəni ilahiləşdirirlər. Anlaşılmaz səslənən ad iki personaj arasında bərabər bölüşdürülür: adın birinci hecası İşt – anaya, ikinci heca hor – körpəyə aid edilir.

Sonralar din xadimləri bu təsvirin əsasında süjet qururlar və miflərdə anaya hücum çəkmiş ilanlarla mübarizə aparan *kor-oğul* obrazı peyda olur. Kor-oğul kultu e.ə. I minillikdə bütün dünyaya yayılır.

Etrusklar yeni doğulmuş *günəşə* sitayiş edirlər. Onun idolu tunc güzgü olur. Qədim etrusk ərazilərində üzərində körpə təsviri olan yüzlərcə tunc güzgü tapılmışdır.

Ellinlər ilanlarla "güləşən" Herakla, latınlar Herkulesə sitayiş edirlər.

Xristian mifologiyasında ilanı Qeor-qi öldürür. Türk eposlarında igid Qeor-oqlı, Qor-ulı, Kor-oğlu şücaətlər göstərir. Tanrının adı əksər hallarda etnonimə keçir. Qədim german tayfasının adı – "Her-ul" ola bilsin ki, tanrı Horla bağlıdır. Görünür, ellinləri təsadüfən, her-kus (qrexus) adlandırmışlar.

¹ *Körpə* – analıq, bolluq, məhsuldarlığın rəmzidir.

² *İlan Yer in tanrıçası idi.*

Şəxs adı – hor (her) hind-Avropa və türk dillərində əsas mənası "Günəş" olan ümumi ismə çevrilir.

...Mifik adların başqa dilə keçərkən ümumi ismə necə çevrildiyini qədim İran dili nümunəsində aydın görmək olar. Misir tanrılarının adları İşt və Hor qədim İran dilində "İzd" – Allah və "Hor" – Günəş mənalərini almışlar.

Məncə, ilahə-ana İştin adı Avropa və Asiya mədəniyyətlərinə elə həmin dövrlərdə yol tapmışdır.

Biz Ön Asiyada yaranmış Sözü və İşarənin Misir incəsənəti kürəsində bişəndən sonra hind-Avropa mədəniyyətini necə zənginləşdirdiyinin şahidi olduq. Lakin sivilizasiyalarının qaynar qazanından hindavropalılar da bilavasitə bəhrələndilər. Onlara bütöv İştəor adı da yaxşı tanış idi.

İlahənin gil bədənində şumerlərin tanrı işarəsi – səkkizşüalı ulduz həkk edilirdi. İlahənin adı bu işarə ilə əlaqələndirilir və "ulduz" mənasını daşıyan ümumi ismə çevrilirdi. İştəor adının sonrakı dövrlərə aid variantlarını müqayisə edin. Astarat (-at – qadın cins şəkilçisidir), Aştarta, İştə, İstə və ulduzların hind-Avropa adları – astra, astor, aştra, stella, star və s.

Yunanlar bu ilahə ilə bir neçə dəfə "qarşılaşırlar". Bir dəfə bu addan "İstəra" terminini alırlar – qadın cinsiyyət üzvü; o biri dəfə bu adın əsasında səkkizşüalı "astir" (ulduz) sözünü yaradırlar. Və nəhayət, qədimilik anlayışını bu adla müəyyənləşdirirlər – İstəriya (tarix).

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

“Dağları alçaltmadan çölləri yüksəldən” Müdrük Türk.....	6
---	---

QIZILQUŞLAR VƏ QAZLAR

Birinci hissə

"İqor polku dastanı" tarixinə dair.....	13
---	----

Mavi günəş

Heyvan civiltisi.....	36
İzyaslav çarpayıda.....	40
Əlavə.....	43
Şahin tükün tüləyəndə.....	44
Gizli mütərcim.....	50

Gözəgörünməz türkizmlər

Qızmış kəl müdafiədə.....	57
Dəliqanlılar.....	62
Səkkizfikirliyin bəlası.....	63
Uydurma gəmilər.....	64
Tmutorokan divarları.....	66
Qoraz quşu.....	68
Svyatoslavın yuxusu.....	70
Çar Dodon və Herodot.....	91

Namuslu "söz"

Heyrət.....	99
Dolaşa, yoxsa qızılquş?.....	126
Dəymədüşər qız.....	134
Troyan olmuşdurmu?.....	144
Boyanın niyyəti.....	149
Amin, amin, bir də amin!.....	158

Qərəzli şahid ifadələri

Nikah.....	170
Köçərilər və Rus. Torkinlər, Torklar.....	174
Dildə nikah şəhadətləri.....	176

<i>Püfə çiçəkləri</i>	
Berendeylər.....	184
Kovuyulər.....	185
Qara klobuklar.....	187
Qeyri-xristianlar.....	188
Poloves.....	191
Qıpçaq.....	196
<i>Tarix və tarixçilər</i>	212
Hərb və sülh.....	224

ŞUMERNAMƏ

<i>İkinci hissə</i>	233
Yanıлмаq imtiyazı.....	235
Şübhələr.....	244
Dil və elm.....	254
Hind-Avropa dilçiliyi.....	260
Yurta və Luvr.....	269
Cədvələ dair.....	277
60 söz.....	281
<i>Qısa nəticələr</i>	
Fonetika.....	291
Morfologiya.....	295
Cədvələ əlavə.....	298
Rebus.....	302
Başlığa dair izahat.....	310
<i>Öz adamlarımız və köpəklər</i>	312
Sobaka.....	314
İspaka.....	318
İşquzlar.....	319
<i>Tənqirlik</i>	322
Cam.....	326
Kurqanın ulduzları.....	331
Sitatlar.....	337
<i>Şeh və günəş</i>	343
Günəşdə ləkə.....	344
Quyruqlu günəş.....	347
Tarix və qədimlik.....	354

Oljas Süleymenov

Az-Ya

**Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında
Tərcümə Mərkəzi
Bakı – 2015**

Bədii tərtibat: *Mürsəl Mirzəyev*

Texniki redaktor: *Nəriman Veysəloğlu*

Kompüter tərtibatı: *Sevda Nərimanqızı*

Korrektorlar: *Afət Quliyeva, Əsmər Əlizadə*

Çapa imzalanmışdır: 17.03.2015, Formatı: 84x108 1/32,
Ofset çapı, Fiziki çap vərəqi: 11.25, Tiraj: 500, Sifariş: ...
Qiyməti: 7 AZN

Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi
Ə.Topçubaşov küç. 74,

Təqdim olunmuş hazır fayldan “**Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya**” müəssisəsinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

AZ 1052, Bakı, Fətəli Xan Xoyski küçəsi, 121^A